

મહાસભાના મહારથીઓ

[મહાસભાના સહયોગીઓ, પ્રમુખો તે ધરૂવયાઓ
: જીવનકાર્યની રૂપરેખા :]

[વિભાગ ૧-૨-૩ સાથે]

લેખક

મધુકર રાંદેરિયા એમ. એ.

પ્રાપ્તિ સ્થાન

જીવન સાહિત્ય મંદિર :: સંદેશ પુસ્તક ભંડાર

૪૦૪, કાલ્યાદેવીરાડ, મુંબઈ ૨ :: ગાંધી રોડ, અમદાવાદ

આવૃત્તિ પહેલી : ડિસેમ્બર '૪૬

કિંમત
રૂપિયા પાંચ

મુદ્રક અને પ્રકાશક
શ્રીમદ્મહાશય શુભચંદ્ર ગાંધી
ચરણદાસ મુદ્રણાલય
જોરાવરનગર
(મહિયાવાડ)

અર્પણ

પૂજ્ય દાદાજીને—

શૈશવકાળમાં જેમણે પોષ્યોઉછેર્યો, ને
કિશોરકાળમાં સુવિધાના સંસ્કાર દીધા,
તેમને યૌવનકાળનું આ પહેલું નજરાણું.

અમારાં નવાં પ્રકાશનો

નવલકથા

વનવાસ	સોપાન	૪-૮-૦
ચીરુમાર સસા	રવિન્દ્રનાથ ટાગોર	૪-૦-૦
પ્રિય બાંધવી	પ્રયોધ સાન્યાલ	૩-૦-૦
વ્યાજનો વારસ	ચુનીલાલ મડિયા	૪-૪-૦
અપર મા	અનુ પ્રસાંત	૩-૮-૦
માનવી	ચૈયુષ્માન ખલીલ	૨-૪-૦
મીનાદી	રમણલાલ સોની	૧-૧૨-૦
વિજ્ઞાનબાળુ	એચ જી. વેન્સ	૨-૧૨-૦
રીસામણાં	શરદબાળુ પ્રસાંસિવ	૨-૪-૦
અધરા ફેરા	પ્રદ્યાદ બ્રહ્મમટ્ટ	૨-૪-૦

વાર્તાસંગ્રહ

વરમળા	રવિન્દ્રનાથ ટાગોર	૪-૦-૦
માઠીના ચૂલા	કાન્તિલાલ પરીખ	૧-૧૨-૦
બળવ પાણી	પ્રસાંત	૩-૪-૦
પ્રી ફડકેની વાતો	પ્રી બિપિન ઝવેરી	૨-૪-૦
સમાચણ કથામંગલ	રમણલાલ સોની	૨-૮-૦

રાજકીય

મલો દિલ્લી અથવા નેવાળું		
જીવન અને કાર્ય	સોપાન	૫-૪-૦
અસિપરીક્ષાને અંતે	સોપાન	૩-૮-૦
નવપ્રકાશ નારાયણ	રમણલાલ પટેલ	૧-૪-૦
મુલાકાતબાળુના લેખો અને પ્રવચનો	સોપાન	૩-૦-૦
પાકીસ્તાનના પાંચ પ્રાંતો	સોપાન	૩-૦-૦

પ્રાસિસ્થાન :

જીવન સાહિત્ય મંદિર :: સદેશ પુસ્તક ભંડાર
૪૦૪, કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨ :: ગાંધી રોડ, અમદાવાદ

પૂર્વરંગ

એક હોના આરગ્ય ને એક હતુ ઊંટ. ખુદાતાવાની મરજી એરી તે એ બેનો ભેગો થઈ ગયો. ઊંટને બેઠઈ ને આગ્ય તો આવેો અધો થઈ ગયો. જ્યા જાય ત્યા એના ગુણગાન કરે, ને ધીરે ધીરે તો એ સખધ એવો દંડ થઈ ગયો કે આરગ્યને ઊંટ મિના ચાલે જ નહીં પોતાનું અતિમ કલ્યાણ એને ઊટના સહવાસમા જ દેખારા લાગ્યુ ઊંટ પણ હરખાયુ.

વર્ષો વીત્યા. ટદીઠ કદીઠ ઊંટ આવુ થાય, આરગ્યનુ મન કોચરાય, પણ વર્ણી પાઝા એકમેકને મનાગી લે આમ દરતા ઢગતા એક વાર આરગ્ય ઊટને લદને ચાનાએ નીકળ્યો ને ઊંટને આરગ્યે પાગ્યુપોગ્યુ હતું, તે નીકળ્યું એતુ નેતાન કે આરગ્યને પોંકે બેસાડવાને બદલે, પોતે જ એની પીરે સવાર થતુ મિચારો આગ્ય !

ચાવતા ચાકતા આવ્યા એક ગણમા ત્યા પગલ નાખ્યો, ને તળૂ બાધ્યો. ધીખતો ધોમ ગયો, ને પાછળ મત આરી કડકડની દડી પના લાગી. આગ્ય તો સુતો તળૂતી અદર ને ઊટને બાધુ બદાર મત જનમતી ગઈ તેમ તેન દડી વધતી ગઈ ઊંટ અગાગ્ય એવો મનમા મિચારું આગ્ય અદર સુવે ને હું બદાર થીજી

શરીર પણ અંદર ઘાલ્યું. અંદર તો જગા રહી નહીં. ઊંટ જેમ જેમ અંદર જતું જાય, તેમ તેમ આરખ બહાર નીકળતો જાય. ઊંટ આખું તંબૂમાં ભરાઈ બેઠું, ને કંકડતી ઠંડીમાં આરખ બહાર આવી પડ્યો. આરખની હાલત તો પોતાના જ વતનમાં બેવતન આદમી જેવી થઈ પડી !

આરખ તો કંટાળ્યો. એણે કહ્યું : ‘હવે તો ટળ મારા બાપ, તેં તો હદ કરી.’ પણ ઊંટ જેનું નામ ! ન હાલ્યું, ન ચાલ્યું; બેઠું લાતે લાતે આરખને પીટવા લાગ્યું, ને અદારે વાંકાં અંગનો વિષમ પરિચય કરાવવા લાગ્યું. જાણે કહેતું હોય કે : ‘જા, જા, આ તંબૂ તો મારે માટે છે. ટળવું હોય તો તું જ ટળને !’

અભાગી હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિ આ બિચારા આરખ જેવી થઈ પડી છે. અંગ્રેજોએ ધીરેધીરે પગપેસારો કરી, પોતાની સત્તાની નાગચૂડ એની આસપાસ એવી વીંટાળી દીધી કે એમાંથી છૂટવાના ભગીરથ પ્રયત્નો કરતા કરતાં એ વર્ષો નીકળી જાય. ક્યાં મોગલ સમ્રાટોના દબ્બબાલયા દરબારોમાં માથાં નમાવતા ગરીબ ગાય જેવા વેપારી પરદેશીઓ, ને ક્યાં આજના, લાડી, બંદૂક, અશ્ત્રવાયુ ને મશીનગોળી અહિંસક ટોળાંને નિશાન બનાવતા જડ શાસકો !

હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસલાનો ઇતિહાસ તે આ શાસકો સામેની એકધારી લડતનો ઉજ્જવલ, રચનાત્મક ને પ્રગતિશીલ દર્શનાસ છે. એ લડત ભારતવર્ષ પોતાની અનોખી રીતે છેલ્લાં છવીસ વર્ષથી તો એકધારી લડી રહ્યું છે. ગાંધીજીએ શોધેલાં સત્ય, અહિંસા, અભય, અસહકારનાં તદ્દન નવીન શસ્ત્રોએ સજ્જ થયેલા હિન્દના સપૂતોએ જગતની સામે યુદ્ધકલાનો એક નવીન આદર્શ રજૂ કર્યો છે.

ફ્રાન્સ, અમેરિકા, રશિયા, રૂસેન કે ચીન-જાપાનનું કોઈ પણ સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ જોતાં કે તેના આંતરબ્રવાદનો તાગ કાઢતાં એક વાત દીવા

જેવી સ્પષ્ટ જણાય છે કે એ યુદ્ધ હિંસક હતું, પરંતુ એ યુદ્ધથી સત્તા મેળવવાની પદ્ધતિમાં એમને જેટલાં વર્ષો લાગ્યાં તેના કરતાં હિન્દને ઓછાં લાગ્યાં છે કે લાગશે એમ તો કેમ કહી શકાય ? પરંતુ એનાથી હિન્દનું અકલ્યાણ કે દુર્ગતિ નથી થવાનાં એ નક્કી.

હિંદને સ્વાતંત્ર્યપથે કૃત્ય કરાવનાર યોદ્ધાઓની છબી તો સૌનાં હૃદયમાં છપાયેલી જ છે, પણ કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રસંગો કે કેટલીક વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓનો પરિચય જરા ઊંડાણમાં જઈ, જરા વ્યાપક દૃષ્ટિએ કરવો જરૂરી છે. આપણા સ્વાતંત્ર્ય ઉદ્ધાનના પ્રથમ બાગવાનો વિદેશી હતા એ તો હવે અતિપરિચિત હકીકત છે. ૧૮૮૫માં ભક્ષા એલન લુમે પોતાના પ્રયાસોનું ફળ જોયું, મહાસભાની સ્થાપનાથી. શરૂઆતનાં કેટલાયે વર્ષોનો મહાસભાનો પ્રધાન સૂર હતો અંગ્રેજી નીતિરીતિમાં શ્રદ્ધાનો, અંગ્રેજ રાજ્ય પ્રત્યે વફાદારી ને ભક્તિનો. પરંતુ અંગ્રેજોએ પેલા 'ઊંટવેડા' કરવા માંડ્યા ત્યારથી કેટલાક ચતુર નીતિજ્ઞો સમજી ગયા કે વિનવણીનો અર્થ નિર્માદ્યતા થાય છે, સુજનતાનો અર્થ દૈન્ય થાય છે; ને દાદાભાઈએ ૧૯૦૬માં સ્વરાજની હાકલ કરી. ત્યારપછી આવી લોકમાન્યની હાકલ સ્વરાજના જન્મસિદ્ધ અધિષ્ઠારની, ૧૯૧૬માં. ને પછી ક્ષિતિજ પર નવા તારાનો ઉદય થયો-મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીનો. એમણે અહિંસા ને અસહકારથી લડવાનું શીખવ્યું. ૧૯૨૯માં ઇન્ડિયાન જિંદાબાદ ને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની ઘોષણાથી હિન્દની દિશાઓ ખળભળી બેઠી, ને સત્યાગ્રહની લડતો બેપડી, ને છેવટ ૧૯૪૨માં ગાંધીજીએ નવો મંત્ર આપ્યો દરેકે યા મરેકે, ને અંગ્રેજોને સલાહ આપી કે હિન્દ છોડો. દરમિયાન સુભાષચાંદ્રજીએ પરદેશી દુઃખદ સંન્યતા અંતિમ અવશેષને નષ્ટ કરવા માટે જે ચિનગારીની જોટ હતી તે આજાદ હિન્દ ફોજ બની કરી, પૂરી પાડી. એમણે પોકાર કર્યો : 'અલો દિલ્લી'; ને સગવડ

સત્ર ઉચ્ચાર્યું 'જય હિન્દ' ઘડતા ઇતિહાસની નજીક આથી વધુ જય નકામું છે, સિવાય કે ત્રણ પરદેશીઓની સાથે, લીગ-મહાસભાની વાટાવાટના ડૂમેના તરાપા તરફ જરા આગળી ચીધી સતોપ માની લઇએ જરા વિગતે આ વાતો જોઈએ

અસતોપમા જ ક્રાંતિ ॥ બીજ રહેના છે ભારતવર્ષમા યે રાજકીય અસતોપની જનાળા તો ભભૂમ્તી જ હતી, પરંતુ તેની પાછળ કોઈ યોજના કે વ્યવસ્થા ન હોવાને લીધે, બળવો નિષ્ફળ ગયો ત્યારપછી વીરતા જતી હિન્દની પ્રજાને સસ્કારે ને સસ્કૃતિએ વટનાવવાના ઉદ્દેશથી અંગ્રેજ શિક્ષણનો ખૂદાઈ-પ્રચાર શરૂ થયો આનાથી કાયદો થયો એટલો કે બીજા દેશોની દેખાદેખીએ પણ પોતાના દેશના ઉત્કૃષ્ટ માટે ટક્કે કરવું જોઈએ એવું ભાન કેટલાકમા જાગ્યું થયું પણ હજી એ બીજદશામા હતું

એનામા પસાર થયું ઈનર્નર્ટ મિન યુરોપિયનોના મુકદ્દમા હિન્દી ન્યાયાધીશે ચલાવી શકે ને એમને શિક્ષા ફરમાવી શકે એવો અધિકાર એમા આપનામા આવો હતો યુરોપિયન પત્રોએ બળભળાત વરી મૂક્યો, આકરી ટીકા કરી ગોરામળાના આ રંગબેદના અપમાનથી હિન્દનો પ્રસુમ પ્રાણ જાગી ઊઠ્યો ધા કારી હતો, ને સહેજે રૂએ એમ નહોતો ઠેરઠેર સંગઠન થયા ને મહાસભાનું પ્રથમ અધિવેશન મુમઘમા ભરાયું

એ જમાનો પ્રિન્ટિનિંગપ્રેસનો હતો એમા બગાળ મોજારે હતું એને અડુશમા લેવા સગમરે ત્યાની શિક્ષણપદ્ધતિનું સત્ર હાથમા લીધું ને બીજું મર્પ કપું કોમી ધોરણે બગાળના ભાગના પાડાનું ઇચ્છાડના રેતેસાની આજી ગગ્ગ સારી પ્રતિકાર ચતા ધરપકડો થઈ. પણ એક રીતે જે થયું તે હીં જ થયું કાનિફરોનો આગાંથી જન્મ થો પત્તમે પગ નાચ મિનાયા

૧૯૧૪મા યુરોપમા વિગ્રહ ફાટી નીકળ્યો. ક્રાંતિકારોનું માનવું હતું કે પરિસ્થિતિનો પૂરેપૂરો લાભ ભારતવર્ષે ઉઘાડવો જ જોઈએ પરંતુ મહાગદ્દા સરકારને પક્ષે રહી ને પોતાની શુભનિષ્ઠાનું એક વધુ ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું બીજી બાજુ, હિન્દના રાજકીય મત પર ગાંધીજીએ ૧૯૧૬મા દેખા દીધી યુદ્ધ ખતમ થતા પોતે આપેલી મેવા બદલ હિન્દ આગ્રહી મિનારાઓ ચણતું હતું, પણ મળ્યા મોર્ચિ-મિન્ટો સુધારા હતા તેટલા હકે પણ છીનવાઈ ગયા એનો વિરોધ થયો તિનકે સ્વરાજ્યના જન્મસિદ્ધિ હવેની પ્રોપણા કરી પણ એ અનાજ શાસકોના જાન સુધી ન પહોંચ્યો જીવદુ, પગબના અત્યાચારો ને જનિયાનનાના બાગના હત્યાગરો રચાયા જનરલ ડાયરની પ્રાણધાતક ગોળીએ હજારો નિર્દોષિના પ્રાણ લીધા, ને એ વીર કાર્ય માટે જનરલ ડાયરને માનચાદ મળ્યા.

પરંતુ આ નાદીરશાહી પ્રદર્શનોએ લોકજાગૃતિના આદેશનને હિન્દભરમા ફેલાવાની તક આપી ગાંધીજીને પણ સરકારમાથી શ્રદ્ધા જીડી ગઈ અમૃતસર, કલકત્તા, નાગપુરના મહાસભાના અધિવેશનોમા ગાંધીજી પ્રત્યે જ સૌની મીટ મડાઈ રહી હતી જગતના ઇતિહાસમા અશ્રુનપૂર્વ, અદૃષ્ટપૂર્વ, અદ્ભુત એક સામુદાયિક અહિંસક પ્રતિકારનું નવું શસ્ત્ર એમણે લોકોને આપ્યું ને એનો મર્મ સમજાવ્યો જે પ્રજાના દયિમાર સુસભ્ય ને સુસંસ્કૃત વિદેશી શાસકોએ ઝૂટવી લીધા હોય, ને દયિયારનો ઉપયોગ જેને ન આવડતો હોય, તેને માટે આ નવું દયિયાગ હતું હિંદને નવું દિલાસચ્ચન મળ્યું એક નવો જ પ્રયોગ હિન્દની ભૂમિ પર શરૂ થયો.

૧૯૨૦ પછી આન્ધ્રપ્રદેશનો ઇતિહાસ એકે યુગપુરુષ ગાંધીજીના પ્રજામય હૃદયનો ઇતિહાસ એક પ્રજાની એમનું વ્યક્તિત્વ છે, એની અદ્ભુત એમની કાર્યરીતિ છે, એમણે જાણે હાંપીકેશનો

પાશ્વજન્ય શંખ વગાડ્યો, ને વૃદ્ધ ને યુવાન, સ્ત્રી ને પુરુષ, બાળક ને કિંગોર સૌનો યુગેયુગથી સૂતેલો આત્મા જાણે ઝમકીને જાગી ગયો. સૌએ જોયું તો દનિત, પીડિત, ગોષિતોનો તારણહાર તેમને તેડી ગ્લો હતો. રાજવાગ્ણ તો ખરું જ, પણ તેનાથી લિજ એવો રચનાત્મક કાર્યક્રમ આપીને એમણે દેશની સૂરત બદલી નાખવાનો કીમિયો દાખવ્યો. ૧૯૨૨થી ૧૯૨૯ સુધીનો આ જ કાર્યક્રમ હતો.

પણ ૧૯૨૯ના ડિસેમ્બરની ૩૨મી તારીખે રાવીતરે પડિત જવાહરલાલે સપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની ઘોષણા કરીને, એમના પુરોગામીઓ કરતાં એક પગલું આગળ ઈલ્યું. ૧૯૩૦ ની ૨૬મી જાન્યુઆરીના દિનને રાષ્ટ્ર સ્વાતંત્ર્યદિન તરીકે જાહેર્યો, પણ સરકારના પેટના પાણી હાલ્યા નહીં ગાંધીજીએ પોતાની અગિયાર માગણીઓ રજૂ કરી, તોય સતોષકારક ઉત્તર ન મળ્યો. છતાં એમણે દાડીકૂચ આરંભી ૧૨મી માર્ચે. સરિનય કાનૂનઅંગત અગ્નિતણુખા દેશ આખામાં ફેલાઈ ગયા. ગાંધીજી પકડાયા, બીજાંયે અસંખ્ય લોકો પકડાયા પુરુષમોવડી સ્ત્રીઓ ગ્લોંગલે આવી. સરકારે વર્તમાનપત્રોનાં મો રીસી લીધા, પણ પ્રયત્ન લોકશક્તિનાં પૂર સામે સરકાર જીતી ન રહી શકી. એવે નમતું આપ્યું. પછી તો ગંગાનાં તીર ષ્ટયાયે વહી ગયાં. ગોળમેજીનો જલગો પૂરો થયો, વગ્દુકમોનાં પ્રદર્શનો ભગયા, અત્યાચારનું આદોષન શરૂ થયું, પૂના કંગર થયા, ને ઉવટ ૧૯૩૫મા દિલી સરકારી ધાગે અનુસાર ચૂંટણીઓ થઈ, જેમા આઠ પ્રાંતોમાં મદાનજારાસદી પ્રધાનમંત્રી ચૂંટાયાં જેમનેવાનાં કાર્યો થયા, ને દેશવાસીઓ અંધારગોળીય માર્ગે અગત્ય વધરા લાગ્યા.

ને પશ્ચિમના જનનય પગ્યા ગ્લોમેરી ને તૂરીના, રિમાન ને એજના જાણના, કમંશ ગાં મંજગ વા શરૂ થયા. બીજાં રિષપુદ જાગી ચૂક્યું નું સમનિ વિના દિલને એ ગુદમાં જાગીપર

ખનાવાયુ હોવાથી, પ્રધાનમંડળોએ રાજીનામાં આપી દીધાં, ને ૧૯૪૧મા વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ શરૂ થયો. અનેકોને તુરંગવાસ મળ્યો, ને મુલાવખાણુ ગૂમ થયાના સમાચારથી દેશે ને સરકારે આંચકો અનુભવ્યો. જગતભરની પ્રજાઓને સ્વાધીનતા બક્ષવાનું વચન આપતા આટલાટિક ખતપત્રની પ્રેસિડન્ટ રુઝવેલ્ટે જાહેરાત કરી તે પણ આ જ અરસામાં. પણ એમા હિન્દુ નામ નહોતું ને પાછળથી પ્રતીતિ થઈ તે પ્રમાણે તો એ ખતપત્ર માત્ર કાગળિયામાં જ હતું !

૧૯૪૨મા સર રોડ્ઝ ક્રીપ્સ આવ્યા. હિન્દુસ્તાનને અડધી રાતે જાંઘમાંથી ઉઠાડી અરબી એના હાથમા મૂકી દેવાનો એમને તો ઘણો ઉમંગકો હતો, પરંતુ ડમનગીએ એમણે શરૂ કરેલી વાટાઘાટો ભાગી પડી, ને યુદ્ધકાળ દરમિયાન સ્વતંત્ર સરકારની ગ્યના થઈ શકવાની એમણે લાચારી બતાવી, ને લીધે તોજાં એ પાછા વળ્યા. દરમિયાન પૂર્વના ખારણા પર જાપાનના દોરારા પડી ગયા હતા સિંગાપોર પડી ચૂંચુ હતું હિન્દની ભૂમિ પર જાપાનીઓના ઓળા પડતા દેખાતા હતા. પણ સરકારે એ બંધીય વાંતો પર બેદલ-એનો અચળા દાણી દીધો હતો ક્રીપ્સ ગયા, ને હિન્દુ-મુસ્લિમ પ્રશ્ન હતો તેથી ઉત્તર કરતા ગયા. ગાંધીજીએ ટોચટીના સમય પર લીગને ગમે તે પ્રકારે સમજાવી લો ને દેવની નજા કરો એવી સલાહ આપી.

તે પછી આની ૧૯૪૨ની માત્ર ત્રાએના ગાંધીજીએ ક્રિટિશરેના લાલની વાત ઉચ્ચારી કે હિન્દ ટોડી જાઓ. પણ એનો અર્થ અવળો હતો તબૂમા બેરેવા ઉટિ પોતાનો પગે પૂરેપૂરો બતાવ્યો. દેશુ ખ્રિસ્તના આશયને ધર્મપુરુષ માનનાર ને દર રિવારે દેવળમાં જઈ જગનમાનિ માટે પ્રાર્થના કરનાર એ ધર્મીઓએ અધર્મ આચર્યો. નેનાઓ જેવમા પુરવા. ગાંધીજીએ જેવમા અનન્યતાન શરૂ કર્યું. એકીસ દિસ અગ્રિમા તપી પાર નિર્વા. જેસમા જ મહાદેવમાધ

અને કરવૂરમાને જોયા છેવટ શરીરપ્રકૃતિ કથળતા છૂટયા ને તે પછી નિષ્કળ ગાંધી-ઝીણા મનજીવો થઇ

યુદ્ધ પૂરુ થયુ યુદ્ધકાળ દરમિયાન ને તે પછીયે અન્નપત્રે દેશની કેરી દુર્દશા ુરી છે તેનું ઉલ્લખરણ બગાળના નાગાજીવ્યા હુજાળે પૂરુ પાડયુ

ચિંતનમાં ચર્ચિત્વશાહીનું અનસાન થયુ, ને મજૂરસરકારે ટોદ્દાપર આવી હિંદને સતતત્રતા આપવાના ઉદ્દેશથી પ્રધાન ત્રિપુળે હિંદ મેકનનામાં આવી જરૂરી મિનજરૂરી અનેક નેતા, ઉપનેતાઓની મુનાકાતો લેનાર્થ એકમેકને સપડાવવાના અનેક છટકા ગોઠવાયા સિદ્ધાંતોના મુદ્દા પર મહાસભા, લીગ સાથે સમજૂતી પર ન આવી શકી વચગાળાની સરઘાગે મહાસભાએ બહિષ્કાર કર્યો, તો લીગે બને સરઘારને સ્વીકારી, ને પાછી બનેને મુબરકમા ઠરાવ કરી ફગાવી દીધી આ સૌનું પરિણામ આવ્યુ ધૂળ ને ઢેકા ! ને મહાસભા પોતાને માર્ગ આગળ વધી મજૂરસરકારના વચનોને કસોળીએ ચઢાવવા રાષ્ટ્રપતિ જનાબરનાલની સરદારી નીચે વચગાળાની સરકાર અસ્તિત્વમાં આવી તરત જ મુગર્ધમાં પસાર કરેલા ઠરાવને ફગાવી દર્ધ, ઝીણાએ આ સરઘારમાં પોતાના 'ચોખીરાતો' જોડવી દીધા ! ને આજે ભામિની કોઈ નિશ્ચિતતા વિના, દેશના આ આ ટોડકીના સમયે, વચગાળાની સરઘાગના સભ્યો દેશનું ભનુ કરવા યથાશક્તિ પ્રયત્નો ુરી રહ્યા છે

બસ સાઠ વર્ષથી મહાસભાએ જે માર્ગ કાપ્યો છે તે પગદહી કેરી હતી, ત્યાં પાના કોના પમચિત્તો પડ્યા છે, ત્યાં કેરી મથામણો અનુભવાઇ છે, ત્યાં કોણે વિસામાં રથાપ્યા છે, કોણે પરમેા માડી છે, કેણે ઝાડ રોપ્યા છે, કોણે નિકટ ઝાડીઓ કાપ્યા છે, કોણે દીવો બની ટગમગી રહ્યું છે, એનો પરિચય આપવાનો આ પુસ્તકનો હેતુ

છે. એમાં મહાસલાના ઇતિહાસની કડીબદ્ધ વાતો નથી, છતાં મહાસલાના મહારથીઓના જીવનકાર્યની રૂપરેખા વાંચતાં, એની નીચેના આંતરપ્રવાહને જોતાં, એ કડાઓ ખણ સહેજે જોઈ શકાય એમ છે. 'રક્ષ દેવ તું મહારાજા'થી માંડીને 'તમે દવો' સુધીનો ઇતિહાસ આમ આમાં છૂટોછવાયે વિખરાયેલો પડ્યો છે. એને સળંગ ઇતિહાસ વાંચવો છે તેને માટે ડા. પટ્ટાણી જેવા ઇતિહાસકાર ક્યાં નથી? અહીં તો કોઈનાં છયાચિત્રો છે, કોઈનાં રેખાચિત્રો, કોઈની છબીઓ, કોઈનો ફોટો, ને કોઈકની આખી કહાણીયે ચળશે.

પુસ્તકને મનરવી રીતે સાવ નહીં, પણ મેં કલ્પેલી યોજના અનુસાર ત્રણ મંડળમાં વહેંચ્યું છે. પ્રથમ મંડળમાં મહાસલાના કાર્યમાં સક્રિય 'ફાળો' આપનાર ને સહાનુભૂતિ ધરાવનાર આપણા પરદેશી સહયોગીઓનાં જીવન અને કાર્યનું નિરૂપણ છે. બીજામાં, રાષ્ટ્રને સ્વાતંત્ર્યપથે ધીરેધીરે ખણ મક્કમ ડબ્બે આગેદૂમ દરાવવામાં માર્ગદર્શન દેનાર અને રાષ્ટ્રપતિ તરીકે જેમને શિરે મુકુટ આરોપાયો છે તેવા પ્રોજેક્ટવલ માનવદીપકોના જ્યોતિરંજીતું વિશ્લેષણ છે, તો ત્રીજામાં એથી લિન્ન એવા, છતાં એટલા જ મહત્વના, રાષ્ટ્રદેહનું ઘાતર કરનાર સમયે પ્રજાપતિઓના જીવનની ઝલક છે. આ બધા તાણાવાણા બેમા ચપે જે થટ વજાયા છે તેનું પોત ફેરું છે તે તો વાચક જ પરમાણી શકે. મહાસલાના ધર્મીઓનાં જીવન તો ખુશી દિત્તાજ જેવાં છે. એમાં 'ડેડિયુ' દરનારને બધું જ અનાટત પડેલું દેખાશે. ને ઇતિહાસ નથી આપતે કે નથી વધતે, એટલે એમાં પડેલાં સ્વર્ણ સમય ને પ્રસન્નનાં પ્રતિબિંબો રિયર મઈ રહે છે, ને જોનાર તે પણ સ્વાતંત્ર્ય જોઈ શકે છે, એટલે બને છે એવું કે આવા પ્રકારના ચરિત્રકથામાં નિષ્પત્તિ તો સરખી જ રહે; ફેર દોષ માત્ર દહિયો ને નિરૂપણનો. ને

હું નમ્રતાથી માનું છું કે આ જ પ્રકારનાં અન્ય પુસ્તકો કરતાં આ પુસ્તક એ રીતે તો જુદું જ છે. કદાચ એમ ન લાગે તો તેનો ઉત્તર તો એટલો જ હોઈ શકે કે આજનું આપણું જીવન રાજકારણથી જુદું પાડી શકાય એમ નથી, ને તેથી આપણા રાજકીય અશક્તિઓનાં જીવનની વાતોને જોટલી વાર આપણા જીવનમાં ઉતારીને તે દ્વારા ઉત્કર્ષ સાધીશું તે ઓછું જ છે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરતાં અનેક પુસ્તકો, અનેક સામયિકો ને પુસ્તિકાઓની સહાય લીધી છે, એ બદલ એ લેખકો ને તંત્રીઓને અહીં પરોક્ષ આભાર માનું છું. સવિશેષ તો ‘મહાસલાના પ્રમુખો’, ‘દમારે નેતા’, ને ‘ચિત્રમય જગત’ને જે આધારભૂત ગણ્યાં છે. એમનું અનુગ્રામી આ સર્જન એટલું જ ઉપયોગી ને સફળ નીવડે એવી સાથે આશા સેવું છું; ને મારા યુવાન મિત્ર પ્રયાંત (મુંબઇ) માટે હું કશું લખું એ એમને રુચવાનું નથી, માની એમને વિશે મૌન સેવું છું.

‘મહાસલાના મહારથીઓ’ના જીવન અને કાર્યની પ્રગતિ પિછાણ કરાવવામાં નિમિત્ત માત્ર જનનાર લાઈથી નંદરાલલાઈને તથા રમણલાલ શેઠને તો કેમ જ જુલાય ?

પ, અરદેસર દાદી કોસ લેન,
સી. પી. ટેંક મુંબઈ-૪.
તા. ૨૮-૧૧-૧૯૪૬

મધુકર શંકરિયા

અ તુ ક મ

અંકળ પહેલું : પરદેશી સહયોગીઓ	પૃષ્ઠાંક
૧ એલન ઓકટેવિયન લુમ	૩
૨ જ્યોર્જ યૂલ	૧૧
૩ વિલિયમ વેડરબર્ન	૧૫
૪ આલ્ફ્રેડ વેબ	૨૦
૫ સર હેનરી કોટન	૨૩
૬ ડૉ. એની બિસેન્ટ	૨૮
અંકળ બીજું : સ્વાતંત્ર્યપ્રથતા પ્રદીપો	
૭ બ્યોમેથયન્દ્ર બેનરજી	૪૧
૮ દાદાભાઈ નવરોજી	૫૧
૯ સર ફિરોજશાહ મહેતા	૬૦
૧૦ સર સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી	૬૬
૧૧ રમેશચન્દ્ર દત્ત	૭૪
૧૨ ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે	૮૦
૧૩ ડૉ. રાસબિહારી ધોષ	૮૯
૧૪ પંડિત મદનમોહન માલવિયા	૯૫

	પૃષ્ઠાંક
૧૫ પંડિત મોતીલાલ નહેરુ	૧૦૫
૧૬ લાલા લજપતરાય	૧૧૭
૧૭ ચિતરંજન દાસ	૧૨૭
૧૮ મૌલાના અબુલકલામ આઝાદ	૧૩૬
૧૯ મૌલાના મહમદઅલી	૧૪૯
૨૦ મોહનદાસ ગાંધી	૧૫૬
૨૧ સરોજિની નાયકુ	૧૬૯
૨૨ ડૉ. મુખ્તાર અહમદ અનસારી	૧૮૧
૨૩ વલ્લભભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ	૧૮૯
૨૪ બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ	૨૦૬
૨૫ પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ	૨૧૮
૨૬ સુભાષચન્દ્ર બોઝ	૨૩૬
મંડળ ત્રીજું : રાષ્ટ્ર દેહના પ્રજાપતિ	૨૪૫
૨૭ લોકમાન્ય બાલગંગાધર તિલક	૨૫૬
૨૮ વિઠ્ઠલભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ	૨૬૫
૨૯ ખાન અબદુલ ગુરખાન	૨૭૫
૩૦ ચક્રવર્તી રાજગોપાલચારી	૨૮૩
૩૧ બૂલાભાઈ દેસાઈ	૨૯૨
પારશિષ્ટ ૧	
મહાસભાની વાર્ષિક બેઠકોની સૂચિ	૩૦૩
પરિશિષ્ટ ૨	
આચાર્ય કૃપલાણી	૩૦૬

विद्वान् ज्ञानेश्वर

મંડળ પહેલું : પરદેશી સહયોગીઓ

એલન ઓક્ટેવિયન હુમ

જ્યોર્જ યૂલ

વિલિયમ વેડરબર્ન

આલ્ફ્રેડ વેબ

સર હેનરી કોટન

ડૉ. એની પ્રિસેન્ટ

પરંતુ જેણે અનેક સુવર્ણયુગો માણેલા, સમૃદ્ધિ ને વૈભવની પરાકાષ્ટા જેણે લોગવેલી, જેનો સૂર્ય અહોનિશ પ્રખર તેજે તપતો અને ખીજા નાના ગ્રહો ઉપગ્રહોને એ તેજે અંખવતો તે ભારતે એ શુભામીની પરદેશી જાજિરે તોડવાનો પ્રથમ પ્રયાસ કર્યો ૧૮૫૭માં.

આ મહા આંદોલનનું પરિણામ અલગત નિષ્ફળતામાં આવ્યું, અને ૧૮૫૮ના નવેંબરની પહેલી તારીખે અટ્ટલાહાબાદના દરબારમાં વંચાયેલા મહારાણી વિક્ટોરિયાના ઠંઠરાને પરિણામે શાંતિ ને વિશ્વાસનું વાતાવરણ પેદા થવા માંડ્યું, પરંતુ એ દેખાતા શાંતિમય વાતાવરણની રાખ હેઠળ વેર અને અસંતોષનો અગ્નિ હુલુ ભભૂકતો હતો. ને લોકોના આ અસંતોષના અગ્નિમાં જાણે ધી ધી હોમાવા આવ્યા હોય તેમ દુકાળો પડ્યા. લાખો માણસો મોતને શરણ થતા રહ્યા, ને એ તરફ ઉદારસીન, ઉપેક્ષિત રહી, હિન્દી-સરકારે દિલ્લીમાં મોટો દરબાર ભર્યો. અફઘાનયુદ્ધે તિજેરીઓ ખાલી તો કરી જ દીધી હતી; ને ખીજા ગાંજી મહેસૂલી પદ્ધતિની સખતાઈ, લાંચરૂથવતી જુલમી સિપાઈખાતું, ખરચાળ ને અગવડભર્યો ન્યાયવહીવટ, હથિયારબંધી અને જંગલના કાયદાઓનો કડક અમલ-વગેરેથી જનતામાં અવિશ્વાસનાં મૂળ ઊટે ને ઊટે જઈ રહ્યાં હતાં. શિક્ષિત વર્ગ પણ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં દિન્દીઓ પ્રત્યેના અસમાન વર્તનથી અસંતુષ્ટ થયો હતો, ને લોર્ડ લિટનના મનસ્વી અમલ દરમિયાન જાહેર સભાઓ, છાપખાનાંની

સ્વતંત્રતા, વિદ્યાપીઠો તથા સ્થાનિક સ્વરાજ્યના હકો પણ ખૂંચવાઈ જવાથી એ અસંતોષ વધ્યો હતો. મનમાં સૌને ભીતિ હતી કે કદાચ ‘બળવો’ ફરી ફાટી નીકળે !

મહાસલાના મિત્ર જેવા સર વિલિયમ વેડરબર્ને ૧૮૭૬થી ૧૮૮૦ સુધીના લોડં લિટનના કારભારને કમનસીબ, આપખુદ ને પ્રગતિવિરોધી તરીકે વર્ણવી, એ ઝારશાહીને પરિણામે હિન્દ ફરી બળવાની સ્ત્રીમાથે પહોંચી ગયું હતું એમ ચોખ્ખું જણાવ્યું છે. ને એ સાચું જ છે. ૧૮૭૫માં દક્ષિણના ખેડૂતોએ બ્રિટિશ અદાલતોની, શાહુકારોના લેણા પેટે ખેડૂતોની જમીન તેમને કબજે અપાવવાની નીતિના પ્રતિકારરૂપે બળવા કર્યા, શાહુકારોને લૂટ્યા, કેટલાક કિસ્સાઓમાં ખૂન પણ થયાં; લૂટ-ફોટો થઈ, જપ્ત થઈ ગયેલી મિલકત પાછી મેળવવા માટે હુમલાઓ થયા. હા, આ બધા પાછળ કદાચ વ્યવસ્થાનો અભાવ હશે ને તેથી બીજો બળવો જન્મી ન શક્યો, પરંતુ આના પરથી પ્રજાના હૃદયમાં મળગી રહેલી આગ કેવી કાતિલ હશે તેનો ખ્યાલ તો સહેજે આવે એમ છે.

આમ, અદલાહાબાદ દરબારના ઠંઢેરાએ વ્યક્ત કરેલી આશાઓ નિરાશામાં પરિણમી; એમાં અપાયેલાં શુભ વચનો માત્ર શબ્દોની શોભા જ બની રહ્યાં. છતાં હતાશ થયેલી જનતાના તે વખતના નેતાઓએ લોકોને ‘પોતાના હકોનું ભાન કરાવી આપવાના શુભ ઉદ્દેશથી થોડીક મસ્થાઓની સ્થાપના કરી.

સત્તાવનના બળવા પછી જે શાંતિએ દેખા દીધી

હતી, તેમાં શિક્ષણસંસ્થાઓ નીકળી હતી. પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રોના રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રચાર થવા લાગ્યો હતો. સામાજિક અને શૈક્ષણિક પ્રશ્નો વિષે લોકો વિચાર કરતા થયા હતા. અને આ સૌનું પ્રતિબિંબ તે સંસ્થાઓમાં દેખાય છે. ૧૮૫૧માં, બંગાળમાં પ્રસન્નકુમાર ટાગોર અને ડૉક્ટર રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે બ્રિટિશ ઈંડિયા એસોસિયેશન કાલ્યું, ને મુંબઈમાં શેઠ જગન્નાથ શંકરશેઠ તથા દાદાભાઈ નવરોજીએ બોમ્બે એસોસિયેશન સ્થાપ્યું. ૧૮૭૮માં મદ્રાસના 'હિંદુ' પત્રે પોતાના રાજકીય જીવનની શરૂઆત કરી, ને પૂનામાં રા. બ. તુલકર, ચિપળૂણકર વગેરેએ સાર્વજનિક સભાનું સંસ્થાપન કર્યું. ૧૮૭૬માં બંગાળમાં સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ ઈંડિયન એસોસિયેશનની સ્થાપના કરી; ૧૮૮૪માં બંગાળમાં નેશનલ લીગ, મદ્રાસમાં મહાજનસભા અને મુંબઈમાં ૧૮૮૫માં બોમ્બે પ્રેસિડન્સી એસોસિયેશન સ્થપાયાં. આ બધી સંસ્થાઓ સરકારી વહીવટ પર માત્ર ટીકા કરતી.

ઈંગ્લાંડમાં આજ વખતે જોન પ્રાઈટ, હેનરી ફોર્સેટ, અને આર્થર પ્રેડલો હિન્દુસ્તાનના હિતચિંતક તરીકે પાર્લામેન્ટમાં લડત ચલાવતા હતા, હિન્દુસ્તાનમાં ખુદ એ જ રીતે સર હેનરી ફોટન, સર વેડરબર્ન અને એ. એ. હ્યુમ સરકારી નોકરો હોવા છતાં હિન્દ પ્રત્યે શુભ લાગણી ધરાવતા હતાં.

એલન ઓકટેવિયન હ્યુમ જાતે સ્કૉચ ગૃહસ્થ હતા. ૧૮૭૦થી '૭૯ સુધી ગૃહખાતાના મંત્રી હતા, ને દશ વર્ષ

નોકરી કર્યા પછી, હિન્દી જનતાના કચ્છાણ માટે કંઈક કરવાના ઉદ્દેશથી રાજનામું આપ્યું. ૧૮૮૩માં કલકત્તા વિદ્યા-પીઠના યુવાન એલ્યુએટોને ઉદ્દેશીને એમણે એક પત્ર લખ્યો, ને માતૃભૂમિની નિઃસ્વાર્થ સેવા માટે કાર્ય કરવાની ધગશવાળા માત્ર પચાસ જુવાનોની માગણી કરી. એમણે લખ્યું કે, 'જો માત્ર આટલા પચાસ જણ, પોતાના એશઆરામ ને મોજમજ છોડી ન શકે તો તુરતમાં પ્રગતિની કશી આશા રાખશો નહિ. અને એનો અર્થ એટલો જ કરજો કે હિન્દને પોતાને માથે છે તેનાથી વધુ સારી રાજવ્યવસ્થા નેમ્મતી નથી, તેમ જ તે તેને માટે યોગ્ય પણ નથી.'

દેશના સુશિક્ષિત વર્ગને આ વાતે તુરત જ આકર્ષ્યા અને આ પત્રે ઊઠાપોઠ જગાવ્યો. પુષ્કળ વાદવિવાદ ને ચર્ચા થયાં. બંગાળમાં, 'ત્યાં' 'અંગ્રેજ શિક્ષણનો પ્રચાર થણે થઈ ચૂક્યો' હતો. ત્યાંનો, શિક્ષિતવર્ગ કોઈ પણ જાતની પ્રતિનિધિત્વવાળી રાજ્યવ્યવસ્થાને પોતાનું ધ્યેય માનતો હતો. બાંધારણીય અને કાયદેસરના માર્ગોમાં એને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. આ વર્ગની જે પોતાની ફરિયાદો હતી તે મોટે ભાગે વહીવટી હતી, અને તેનો નિકાલ લાવવાની સાચી રીત, એ ફરિયાદોને યોગ્ય રીતે બ્રિટિશ શાસકોના કાન પર લાવવાની છે એવી એમને શ્રદ્ધા હતી. તેમની નજર હમેશાં ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટ પર રહેતી. બ્રિટિશ પ્રજાની ને શાસકોની શુભેચ્છા વિષે એમના મનમાં સ્વ માત્ર શંકાને સ્થાન નહોતું. ને આ જ

વિશ્વાસ જુદાં જુદાં મંડળોની સ્થાપનામાં કારણભૂત હતો. આ મંડળોના સંસ્થાપકોને ને સહકાર્યકર્તાઓને હુમલા પત્રે વિચાર કરતા કરી મૂક્યા.

સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ અને તેલંગે હિન્દુસ્તાનમાંના આગેવાન રાજપુરુષોને એકત્ર બોલાવવા એમ નક્કી થયું, અને એક રાષ્ટ્રવ્યાપી વિશાળ સંમેલનની યોજના આ રીતે જન્મ પામી. હુમલા ઉદ્દેશો અને વિચારસરણી સાથે એમને પોતાનું ઘણું સામ્ય જણાયું. નાતાલના દિવસે દરમિયાન પૂનામાં આવું સંમેલન ભરવું એમ નક્કી થયું, ને તે મુજબનો એક પરિપત્ર ઠાઠવામાં આવ્યો. એ પરિપત્રના અગત્યના મુદ્દાઓ નીચે મુજબ હતા :

‘આ પરિષદ મુંબઈ, બંગાળ અને મદ્રાસ પ્રાંતમાંના અંગ્રેજી ભાષામાં પાવરધા આગેવાન રાજદ્વારીઓની બનશે.

‘આ પરિષદનો ઉદ્દેશ: (૧) રાષ્ટ્રીય પ્રગતિના કાર્યમાં સહદય પરિશ્રમ કરનાર બધા સેવકનો અન્યોન્ય પરિચય કરાવવો. (૨) નવા વર્ષના રાજકીય કાર્યક્રમ માટે ચર્ચા અને નિર્ણય કરવા. આ સભા પરોક્ષ રીતે ભાવિ પાર્લામેન્ટની જનની છે, અને આ કાર્ય બરોબર ચાલે તો હિન્દુસ્તાન પ્રાતિનિધિક સંસ્થાને માટે લાયક નથી એ આશ્વેષનો ઉત્તર મળે. (૩) આ સભામાં પૂનાના મિત્રોને બાદ કરતાં મુંબઈ ઇલાકો, સિંધ, વરાક મળીને વીસ જણ આવશે. મદ્રાસ તથા દક્ષિણ બંગાળમાંથી પણ વીસ વીસ આવશે, ને

પાયવ્ય પ્રાંત, પંજાબ તથા અયોધ્યા પ્રાંતમાંથી દશ દશ પ્રતિનિધિઓ આવશે.’

આ ઉપરાંત આ પરિષત્રમાં પરિષદના સ્થળ વિશે, સ્વાગતમંડળ વિશે, ટાંગા-ભાડા, રહેવાની જગા, ભોજનખર્ચ વગેરે વિશે સૂચનાઓ હતી.

આ પ્રમાણે મહાસભાની સંસ્થાપનાનો પરિષત્ર તૈયાર થયા પછી, આ પ્રથમ હિન્દી રાષ્ટ્રીય સંઘટનાના સૂત્ર સંચાલનનું કામ પણ એ. એ. હુમને જ સોંપવામાં આવ્યું. આને માટે તેઓ ઈંગ્લાંડ જતા પૂર્વે, તે વેળાના વાઈસરોય લોર્ડ ડફરીનને મળ્યા. હુમનો મૂળ ખ્યાલ તો એવો હતો કે મહાસભાએ રાજકીય પ્રશ્નની ચર્ચા ન કરતાં માત્ર સામાજિક પ્રશ્નોપર જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું. પરંતુ મુલાકાત દરમિયાન લોર્ડ ડફરીનને પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરતાં જણાયું કે ‘અંગ્રેજોના હિતને માટે તેમ જ ખુદ હિંદની પ્રજાને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી તેના પોતાના હિતને ખાતર હિન્દી રાજદ્વારીઓ વરસમાં એકવાર એકઠા મળીને સરકારી વહીવટની ખામીઓ દર્શાવે તેમ જ તેને કેમ સુધારવી તે વિષે સૂચનાઓ કરે, એ ખરેખર ઇચ્છનીય છે.’

જે સ્થળે મહાસભાનું અધિવેશન મળે તે પ્રાંતનો ગવર્નર જ તે અધિવેશનનો અધ્યક્ષ બને એવી હુમની સૂચનાનો પણ લોર્ડ ડફરીને અસ્વીકાર કર્યો, ને સરકારી અધિકારીને એ પદ મળે તેના કરતાં પ્રજા જેનામાં વિશ્વાસ

વ્યક્ત કરી જેને એ પદ સોંપે તેને જ તે અપાય એમ જણાવ્યું. આ રીતે જોતાં મહાસલાને રાજકીય સ્વરૂપ આપવામાં લોઈ ઉફરીન જ કારણભૂત હતા. પણ કેને ખબર આની પાછળ કેઈ દ્વિમુખી રાજનીતિ ન હોય ? છતાં એમના આશીર્વાદ મેળવાયા, ઈલાંડમાં પેનશન ખાતાના અમલદારો અને એંગ્લો-ઈરિયનોની શુભેચ્છાઓ પણ મેળવાઈ અને મહાસલાની સ્થાપનાનું ખાતમુકૂર્ત ઊજવાયું.

આ રીતે એલન એક્ટેવિયન હ્યુમનું નામ મહાસલાના આઘ સંસ્થાપક તરીકે ને પછી તુરત તેના સંચાલક તરીકે સદાકાળ માટે નોંધપાત્ર રહેશે, ને લોકશિક્ષણ, પોલિસમુધારા, આબકારી, વર્નાક્યુલર પ્રેસ, ગામડું, ખેતી, વગેરે પ્રશ્નો એમણે જે તીવ્ર શુદ્ધિશક્તિ ને કાર્યક્ષમતા દાખવ્યાં છે તે પણ કેઈ કંઠી ભૂલી શકે એમ નથી.

‘પ્રથમ અંગ્રેજ રાષ્ટ્રપતિ’

ન્યોર્થ યૂલ

૧૮૮૮ની સાલમાં ભરાયેલા અડલાહાબાદના ચોથા અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકે એક અંગ્રેજ હિંદુસ્તાનને સ્થાપીને, હિન્દની પ્રજાએ પુરવાર કરી આપ્યું કે મહાસલા કેઈ એક પક્ષ કે જાતિની પ્રતિનિધિસંસ્થા નથી. એમાં હિન્દુ, પારસી, મુસલમાન, અંગ્રેજ સૈનો સાથ ને સહકાર છે.

એ અંગ્રેજ તે કલકત્તાની એક પ્રસિદ્ધ બ્રિટિશ પેટ્ટીના મુખ્ય સંચાલક મિં. ન્યોર્થ યૂલ. યૂલે હિન્દના પ્રજામાં કંટો રસ લીધો છે. ઇંગ્લાંડનાં સ્થાપિત હિંદો સામે ધીરે પણ મહત્તમ પગલે ચળવળ શરૂ કરનારી સંસ્થાના સુકાની તરીકે એક અંગ્રેજ આવે, એ જનાવ ઇતિહાસમાં અપૂર્વ ને અસાધારણ ગણાયો. જોકે, એટલું જ નહિ પણ આ જનાવે હિન્દની શુભામી પર ચિરકાલની મહોરચાપ મારવાની ઉચ્ચત અભિલાષા સેવતા, હિન્દુ-મુસ્લિમો વચ્ચે વંમનસ્થનાં ખીજ વાવવાની પ્રવૃત્તિ આદરનારા એવા સંગૃહી

પ્રાંતના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર (૧૮૮૮) ઑકલેન્ડ કોલવિનને સીધો ને સચોટ જવાબ વાળ્યો છે.

ચૂલને ખુદ લાગતું હતું કે, છે તેવી રાજ્યવ્યવસ્થામાં ધરમૂળમાંથી પલટો આવવો જોઈએ. કાયદા કાઉન્સિલમાં હિન્દીઓને વધારો મળવો જોઈએ. ખતી શકે ત્યાં સુધી એમાં પ્રજાનું પ્રતિનિધિત્વ હોવું જોઈએ. કાઉન્સિલની અર્ધી જગાઓની ચૂંટણી થવી જોઈએ, ને અર્ધી જગાઓની નિમણુક સરકાર દ્વારા થાય. કારોબારી મંડળના હાથમાં ભલે 'વેટો' નો અધિકાર રહે, પણ સવાલો પૂછવાનો હક પ્રતિનિધિઓને રહેવો જોઈએ.

યુક્તના અધ્યક્ષસ્થાન તળે ખીજો અગત્યનો ખતાવ તે વેશ્યાધારા અંગેનો છે. આ અધિવેશનને ઈંગ્લાંડમાંના હિન્દના હિતચિંતકોને સહકાર આપવાનું કબ્જુ. આ હિતચિંતકો, હિન્દમાં સ્ટેટ તરફથી ચાલતી વેશ્યાગીરીને લગતા તમામ કાયદાકાનૂનો પાછા ખેંચવવા માટે પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતા.

આ વિચારણુ દીર્ઘદિવિવાળા પુરુષે જોયું કે આગ ભડકે લઈ જાઉં તે પહેલાં એને કાળૂમાં લેવી જરૂરી છે. પ્રજામાં અસંતોષ બ્યાપક ખતી જાય, ને હિંદ-ઈંગ્લાંડના સંબંધો તૂટી જાય તે પહેલાં આવા ઉપાયો લેવા જોઈએ, ને પ્રજાને સંતોષવી જોઈએ. પરંતુ જાળવાત નોકરચાકી પોતાના પગ તળે ચગદાયેલી શુભામ જનતાને કેમ કરીને જાડીને જાડી થતી જોઈ શકે ? આવી શુભામીનો સામનો

કરનારી હરેક પ્રવૃત્તિને શત્રુ અને રૌગની માફક મૂળમાંથી જ હામી દેવી જોઇએ એવી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી. અલ્લાહાબાદના અધિવેશન માટે મંડપ બાંધવા જમીન આપવાને અધિકારી-ઓએ નકાર્યું. મહાસલાની પહેલી બે ત્રણ બેઠકોની સફળતા જોઇ, લલિત્ય માટે ચોંટી બેઠેલી નોકરશાહીના હાથમાં કોલવિન જેવું વાજિંત્ર ઠીક વેળાએ આવી પહોંચ્યું હતું. કોલવિને એવું દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે મુસ્લિમો મહાસલાની પ્રવૃત્તિનો વિરોધ કરે છે. એ. એ. હુમે એક લંબાણ પત્ર દ્વારા કોલવિનને આનો રહિયો આપ્યો, ને એટલેથી જ વાત ન પતી.

મહાસલાની બેઠક વેળા, યુરોપિયન તત્વોના વિરોધની વચ્ચે, લખનૌની મુત્તી કોમના આધ્યાત્મિક નેતા તરફથી, મહાસલાને ટેકો આપતું એક આવેદન, શેખ રઝા હુસેન ખાને સમ્પૂર્ણ કર્યું. ‘મુસ્લિમો નહીં, પરંતુ મુસ્લિમોના સત્તાસ્વામીઓ મહાસલા પ્રત્યે વિરોધની દૃષ્ટિથી જુઓ છે.’ આમ હિન્દુ-મુસ્લિમ વચ્ચે લાગલા પડાવી રાજ કરવાની રીતિ તરફ ખુદ મુસ્લિમોએ કેવો પ્રતિકાર કર્યો તેનું આના પરથી સ્પષ્ટ દર્શન પાવ છે.

યૂલે સરકાર તરફથી બેલી કરવામાં આવેલી રૂકાવ-વટોને તોડીફાડી નાખી, આફતોનો સામનો કર્યો, ને પોતાને શિરે રાજની જનતાએ રાષ્ટ્રપતિ તરીકેની જે જવાબદારી લાદી હતી તેને સફળતાથી પાર બેસાડી. જિંદગીનાં પાછલાં

વર્ષો પણ એમણે હિન્દી મહાસલા પ્રત્યે એ જ મમત્વ ને લાગણીથી ગાળ્યાં હતાં.

મહાસલાની જે શાખા ઇંગ્લાંડમાં હતી તેને પણ પગલર કરવા, ને પોષવા ઉત્તેજવાની પ્રવૃત્તિ એમણે ચાલુ રાખી. ૧૮૯૦ ને ૧૮૯૧માં ન્યોર્થ યૂક્લે હિન્દની બાળવેલી સ્ત્રીઓની કદરૂપે, તે તે વર્ષના અધિવેશનમાં અભિનંદનના ખાસ દરાવ પસાર થયા.

પણ એમની ભત્રી લાગણીઓનો પ્રવાહ બારી રહે, ને દેશનું સુકાન અવારનવાર તેઓ સંભાળી શકે તે પહેલાં તે ૧૮૯૨ની સાલમાં એમનું અવસાન થયું.

‘સેવક અને મિત્ર’

વિલિયમ વેડરબર્ન

(૧૮૩૬-૧૯૨૮)

૧૮૩૬ના માર્ચની ૨૫ મીએ એમનો જન્મ થયો, ને ૧૯૧૮ના માર્ચની ૨૫ મીએ એમનો દેહ પડ્યો. પૂરાં બ્યાસી વર્ષનું આયુષ્ય માણી, જન્મ અને મૃત્યુ ઉભયની એકી દિવસે લડાણી માણતા હિન્દના આ અંગ્રેજ હિતચિંતકે હિન્દની સેવામાં જીવનનાં મહામૂલાં પચાસ વર્ષ સોંપ્યાં છે. ભારત-માના એ સેવક હતા, ને મહાસલાના મિત્ર હતા.

૧૮૩૬ની સાલમાં ગ્લુસ્ટરશાયરમાં તેમનો જન્મ થયો. વિદ્યાપીઠનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી, આઈ. સી. એસ.ની પરીક્ષા આપી, ૧૮૬૦માં તેમણે મુંબઈ સરકારની નોકરી સ્વીકારી. નોકરીમાં તેમણે વિવિધ હોદાઓ ભોગવ્યા. હુસ્લા મેન્જિ-રેટ જન્યા, ને ન્યાયાધીશ જન્યા; ધરાસલાના સબ્ય થયા, ને મુંબઈ સરકારના રાજકીય મંત્રી જન્યા. આ સમય દર-

મિયાન તેમણે જગતના તાત ગણાતા એવા હિન્દના કિસાનની કરેણુ દશા જોઈ, અને હિન્દમાં રહે એનો ઉદ્ધાર કરવાનાં સ્વપ્નાં સજીવા માંડ્યાં. અને એ માટે, એમની કુશાચ બુદ્ધિ તુરત જોઈ શકી કે હિન્દના પ્રત્નોને પરદેશી-ઓના કાન સુધી પહોંચાડવા માટે ખુદ ઈંગ્લાંડમાં જ જોરશોરથી પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ.

૧૮૮૫ના અધિવેશનના વર્ષે જ તેઓ નોકરીમાંથી છૂટા થયા, અને હિન્દના બહાર જીવનમાં જોડાયા. હિન્દના પ્રત્નોને અંગ્રેજ પ્રજા સમજી શકે, હિન્દ તરફ તેઓ સકાનુભૂતિથી જોઈ શકે, અને આમની સભામાં તેને વિશે આંદોલન પેદા કરી શકાય એ હેતુથી, ઈંગ્લાંડમાં મહાસભાની શાખા સ્થપાઈ. સર વિલિયમ આ શાખાદારા સુજેશ જણાવી, અને હિન્દના પ્રત્નોને ત્યાંના રાજકારણમાં અગ્રસ્થાને સ્થાપ્યા.

એમની આ સેવાઓના બદલામાં, હિન્દની જનતાએ એમને ૧૮૮૬માં મુંબઈમાં મળેલી યાંચમી મહાસભાએકના અધ્યક્ષ નીમ્યા. રાષ્ટ્રપતિ તરીકે ફરી એક અંગ્રેજને ચૂંટીને હિન્દે ઈંગ્લાંડ તરફના પોતાના ભક્તિભાવનું ગોરવ કયું. ને સર વિલિયમ પણ પચીસ વર્ષ સુધી જે દેશનું પોતે લગ્ન ખાધું છે, તેનું લગ્ન બદલાવ કરવા માટે, જીવનનાં બાકીનાં વર્ષો ખચવાની પોતાની ઉમેદ બ્યક્ત કરી. હિન્દનો કારખાર તથા પાર્ટામેન્ટ વિશે તેમણે પોતાનું મંતવ્ય દર્શાવ્યું કે :

‘હિન્દુસ્તાનના કારખાર પર પાર્ટામેન્ટની ચૂંટા કેવી

રીતે સ્થાપન થાય એ જ આપણો મોટો ને અંતિમ પ્રશ્ન છે. એ જો સિદ્ધ થાય તો બધું બરાબર થઈ જાય. હિન્દનો પ્રશ્ન ઈંગ્લાંડ પહોંચ્યાડવાનું કાર્ય ઘણું સરલ છે. ગ્રેટ બ્રિટનના રાજવંશના મહાપુરુષોએ અને પાલ્કામેટે હિન્દના કારભાર અંગે ડેટલાંક વિશાળ ને ઉદાર તત્ત્વોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, અને એ પ્રત્યે : હિન્દની જનતા સંતુષ્ટ છે; પણ ખરી મુશ્કેલી તો એ તત્ત્વોના આચરણની બાબતમાં છે. એનો અમલ થાય અને એમણે આપેલાં વચનોનું પાલન થાય, એ માટે હિંદુસ્તાનની પ્રભાવી સત્તા ઈંગ્લાંડના હાથમાં ડેવી રીતે જાય એજ ખરો પ્રશ્ન છે.

આ અધિવેશનમાં ૧૮૮૯ પ્રતિનિધિઓ એકઠા મળ્યા હતા. ૧૮૯૩માં આમ સભાના સભ્ય બનવાની ઉમેદવારી દાદાભાઈએ તથા સર વિલિયમ જોર્જ કરી, ને જોડ એ પદે ચૂંટાયા, ને એમના પ્રયત્નોથી હિન્દી પ્રશ્નો તરફ આમ-સભાના સભ્યોની દૃષ્ટિ પ્રથમ વાર ખેંચાઈ. વર્ષો સુધી ‘આમ-સભાની રાજકીય સમિતિ’ અને ‘ફ્રિમિન યુનિયન’ના પ્રમુખ તરીકે અને નાણાંસમિતિના સભ્ય તરીકે તેમણે હિન્દી પ્રશ્નો પાછળ વાળી અને ઠલમનું જોર વાપર્યું.

૧૯૦૪માં વિલાયતગી આવી. તેમણે સર દેનરી કાર્ટનને પ્રમુખપદે મળેલી મુંબઈની વીસમી મહાસભા બેઠકમાં હાજરી આપી હતી.

મિયાન તેમણે જગતના તાત ગણાતા એવા હિન્દના કિસાનની કરુણ દશા જોઈ, અને હિન્દમાં રહો એનો ઉદ્ધાર કરવાનાં સ્વપ્નાં સર્જવા માંડ્યાં. અને એ માટે, એમની કુશાચ પુદ્ધિ તુરત જોઈ શકી કે હિન્દના પ્રજોને પરદેશીઓના કાન સુધી પહોંચાડવા માટે ખુદ ઇંગ્લાંડમાં જ જોરશોરથી પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ.

૧૮૮૫ના અધિવેશનના વર્ષે જ તેઓ નોકરીમાંથી છૂટા થયા, અને હિન્દના બહાર જીવનમાં જોડાયા. હિન્દના પ્રજોને અંગ્રેજ પ્રજા સમજી શકે, હિન્દ તરફ તેઓ સહાનુભૂતિથી જોઈ શકે, અને આમની સલામાં તેને વિશે આંદોલન પેદા કરી શકાય એ હેતુથી, ઇંગ્લાંડમાં મહાસભાની શાખા સ્થપાઈ. સર વિલિયમે આ શાખાદ્વારા સુખેશ જોડાવી, અને હિન્દના પ્રજોને ત્યાંના રાજકારણમાં અગ્રસ્થાને સ્થાપ્યા.

એમની આ સેવાઓના બદલામાં, હિન્દની જનતાએ એમને ૧૮૮૬માં મુંબઈમાં મળેલી પાંચમી મહાસભાએકના અધ્યક્ષ નીમ્યા. રાષ્ટ્રપાત તરીકે ફરી એક અંગ્રેજને ચૂંટીને હિન્દે ઇંગ્લાંડ તરફના પોતાના ભક્તિભાવનું ગૌરવ કયું. ને સર વિલિયમે પણ પચીસ વર્ષ સુધી જે દેશનું પોતે લૂણ ખાધું છે, તેનું લૂણ હલાલ કરવા માટે, જીવનનાં બાકીનાં વર્ષો ખચવાની પોતાની ઉમેદ વ્યક્ત કરી. હિન્દનો કારભાર તથા પાર્લામેન્ટ વિષે તેમણે પોતાનું મંતવ્ય દર્શાવ્યું કે:

‘હિન્દુસ્તાનના કારભાર પર પાર્લામેન્ટની સત્તા કેવી

રાખીને અનેક લેખો દ્વારા, પ્રવચનો દ્વારા, નાનાં મોટાં પુસ્તકો દ્વારા, હિંદની સેવા કરવાના એક માત્ર નિઃસ્વાર્થ ઉદ્દેશથી પ્રેરાઈ, કાર્ય કર્યું છે; અને અંગ્રેજ પ્રજા સમક્ષ હિંદને માથે વીતેલાં અનેક સંકટોની રાવ કરી છે, હિન્દની કુચ્છ સ્થિતિની જાહેરાત કરીને તેના ઉદ્ધાર માટેના પ્રયાસો કરવાની વિનંતી કરી છે. ૧૯૧૮માં તેમની શારીરિક સ્થિતિ નબળી પડી, ને તે જ વર્ષમાં એમનું દેહાવસાન થયું. જિંદગીનાં પચાસ વર્ષ, પરલોભને પોતાની લોભ માની, તેને અર્થે તન મન અને ધનથી કામ કરનાર આ પરદેશી મિત્ર સૌની ભાવાન્જલિના અધિકારી છે.

‘આયરિશ મિત્ર’

આલ્ફ્રેડ વેબ

આયર્લેન્ડના આ વતની, પોતાના વતનની, પરિસ્થિતિ જેવી હિન્દની પણ પરિસ્થિતિ જોઈ, હિન્દ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવતા થયા. સ્વરાજ્ય માટે જેવી ભગીરથ જહેમત આયર્લેન્ડ કરતું હતું, જેવા અટપટા પ્રયત્નો આયર્લેન્ડના હતા, તેવી જ જહેમત ને તેવા પ્રયત્નો હિન્દના હતા, એટલે પોતાના વતનની સ્વતંત્રતા માટે ઊંડો રસ ધરાવતા આ આયરિશ મિત્રે હિન્દ તરફ પણ મમતવની લાગણી વ્યક્ત કરી.

આમની સલામાં આલ્ફ્રેડ વેબ સભ્ય હતા. એમને મદ્રાસમાં મળેલી ૧૮૯૪ની સાલની દશમી મહાસભાએકના પ્રમુખ બનાવી, હિંદે એક ઐર પરદેશીને પોતા તરફ આકર્ષ્યા. દાદાભાઈ અને વ્યેમેશ્વરભાઈએ પણ આ વર્ણીમાં સારો ભાગ લીધો. એમનો ઉદ્દેશ હતો, આમની સલામાં

ખને એટલા વધારે સર્યોને હિન્દના પ્રશ્નોમાં રસ લેતા કરવાનો.

મહાસલાનો બાલ્યકાળ તે ઉઘ્ર લડતનો ઇતિહાસ નથી. પડતું, આળડતું, ગડતું, ઉઝરડા ખમતું બાળક જેમ પોતાના માબાપ પ્રત્યે મીઠ માડી રહે તેમ હિંદની આ મહાસલા પ્રિટન પ્રત્યે ઊંડી વિશ્વામની લાગણીથી ભેતી. સીધી લડતનો કેઇને ખ્યાલ આવવો પછુ તે વેળા અશક્ય હતો, એટલે પ્રિટિશ પ્રજાની શુભ લાગણીઓ જગાડી, તેને હિન્દી પ્રશ્નો તરફ ખેંચવાની પ્રવૃત્તિ જ મહાસલાની એકેકેલું પ્રધાન ધ્યેય હતું. આમમલાઓની જનની ગણાતી પ્રિટનની આમની મલા છાપરે ચડી સમાનતા અને મામ્રાન્ત્ય એકતાની વાતો કરતી. પ્રિટનની શુભનિષ્ઠા ને શુભ ન્યાયપરાયણતામાં શ્રદ્ધા બહેર થતી, અને મહામલાનું ધાગુખરું કાર્ય વિલાયતમાં જ ચાલતું. ને તેય કેવું? થોડાક માણસો હિન્દના પ્રશ્નોને અછડતો સ્પર્શ કરતા, થોડાક લેખ લખાતા, ને વરસે એકાદ વાર એકાદ બે મવાલ જવાબ થતા. બસ!

હિન્દની આઝાદીનુ સ્વપ્નુ તો કેઇ મહા લાગને હજી સાંપડ્યુ જ નહોતુ, કદાચ માપડે એવી મંભાવના યે નહોતી. દેશની હુદ્દશા દેખાની હતી, પણ તેના તરતોપાય તરીકે પ્રાર્થનાઓ, વિનંતીઓ, અગ્નિઓધી જ મંતોય વગેરે એટલે મામ્રાન્ત્યની એના વિશે જ ચાલતાં આફ્રેડ વેબે કહ્યું:

‘આયરિશ મિત્ર’

આલ્ફ્રેડ વેળ

આયર્લેન્ડના આવતની, પોતાના વતનની, પરિસ્થિતિ જેવી હિન્દની પણ પરિસ્થિતિ જોઈ, હિન્દ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવતા થયા. સ્વરાજ્ય માટે જેવી લગીરથ જહેમત આયર્લેન્ડ કરતું હતું, જેવા અટપટા પ્રશ્નો આયર્લેન્ડના હતા, તેવી જ જહેમત ને તેવા પ્રશ્નો હિન્દના હતા, એટલે પોતાના વતનની સ્વતંત્રતા માટે જોડા રસ ધરાવતા આ આયરિશ મિત્રે હિન્દ તરફ પણ મમતવની લાગણી વ્યક્ત કરી.

આમની સલામાં આલ્ફ્રેડ વેળ સભ્ય હતા. એમને મદ્રાસમાં મળેલી ૧૮૯૪ની સાલની દશમી મહાસભાએકના પ્રમુખ બનાવી, હિંદે એક ચૌર પરદેશીને પોતા તરફ આકર્ષ્યા. દાદાભાઈ અને વ્યોમેશ્વરબાબુએ પણ આ વર્ણીમાં સારો ભાગ લીધો. એમનો ઉદ્દેશ હતો, આમની સલામાં

‘સ્વપ્નશિલ્પી’

સર હેનરી કોટન

(૧૮૪૫-૧૯૧૫)

જન્મે હિન્દી અને સંસ્કાર સંસ્કૃતિએ પરદેશી વ્યક્તિને મેાથી પ્રથમ જુદાં જુદાં રાજ્યોનું ફેરફાર સ્થાપન કરવાનું સ્વપ્ન લાખ્યું હતું. ૧૯૦૪માં મુંબઈમાં મળેલા મહામભાતા વીસમા અધિવેશન વેળા એમણે ઉદ્ઘોષણ કરી:

‘હિન્દી દેશસકતોનું ધ્યેય સ્વતંત્ર અને જુદાં જુદાં રાજ્યોનું ‘યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ ઈન્ડિયા’ જેવું ફેરફાર સ્થાપન કરવાનું છે. દેશમાં નિર્માણ થયેલી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓ આગળ અત્યારનો પ્રિટિશ કારભાર ટકી નહિ શકે. જેટલું હિન્દ ઈંગ્લાંડ સાથે બંધાયેલું છે, તેટલું જ ઈંગ્લાંડ પણ હિન્દ સાથે મંડળાયેલું છે..... યુનર્સચનાથી ક્રિયા હમેશાં મીરી લાય છે, છતાં મીરે કદમે જ પરિપૂર્ણ થાય છે; ને

‘ સામ્રાજ્યની એકતાને આપણે દઢતાથી વળગી રહ્યા છીએ. એને માટે કશો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરવો એ પણ વૃથા છે. આપણે એને માટે પ્રશ્ન પૂછતા નથી, ને પૂછવાની ઇચ્છા પણ સેવતા નથી. અમને લાગે છે કે નાનાં નાનાં રાષ્ટ્રોનો સમય હવે પૂરો થયો છે. એ નાનાં નાનાં રાષ્ટ્રો વચ્ચે ઝઘડાઓ થાય છે, લડાઈ થાય છે, અને પરિણામે એ રાષ્ટ્રો જગતને અશાંતિના ઉપદ્રવમાં હોમી દે છે. માટે એવાં નાનાં રાષ્ટ્રો, ખીન્ન અત્યંત પ્રભાવી ને સત્તાશીલ રાષ્ટ્રોને આશ્રયે પોતાની ઉન્નતિ સાધે એ જ હિતકર છે. પરિણામે એની જનતા સુરક્ષિત રહેશે, ને ખરી સ્વતંત્રતા માણી શકશે.’

આ ઉપરાંત આ વર્ષની બેઠકમાં ન્યાયખાતાના ઊંચા હોદ્દાઓ પર ભરતી કરવા વિશે, સંસ્થાનોમાં વસતા હિંદીઓની પરિસ્થિતિ વિશે, અને જાહેરાતપત્રો અંગે સરકારી જાહેરાત રદ કરવા વિશેના ઠરાવો થયા.

આલ્ફ્રેડ વેબ પોતાના વતનના મામલામાં પાછળથી એટલા ગુંથાઈ ગયા, કે હિન્દને પોતાનું સર્વસ્વ સોંપી ન શક્યા. ૧૯૦૮માં તેઓ મૃત્યુ પામ્યા.

‘સ્વપ્નશિલ્પી’

સર હેનરી કોટન

(૧૮૪૫-૧૯૧૫)

જન્મે હિન્દી અને સંસ્કાર સંસ્કૃતિએ પરદેશી વ્યક્તિને ક્ષાથી પ્રથમ જુદાં જુદાં રાજ્યોનું ફેરફાર સ્થાપન કરવાનું સ્વપ્ન લાખ્યું હતું. ૧૯૦૪માં મુંબઈમાં મળેલા મહાસભાના વીસમા અધિવેશન વેળા એમણે ઉદ્ઘોષણ કરી:

‘હિન્દી દેશભક્તોનું ધ્યેય સ્વતંત્ર અને જુદાં જુદાં રાજ્યોનું ‘યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ જેવું ફેરફાર સ્થાપન કરવાનું છે. દેશમાં નિર્માણ થયેલી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓ આગળ અત્યારનો બ્રિટિશ કારભાર ટકી નહિ શકે. જેટલું હિન્દુ ઇસ્લામ સાથે બંધાયેલું છે, તેટલું જ ઇસ્લામ પણ હિન્દુ સાથે મંડળાયેલું છે..... પુનર્જનનાગી ક્રિયા હમેશાં મીઠી હોય છે, છતાં મીઠી કદમે જ પરિપૂર્ણ થાય છે; ને

‘સામ્રાજ્યની એકતાને આપણે દૃઢતાથી વળગી રહ્યા છીએ. એને માટે કશો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરવો એ પણ વૃથા છે. આપણે એને માટે પ્રશ્ન પૂછતા નથી, ને પૂછવાની ઇચ્છા પણ સેવતા નથી. અમને લાગે છે કે નાનાં નાનાં રાષ્ટ્રોનો સમય હવે પૂરો થયો છે. એ નાનાં નાનાં રાષ્ટ્રો વચ્ચે ઝઘડાઓ થાય છે, લડાઈ થાય છે, અને પરિણામે એ રાષ્ટ્રો જગતને અશાંતિના ઉપદ્રવમાં હોમી દે છે. માટે એવાં નાનાં રાષ્ટ્રો, ખીન્ન અત્યંત પ્રભાવી ને સત્તાશીલ રાષ્ટ્રોને આશ્રયે પોતાની ઉન્નતિ સાધે એ જ હિતકર છે. પરિણામે એની જનતા સુરક્ષિત રહેશે, ને ખરી સ્વતંત્રતા માણી શકશે.’

આ ઉપરાંત આ વર્ષની બેઠકમાં ન્યાયખાતાના ઉચ્ચા હોદ્દાઓ પર ભરતી કરવા વિશે, સંસ્થાનોમાં વસતા હિંદીઓની પરિસ્થિતિ વિશે, અને જાહેરાતપત્રો અંગે સરકારી જાહેરાત રદ કરવા વિશેના ઠરાવો થયા.

આફ્રેડ વેબ પોતાના વતનના મામલામાં પાછગથી એટલા ગુંધાઈ ગયા, કે હિન્દને પોતાનું સર્વંત્ર સોંપી ન શક્યા. ૧૯૦૮માં તેઓ મૃત્યુ પામ્યા.

‘સ્વપ્નશિલ્પી’

સર હેનરી કોટન

(૧૮૪૫-૧૯૧૫)

જન્મે હિન્દી અને સંસ્કાર સંસ્કૃતિએ પરદેશી વ્યક્તિને કૌથી પ્રથમ જુદાં જુદાં રાજ્યોનું ફેડરેશન સ્થાપન કરવાનું સ્વપ્ન લાઘ્યું હતું. ૧૯૦૪માં મુંબઈમાં મળેલા મહાસભાના વીસમા અધિવેશન વેળા એમણે ઉદ્ઘોષણ કરી:

‘હિન્દી દેશભક્તોનું ધ્યેય સ્વતંત્ર અને જુદાં જુદાં રાજ્યોનું ‘યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ ઈન્ડિયા’ જેવું ફેડરેશન સ્થાપન કરવાનું છે. દેશમાં નિર્માણ થયેલી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓ આગળ અત્યારનો બ્રિટિશ કારભાર ટકી નહિ શકે. જેટલું હિન્દ ઈંગ્લાંડ સાથે જાંઘાયેલું છે, તેટલું જ ઈંગ્લાંડ પણ હિન્દ સાથે સંકળાયેલું છે..... પુનર્જનનાથી કિયા હુમેશાં મીરી હાય છે, છતાં ધીરે ઠઠમે જ પરિપૂર્ણ થાય છે; ને

એ ધોરણ આપણી દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખવું જોઈએ. હિન્દી દેશ-લકતો પોતાના રાષ્ટ્રના ભૂતકાળ તરફ ભારે સ્વાભિમાનપૂર્વક જુઓ છે, અને તેઓ જાણે છે કે એક દિવસ જૂનો વૈભવ એઓ જરૂર પ્રાપ્ત કરી શકશે. એ ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે જ તેઓ મથી રહ્યા છે; એટલે એમાં ગમે તેવાં વિઘ્નો આવે, કે ગમે તેટલો કાળ વ્યતીત થાય તો પણ અંતે તો તેઓ સફળ થશે જ.' અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના બંધારણ જેવા હિન્દના બંધારણનો આદર્શ આ રીતે એમણે રજૂ કર્યો.

કેનરી કોટનનો જન્મ મદ્રાસમાં ૧૮૪૫ના સપ્ટેમ્બરની તેરમીએ જોસફ જોન કોટનને ત્યાં થયો. પિતા સનઢી નોકરીમાં હતા. પિતામહ જોન કોટન ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના અધિકાર નીચે, કલેક્ટરથી ડાયરેક્ટર બન્યા હતા, ને પ્રપિતામહ કેપ્ટન જોસફ કોટને પણ કંપની સરકારની નોકરીથી શરૂઆત કરી ડાયરેક્ટરની પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી.

ઓક્સફર્ડ અને કિંગ્સ કોલેજમાં અભ્યાસ કરી, બાવીશ વર્ષની વયે સનઢી નોકરીની પરીક્ષા પસાર કરી તેઓ હિન્દ આવ્યા, લગભગ અગિયાર વર્ષ સુધી—એટલે ૧૮૭૮ સુધી—બંગાળના મિદનાપોર જિલ્લામાં આસિસ્ટન્ટ મેજિસ્ટ્રેટને પદે રહ્યા, ને પછી ચે કલેક્ટર તરીકે ને રેવન્યૂના મંત્રી તરીકે, પોલિસ કમિશનર તરીકે, કોરપોરેશનના પ્રમુખ તરીકે, ને બંગાળ સરકારના મુખ્ય મંત્રી તરીકેના હોદ્દા

સંભાળેલા. પછી બંગાળની ધારાસભાના સભ્ય બન્યા; ત્યાંથી સરકારના ગૃહમંત્રી થયા, ને આસામના ચીફ કમિશનરનો હોદ્દો પણ ભોગવ્યો. એમની આવી વિવિધ સેવાઓને ડારણે સરકારે તેમને ૧૮૯૨માં સી. એસ. આઇનો, ને પાછળથી ‘સર’નો ખિતાબ આપ્યો હતો.

આવા હોદ્દાઓ ભોગવનારને જુદા જુદા પ્રદેશોમાં ફરવું જ પડે; ને સર હેનરીને પણ આવા પ્રવાસો દરમિયાન હિન્દની પરિસ્થિતિનું સહેજે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. પુસ્તકોમાંથી વાંચીને કશું જાણી શકાય તેથી વિશેષ સત્યનિષ્ઠ આધારો એમની આંખોએ જોયા. એમણે જોઇ પ્રજામાં પ્રવર્તતી દારુણ ગરીબાઇ, ને સરકારની તે તરફની ઉદાસીનતા ને શંકા. આ પરદેશીનું હૃદય ધવાયું, એને દુઃખ થયું. હિન્દીઓ અંગ્રેજો કરતાં બુદ્ધિશક્તિમાં લેશ માત્ર ઊતરતા નથી એની પ્રતીતિ થતાં વેંતજ એણે એ વિષે ઊડાપોડ લ્યાવ્યો, ને હિન્દના શાસનમાં હિન્દીઓને અધિકાર મળવો જોઇએ એવો મત પ્રદર્શિત કર્યો. ને સાથે સાથે વેગવતી કલમને પણ ઝાલી. ૧૮૭૬માં ‘ભારત-વર્ષની માગણી ને ઇંગ્લાંડનું કર્તવ્ય’ નામક લેખે સરકારી પત્રમાં, અને બ્રિટનમાં ભારે ઊડાપોડ મચાવ્યો. ૧૮૮૫માં ‘ન્યૂ ઇન્ડિયા’ નામના પુસ્તકે પણ એવું જ આંદોલન પેદા કર્યું.

એ ધોરણ આપણી દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખવું જોઈએ. હિન્દી દેશ-
ભક્તો પોતાના રખડના ભૂતકાળ તરફ ભારે સ્વાભિમાનપૂર્વક
જુઓ છે, અને તેઓ જાણે છે કે એક દિવસ જૂનો
વૈભવ એઓ જરૂર પ્રાપ્ત કરી શકશે. એ ધ્યેય સિદ્ધ કરવા
માટે જ તેઓ મથી રહ્યા છે; એટલે એમાં ગમે તેવાં
વિધો આવે, કે ગમે તેટલો કાળ વ્યતીત થાય તો પણ
અંતે તો તેઓ સફળ થશે જ.' અમેરિકાના યુનાઇટેડ
સ્ટેટ્સના બંધારણ જેવા હિન્દના બંધારણનો આદર્શ આ
રીતે એમણે રજૂ કર્યો.

હૈનરી કોટનનો જન્મ મદ્રાસમાં ૧૮૪૫ના સપ્ટેમ્બરની
તેરમીએ જોસફ જોન કોટનને ત્યાં થયો. પિતા સનંદી
નોકરીમાં હતા. પિતામહ જોન કોટન ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના
અધિકાર નીચે, કલેક્ટરથી ડાયરેક્ટર બન્યા હતા, ને પ્રપિ-
તામહ કેપ્ટન જોસફ કોટને પણ કંપની સરકારની નોકરીથી
શરૂઆત કરી ડાયરેક્ટરની પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી.

ઓક્સફર્ડ અને કિંગ્સ કોલેજમાં અભ્યાસ કરી, બાપીશ
વર્ષની વયે સનંદી નોકરીની પરીક્ષા પસાર કરી તેઓ ડિન્ડ
આબ્યા, લગભગ અગિયાર વર્ષ સુધી—એટલે ૧૮૭૮ સુધી—
બંગાળના મિદનાપોર જિલ્લામાં આસિસ્ટન્ટ મેજિસ્ટ્રે-
ટને પદે રહ્યા, ને પછી ચે કલેક્ટર તરીકે ને રેવન્યૂના મંત્રી
તરીકે, પોલિસ કમિશનર તરીકે, ડેરપોરેશનના પ્રમુખ
તરીકે, ને બંગાળ સરકારના મુખ્ય મંત્રી તરીકેના હોદ્દા

૧૯૦૫માં આમસલામાં જવા માટે એમણે ઉમેદવારી નોંધાવી. સફળ થયા, ને ત્યાં પણ એ જ રટણ, એ જ ધૂન. હિન્દનું હિત એમણે એવું જાણેલું, ને સેવેલું.

૧૯૧૫માં હિન્દે પોતાનો આવો નિઃસ્વાર્થી મિત્ર, અને રાજકીય સ્વપ્નશિલ્પી ગુમાવ્યો. સર હેનરી કોટન મૃત્યુ પામ્યા, ને પોતાની પાછળ ઉજ્જવળ કારકિર્દીનું સ્મરણ મૂકતા ગયા.

મતભેદ દર્શાવવામાં એમણે કદી આંખની શરમ કે હોદાની લાલચનો રૂર સેવ્યો નથી. લોહ કર્મનની હિન્દ પ્રત્યેની નીતિ તરફ એમણે તીવ્ર અસંતોષ વ્યક્ત કર્યો હતો.

પણ સત્તાધીશોના કાન આવા અવાજે પ્રત્યે હમેશ બહેરા હોય છે. પ્રગ્તની દાહ કયે દિવસે કયા શાસકે સાંભળી છે ? વાઇસરોયની કાઉન્સિલમાં દર્દભરી છતાં જુસ્સાવાળી વાણીમાં એમણે આસામના અભાગિયાઓનું દુઃખ ગાયું ત્યારે એમનું લોહી તો સહેજે ઊકળી આવ્યું, પરંતુ તેનો પ્રત્યાઘાત સત્તાધીશો પર પણ થયો. મતભેદ વધતો ચાલ્યો. ઉચ્ચ પદે રહેવું કઠિન થઈ પડ્યું, ને પરિણામે ૧૯૦૨ માં રાજીનામું પેશ કરી, તેમણે વિલાયત તરફ પ્રયાણ કર્યું.

વિલાયત જઈને થે આ જીવને જીવ નહોતો. હિન્દ પ્રત્યે એવી શુભનિષ્ઠા પેદા થઈ હતી, ને એવી સન્નિધ લાગણીઓ જન્મી હતી કે ત્યાં પણ આવા જ આંદોલનો એમણે ચાલુ રાખ્યાં. આવી મહત્વની સેવાઓ હિન્દી જનતાએ જોઈ, જાણી ને લાયકને લાયક ગાન આપવાનો મન-સૂખો કરી, ૧૯૦૪ના મુંબઈ અધિવેશન માટે એમને રાષ્ટ્રનાયક તરીકે સ્વીકાર્યા, ને એ નાયકની નેતાગીરીએ, એની દીર્ઘદર્શિતાએ, બુદ્ધિવિવેકે ને કાર્યશક્તિએ દેશને આગે કદમના માર્ગ પર મૂકી દીધો.

૧૯૦૫માં આમસલામાં જવા માટે એમણે ઉમેદવારી નોંધાવી. સફળ થયા, ને ત્યાં પણ એ જ રટણ, એ જ ધૂન. હિન્દનું હિત એમણે એવું ઝળેલું, ને સેવેલું.

૧૯૧૫માં હિન્દે પોતાનો આવો નિ.સ્વાર્થી મિત્ર, અને રાજકીય સ્વપ્નશિલ્પી શુભાવ્યો. સર હેનરી કોટન મૃત્યુ પામ્યા, ને પોતાની પાછળ ઉજ્જવળ કારકિર્દીનું સ્મરણ મૂકતા ગયા.

‘સત્યનાં અનુયાયી’

ડૉ. એની ખિસેન્ટ

(૧૮૪૭-૧૯૩૩)

‘મારી સમાધિ પર ખીજું કાંઈ ન લખતાં એટલું જ લખજો કે ‘એણે હમેશ સત્યને અનુસરવાને પ્રયત્ન કર્યો હતો.’ ડગલે ને પગલે, અંતરાત્માના અવાજને ઓળખીને તેને અનુસરનાર વ્યક્તિ પોતાની મૃત્યુ નોંધ પણ આથી લાંબી શું કામ વાંછે ? ને સત્યનું આચરણ એ જ ડૉ. ખિસેન્ટના જીવનની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે.

એક આયરિશ દંપતી પોતાનું વહાલ એક નાનકડી દેખાવડી છોકરી પર ઠાલવતાં જણાય છે. પુરુષ મહાપંડિત છે, એની જીભે કેટલીયે લાપાઓ સફળતાથી રમી રહે છે. સ્ત્રી ધાર્મિક વૃત્તિની ને સંસ્કારી છે, એની નસોમાં પૂરેપૂરું આયરિશ લોહી વહે છે; જ્યારે પુરુષ અડધો આયરિશ છે. એ છોકરી છે એની. ૧૮૪૭ના ઓક્ટોબરની પહેલી તારીખે

લંડન શહેરમાં જન્મ પામી છે. નાની એની ધીરે ધીરે મોટી થતી જાય છે. માતાપિતાની સંસ્કાર છાંયડી હેઠળ ખીલતી જાય છે, ને પાંચ વર્ષ વિતાવે છે, ત્યાં તો એના પિતા અવસાન પામે છે. માને આઘાત થાય છે. કઠીક વિધિને પણ ઉપરાઉપરી ઘા કરવામાં આનંદ આવે છે, એટલે થોડા જ દિવસમાં એના લાઇને પણ કાળદૂત ઉપાડી લે છે. મા ને દીકરી એકાંતમાં બેસી બેબાકળાં બની જાય છે.

પણ એનીના છવનમાં અચાનક પલટો આવ્યો. મિસ બેરિયટ નામની કોઈ બાઈ એક દિવસ એને ત્યાં આવી, ને એને પોતાને ત્યાં લઈ ગઈ. ત્યાં એના અભ્યાસ છવનની પ્રથમ ઉપા બગી. ઝાડની ડાળીઓએ જૂલો બાંધી એની હીંચકતી, ને બાઈબલની ગાથાઓ ગાતી, ને મહાકવિ મિલ્ટનના 'પેરેડાઇઝ લોસ્ટ'માંથી લાવ નીતરતી સુંદર કાવ્યમય પંક્તિઓ લલકારતી. જાણે કવિતાને જ જૂલો જૂલતી હોય તેમ એનીની આંખ સામે કચ્પનારમ્ય સૃષ્ટિ ખરી થઈ જતી, અને જગતની સ્પૂળ, અરૂપ, મલિન વહેવારસૃષ્ટિ હુપ્ત થઈ જતી. એનીનું છવન આમ આ રંગે રંગાનું ગયું. ઝોગણીય વર્ષની સુંદર એનીના હાથની માગણી એકવાર એક યુવાન પાદરીએ કરી. લગ્ન શું, છવન શું, લગ્ન સાધના શી વગેરે કોયડાઓના ઉકેલ પાછળ સજી યુવતી એનીનું મન પરોવાયું હતું. એટલે લગ્નયોગ

દેશ આપે, ઇશુની કીર્તિ ગાથા જે હમેશ ગાય તેની જ પત્નીને એમાં શ્રદ્ધા ન હોય એ કેવું? પતિને ન રુચ્યું. પુત્રને પોતાની પાસે રાખી, માદીકરીને ઘરમાંથી વળાવી દીધાં, ને છૂટા છેડા લીધા!

નિરાધાર અને પતિથી નિરસ્કૃત એનીએ હિંમત ન છોડી, પણ એક ખાનદાન ધનવાન કુટુંબમાં ખાનગી કામ કરવા માંડ્યું. ને આપત્તિ એમનો કેડો છોડે તે પૂર્વે માતા ગુજરી ગયાં. જગતમાં વહાલથી ને ગર્વથી જેને પોતાનું કહી શકે એવું એનીને માટે કોઈ ન રહ્યું. એમણે એક જુદું ઘર વસાવ્યું; લેખો લખવા માંડ્યા, પત્રિકાઓ લખવા માંડી ને જેમ તેમ ઉદર નિર્વાહ માટે પૈસા કમાવા માંડ્યા.

દિવસ આખો અભ્યાસ કરે, બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં ખેત્રી પુસ્તકો વાંચે, એમાંથી જ્ઞાનનું દોહન કરી, ચિંતનું પાત્ર ભરે, ને જીવનના કોયડા ઉકેલે. એવામાં 'નેશનલ એડ્યુકેશનલ સોસાયટી' નામના મંડળના સ્થાપક, હિંદના હિત-ચિંતક, અને ધાર્મિક આડંબર, દંભ, ને વહેમો સામે જાહેર રીતે જાગવો પુકારનાર ચાર્લ્સ બ્રેડલોની એમને ઓળખાણ થઈ. એમના મંડળમાં એ જોડાયાં. સુધારક અને વિકસિત માનસ ધરાવવાનો દાવો કરનાર સમાજે એમને વિષે અનેક ખુતાનાં ફેલાવ્યાં, દીન આરોપો મૂક્યા, અને એમનું જૂન કરવા સુધીની પાકધમકીઓ આપી. એમના પતિએ અદાલતે જઈ, પોતાની પુત્રીની માગણી

ફરી. એની વકીલ લીધા વિના અદાલતમાં હાજર થયાં, સુકદમો લડ્યાં, હાર્યાં, ને આંખમાં આંસુ સાથે પુત્રીથી છટા પડ્યાં. થઈ રહ્યું, જગતની જાળમાં એને લિપટાવનાર એક અતન્યમાયા દૂર થઈ.

લગભગ અઢાર વર્ષ સુધી એમણે ચાર્સ બ્રેડો સાથે સંબંધ જાળવી રાખી, ધર્મના ખૂણાખાંચરાઓમાં બાઝી રહેલાં દંભ, અજ્ઞાન, વહેમ, અંધશ્રદ્ધા વગેરેનાં જાળાં સાફ કર્યાં, ને પછી એમનાથી છટા પડ્યાં. સમાજ-વાદનું આકેષણ થયું, ને તેમાં લખ્યાં. જગત વિખ્યાત નાટ્યકાર જ્યોજ બનાર્ડ શે સાથે મૈત્રી થઈ, ને એની સાથે ફરી તેઓએ ખીણ દુનિયા જોઈ. જગતનાં દીન ને પીડિત ને બેકાર રક્ત ચૂસાયેલા માનવીઓની એમણે એક નવી જમાત જોઈ. એમની વચ્ચે એમણે ફરવા માંડ્યું. મજૂરોના કલ્યાણ માટે એમણે પ્રયત્નો આદર્યા. કારખાનામાં હડતાળો પડવા લાગી ને માલિકોને મળીને એમણે મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવા માટે એમના પર દબાણ કર્યું.

પણ એનીને જીવનની આ બાબત ઉપરાંત, મનના આનંદની પરિચીમાં પમાડે એવું પણ જોવા જાણવા મળ્યું. ૧૮૮૬ની સાલમાં, એક સામયિકના તંત્રીએ એનીના હાથમાં અવલોકન માટે પુસ્તક મૂક્યું, ‘સિકેટ ડોલિટ્ર-સ’નું. એનીએ એ પુસ્તક વાંચ્યું અને મનહૃદયનાં અંધારા રહી ગયેલા ખૂણાઓમાં પ્રકાશ ફેલાવા લાગ્યો. વિ-જ્ઞાનની જ્યોત જાણે

અબૂકી ગઈ, અને એક નવી ભાવનામય સૃષ્ટિ પરથી અંધાર-
પિછોડો ઊપડી ગયો. મેડમ પ્લેવેટ્સ્કીને તેઓ મળ્યાં,
ને ‘થિયોસોફિકલ સોસાયટી’માં જોડાયાં. જીવને આપરનેા
પલટો આ લીધો. બ્રહ્મવિદ્યાના ધામ સમા ભારતવર્ષ પર
એમણે મીટ માંડી, ને ૧૮૯૩માં તેઓ હિંદ આવ્યાં.
લંડનમાં જન્મેલી આ વિદુષી ગાઈએ ત્યારપછી ભારતવર્ષને જ
પોતાની માલોમ ને કર્મભોગ માન્યું છે.

હિન્દુસંસ્કૃતિના તીર્થધામ સમા વારાણસીને કાઠે એમણે
થાણું સ્થાપ્યું; જગતના ધર્મેનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો, એમાંથી
સાર સારવ્યો, ને જગતની સામે ગંધુત્વના અમોલા પાઠ રજૂ
કર્યા. જોનાની માફક હિન્દની જીનવાણી જનતાને વળગી રહેલા
વહેમો દૂર કરવાનો એમણે ભગીરથ પ્રયાસ આદર્યો, ને એ
માટે શિશુજી જેવું ખીજું ઉત્તમ સાધન કોઈ નથી એ દૃષ્ટિએ
૧૮૯૬માં કાશીમાં જ ‘સેન્ટ્રલ હિન્દુ કોલેજ’ સ્થાપી. પશ્ચિમી
કેળવણીથી સંસ્કૃતિને ટોચે ચડી બેસવાનો મિથ્યા ગર્વ ધારણ
કરતા, ને હિન્દને ધિક્કારતા હિન્દના તરુણોને સાચી જ્ઞાન
આપવાનો જ આ પ્રયાસ હતો. આજની ‘બનારસ હિન્દુ
યુનિવર્સિટી’નો પાયો આમ વસ્તુતઃ એની ગિસેન્ટે જ તે વેળા
નાખ્યો હતો. વિદ્યાપીઠે એમનું જાદુમાન કરવા માટે એમને
ડી. એલ.ની માનભરી પદવી આપી. એની ગિસેન્ટ ડોક્ટર
એની ગિસેન્ટ થયાં.

૧૯૦૬માં જંગાળના લાગલા પડ્યા તે અંગે જે આંદોલન શરૂ થયું તેમાં આવેશમય જીવાનોએ શાળા ને કોલેજનો ત્યાગ કર્યો. રાજકીય આંદોલનમાં સાથ આપવાની જીવાનોની આ પ્રવૃત્તિને એની બિસેન્ટ ન અપનાવી શક્યાં. એનાં કૃષ્ણ એમને લાલદાયી ન બણાયાં ને એમણે વિરોધ કર્યો. પરિણામે એમની જ આ વિચારસરણીનો વિરોધ થયો; વગોવાયાં પણ ડગ્યાં નહિ.

૧૯૦૭માં તેઓ થિયોસોફિકલ સોસાયટીના પ્રમુખપદે આવ્યાં, ને એ કાર્યને પૂરતા ખંતથી પાર પાડવા માટે એમણે એકીસાથે અનેક પ્રવૃત્તિઓ આદરી. પ્રતિવપ વિશ્વ-યાત્રાએ નીકળતાં, લેખો લખતાં, પ્રવચનો કરતાં, પુસ્તકો લખીને પ્રસિદ્ધ કરતાં, ને એક સ્ત્રીને પણ ચોખ્ખા ધર્મક્ષેત્ર અને કાર્ય કરવાની તક મળે તો એ શું કરી શકે તેનું જીવંત ઉદાહરણ બહું કરી દીધું.

૧૯૧૪માં 'કોમનવેલ્થ' નામનું સાપ્તાહિક અને 'ન્યૂ ઇન્ડિયા' નામનું દૈનિક એમણે શરૂ કર્યું, અને આ પ્રવૃત્તિથી હિન્દના રાજકારણમાં અંપલાવ્યું. ૧૯૧૪માં મહા વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું તેથી તે વર્ષ, ને પછી ૧૯૧૫, ૧૯૧૬, ૧૯૧૭નાં ત્રણ વર્ષ હિન્દના રાજકારણમાં, લગૃતિની દૃષ્ટિએ ઘણાં મહત્ત્વનાં વર્ષો છે. ૧૯૦૮ થી ૧૯૧૫ સુધીમાં શું જાન્યું તેનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન ડૉઃ પટ્ટાભિ સીતારામચ્ચા પોતાના મહાસભાઈતિહાસમાં નીચે પ્રમાણે કરે છે:

‘૧૯૦૮ થી ૧૯૧૫ સુધીના સમયમાં મહાસલા પૂર્ણપણે ઉદ્ધારમતવાદીઓના હાથમાં ગઈ હતી. તેમણે ફરીથી રાજ-નિષ્ઠા વ્યક્ત કરવાનું, શાસકોને અરજી-વિનંતીઓ કરવાનું ખ્રિષ્ટીય પ્રભુનો અનુનય કરવાનું, ને હિન્દી નોકરીશાહીનો નિષેધ કરવાનું, પોતાનું રાજકારણ શરૂ કર્યું. રાષ્ટ્રવાદી લોકનેતાઓની પાછળ સરકારી કોરડો ફરતો હતો. ૧૯૦૮માં લોકમાન્ય તિલકને તુરંગવાસ મળ્યો, ત્યારે અધા ઉદ્ધારદળવાળા સરકારને જઈ મળ્યા. લોકમાન્યે પોતાની સુદૃઢ પછી હિન્દુસ્તાનનાં દુઃખો ને હિન્દી સ્વરાજ્યની માગણી બહિરમાં મૂકવા માટે ‘હોમરુલ’ની ચળવળ શરૂ કરી. અત્યાર સુધી માત્ર થિઓસોફિસ્ટ ગણાતાં, ને રાજકારણથી વેગળાં રહેલાં મિસિસ એની જિસેન્ટે એક-દમ રાજકારણના ક્ષેત્રમાં અંપલાવ્યું ને હોમરુલ માટે પ્રચંડ ચળવળની ધુરા પોતાના હાથમાં લીધી.’ હોમરુલ એજ આ વર્ષે દરમિયાન મહાસલાની લડતની ઘોષણા હતી.

ઈ. સ. ૧૯૧૫માં એની જિસેન્ટે મહાસલામાંનાં ઉદ્ધાર અને ઉદ્ધામદળો વચ્ચે સમાધાન કરાવવાના પ્રયાસો કર્યા, પણ સફળ ન થયાં. પણ બીજે જ વર્ષે બન્ને વચ્ચે એકતા સ્થપાઈ અને લખનૌ મહાસલામાં બન્ને દળોનું ભેગું અધિ-વેશન ભરાયું. લખનૌમાં લોકમાન્ય તિલક, ખાપડે, રાસ-જિહારી ઘોષ, સુરેન્દ્રનાથ, એની જિસેન્ટ એડુરેલ, વારિયા અને ગાંધીજી જેવી જુદી જુદી વિચારપદ્ધતિની વ્યક્તિઓ

એક જ મંત્ર પર સાથે બેઠી. ને તે જ વર્ષનો બીજો અંગત્યનો બનાવ તે હોમરુલ લીગની સ્થાપના. ફ્રેજુઆરીની ૧૬ મીએ પૂનામાં લોકમાન્યે એની સ્થાપના કરી. ત્યારપછી છ મહિને એની બિસેન્ટે પણ પોતાની 'ઓલ ઈન્ડિયા હોમરુલ લીગ' હિલચાલની શરૂઆત કરી. ૧૯૧૭માં આ આંદોલને સારું જોર પકડ્યું, અને એને પરિણામે દેશભરમાં જાગૃતિ આવી. સરકારે દમનનાં સખત પગલાં લીધાં. એની બિસેન્ટનાં બે સામયિકો પાસેથી મોટી રકમની જામીનગીરી માગવામાં આવી ને તે જપ્ત કરવામાં આવી. આજ મુઘી એમણે બજાવેલી સેવાઓની કદરૂપે, ૧૯૧૭માં એમને કલકત્તાનો બત્રીસમી મહાસભા બેઠક માટે પ્રમુખ તરીકે ચૂંટવામાં આવ્યાં. એમની હોમરુલની ઘોષણા ઠેરઠેર પહોંચી ગઈ હતી, ને સ્થળે સ્થળે એવી લીગો સ્થપાઈ ચૂકી હતી. પ્રમુખસ્થાનેથી લાપણ કરતાં એમણે જણાવ્યું:

‘આપણા નવા ધ્યેય માટે હું એટલું જ કહીશ કે આપણે બ્રિટિશ સરકારને ૧૯૧૮માં એક બિલ પસાર કરવાનું કહીએ, કે ઓસ્ટ્રેલિયાની હોમનવેલ્થના જેવું સ્વરાજ્ય હિન્દુસ્તાનમાં સ્થાપન થવું જોઈએ. આ કાયદાનો અમલ બની શકે તે ૧૯૨૩માં, ને મોડામાં મોડો ૧૯૨૮ માં થવો જોઈએ. એ દરમિયાનનાં પાંચ દસ વરસમાં બ્રિટિશોના હાથમાંની સત્તા હિન્દી પ્રજાના હાથમાં આવી જવી જોઈએ. બ્રિટિશની સાથેના આપણા સંબંધ વસાહતોના જેવો હોવો જોઈએ.’

એમની રાજકીય પ્રવૃત્તિઓથી સરકાર ચોંટી જીડી, ને ૧૯૧૭ના જૂનની ૧૫મીએ એમને પકડવામાં આવ્યાં. પરંતુ આના પ્રતિકારરૂપે તો ચળવળે વધુ ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. મિ. ઝીણા પણ આમાં જોડાયા. મહાસલાએ બિસેન્ટને છોડાવવા માટે ‘શાંત પ્રતિકાર’ની યોજના પર વિચાર ચલાવવા માંડ્યા. વાતાવરણ તંગ થઈ ગયું. ને પરિણામે સપ્ટેમ્બરની ૨૬મીએ સરકારે એમને છોડી મૂક્યાં. હિન્દી વહીવટ મિ. મોંટેગ્યુ અને વાઈસરોય લોર્ડ ચેમ્સફોર્ડે દેશનો પ્રવાસ કર્યો, અને એમની આ હિલચાલ પ્રત્યે બિસેન્ટે સહાનુભૂતિ દર્શાવી એમને સાથ આપવાની હાકલ કરી. ૧૯૧૮નું વર્ષ એ હાકલના જ પડઘા પાડે છે.

૧૯૨૦માં ગાંધીજી જનતાની નજરમાં ચડ્યા. એમણે બ્રિટિશ સરકાર સામે અસહકાર કરવાનો સંદેશ આપ્યો. ડૉ. એની બિસેન્ટ સહમત ન થઈ શક્યાં, ને તેમણે વિરોધ જિઠાવ્યો. ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાની લડત, ચંપારણની લડત, ખેડાની લડત ને અમદાવાદના મિલમજૂરોની હડતાલના સફળ સંચાલનથી લોકોમાં સારો આદર પામ્યા હતા. એમનો વિરોધ કરવામાં બિસેન્ટે પોતાની લોકપ્રિયતા ગુમાવી, છતાં ડચ્ચાં નહીં. બલકે ગાંધીજીએ ખુદ એમની નીડરતાને વધાવી લઈ, બહારમાં વખાણી. લોકપ્રિયતાનો મોહ છોડીને પણ જે વ્યક્તિ પોતાને જે વેળા જે સાચું લાગે તે વ્યક્ત કરે તેમાં જ તેની મહત્તા છે.

એમણે ત્યારપછી ‘કોમનવેલ્થ ઓફ ઈંડિયા બિલ’ ઘડ્યું, ને એને પાર્લામેન્ટમાં દાખલ કરાવવાના પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. એ સમય દરમિયાન હિન્દમાં હિન્દુમુસ્લિમ એકતા નિર્માણ થતી ચાલી, રાજકીય પક્ષો વચ્ચે પ્રજાની શક્તિ ખૂટવા લાગી, ને એની બિસેન્ટે ત્યારથી વાણીનો સંયમ કેળવવા માંડ્યો.

૧૯૨૭-૨૮ દરમિયાન વળી રાજકારણના ક્ષેત્રમાં ઉચ્ચતા આવી. નિરાશા ને નિરુત્સાહને સ્થાને ઠેરઠેર આશા ને ઉત્સાહનો સંચાર થયો. જલિયાનવાલા બાગના અત્યાચારો પછી, એ સાર્વત્રિક વિરોધ કેહવારે ઊઠ્યો હોય તો તે બ્રિટિશ સરકારના આ કૃત્ય સામે કે તેમણે ૧૯૨૭ના નવેમ્બરમાં સાઈમન કમિશનની નિમણૂકની જાહેરાત કરી તેમાં એક પણ હિન્દીને આમંત્ર નહોતો કર્યો. એની બિસેન્ટે આ કૃત્યને ‘દાઝવા પર ડામ’ દેવા જેવું કહ્યું. મુંબઈની ભૂમિ પર સાઈમન કમિશને ૧૯૨૮ના ફેબ્રુઆરીની ૩ જાન્યુઆરીએ પગ મૂક્યો ને તુરત ભડકો થયો. આના જ અનુસંધાનમાં સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યના પાયા પર સ્થાયેલી, ‘નહિરુ અહેવાલ’ની યોજના ઘટાઈ. આ રિપોર્ટ ઘડીને પ્રજાએ જગતની સામે પોતાની મુશ્કેલી રજૂ કરી. ડૉ. બિસેન્ટે આ કાર્યને ઉપાડી લીધું. પણ એમનું વૃદ્ધ થતું જતું શરીર હવે વધારે પ્રવૃત્તિઓનો ભાર સહી શકે એમ નહોતું. એમની તબિયત લથડવા માંડી, ને તેઓ પથારીવશ થયાં. તેઓ મદ્રાસમાં, અગ્યારમાં બેસી ગયાં; ને ૧૯૩૩ના સપ્ટેમ્બરની

લીસમી તારીખે તેમને જીવનદીપક હોલવાઈ ગયો. જગતના વિશાળ વિરાટ પટ પરથી એક મહામૂલી જ્યોતિ જાણે હોલવાઈ. ગાંધીજી લખે છે: હિન્દ જીવશે ત્યાં લગી હિન્દને સર્વસ્વ સમર્પનાર ડૉ. ગિસેન્ટની સેવાઓ તાજી રહેશે.'

ક્યાં જન્મભોમ લંડન ને ક્યાં કર્મભોમ હિન્દ ! ક્યાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કારો ને ક્યાં પૌર્વાત્ય જીવનદૃષ્ટિ ! ક્યાં રંગ-રાગ વિલાસની સૃષ્ટિ ને ક્યાં બ્રહ્મવિદ્યાનો ઊડો અભ્યાસ ! ક્યાં સ્વતંત્ર દેશમાં વેઠેલી ચાતનાઓ ને ક્યાં ગુલામ દેશને સ્વતંત્ર કરવા ઉપાડેલાં આંદોલનો ! કેવું લવ્ય, નિતાંત સુંદર ને પવિત્ર, કાર્યપરાયણ જીવન ! ડૉ. ગિસેન્ટની અજબ કાર્યશક્તિ, એમને અપૂર્વ બુદ્ધિવૈભવ, એમનું મીઠું વ્યક્તિત્વ, અગાધ જ્ઞાન, પ્રતિભા, ને જીવનદૃષ્ટિ, એમને જગતની મહાન વિભૂતિઓમાંની એક બનાવવામાં સો સાથે કામે લાગી ગયાં. હતાંકે ને સ્વદેશ કે પરદેશ નહીં, પણ દેશેદેશે, એવી આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ એમને સંપાદિત થઈ.

મહાસલાના ક્ષેત્રમાં એમણે એકલે હાથે નવા વિચારો, નવું બુદ્ધિબળ, નવાં સાધનો, વ્યવસ્થાની તદ્દન મૌલિક એવી પદ્ધતિ, ને નવી દૃષ્ટિ ઉમેર્યાં છે. હિન્દી રાજકારણને એમણે પોતાની અદ્વય કાર્યશક્તિથી નવું ચેતન આપ્યું છે. આવી સીશક્તિને હિન્દને આજનો ઊગતો આત્મા ને ગઈકાલનો આથમેલો આત્મા જે કંઈ લવ્ય અંજલિ અર્પે તે સર્વ યોગી જ છે.

મંડળ ખીન્નું : સ્વાતંત્ર્ય પંથના પ્રદીપો :

વ્યોમેશચન્દ્ર બેનરજી

દાદાભાઈ નવરોજી

મર દિરોજશાહ મહેતા

સર સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી

રમેશચન્દ્ર ઇત

ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે

ડૉ. રાસબિહારી ઘોષ

પંડિત મદનમોહન માલવિયા

પંડિત મોતીલાલ નહેરૂ

લાલા લજપતરાય

ચિત્તરંજન દાસ

મોસાના અબ્દુલ હસામ આઝાદ

મોસાના મહમદઅલી

મોહનદાસ ગાંધી

સરોજિની નાયડુ

ડૉ. મુખ્તાર અહમદ અનસારી

વલ્લભાઈ જીવેરભાઈ પટેલ

બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ

પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂ

મુભાષચન્દ્ર બોઝ

‘સુ-રાજ્યત્વં આશ્નમુહૂર્ત’

શ્રી વ્યોમેશચન્દ્ર જેનરજી

(૧૮૪૪-૧૯૦૧)

હિન્દી રાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ પોતાની પહેલી પગલી માંડે છે, ૧૮૮૫ની સાલમાં, આજે ઇતિહાસકાર એ વર્ષના મૂલ્ય જેટલાં આંકે તેટલાં ઓછાં છે. ૧૮૮૫ની ૨૮મી ડિસેમ્બરે એક એવી ઘટના ણની જેણે હિન્દવાસીઓનાં અંતરમાં એક નવી શક્તિ, નવી ચેતના, નવી પ્રેરણા ભરી દીધી. તે સુવ્યતિથિએ હિન્દી મહાસભાનું પ્રથમ અધિવેશન ભરાયું.

પૂનાના ભાગ્યમાં મુંબઈની ઇર્ષ્યા કરવાનું સર્જાયું હશે તેથી પૂનામાં કોલેરાનો ઉપદ્રવ ફાટી નીકળ્યો, ને મહાસભાના અધિવેશનના સ્થાન તરીકે પૂનાને બદલે મુંબઈની વરણી થઈ. હોર્ડ રેનું નામ અધ્યક્ષપદે સૂચવાયું; પણ સરકારી અધિકારી એ પદે ન હોય એમ નક્કી થયે, કલકત્તાની વરિન્ડ અદાલતના પ્રસિદ્ધ વકીલ મહાભાગ વ્યોમેશચન્દ્ર જેનરજીની પસંદગી થઈ.

ઉત્સાહથી મુંબઈ થનગની રહ્યું. અશ્રુતપૂર્વ, અભૂતપૂર્વ એવું કંઈક આજે એને આંગણે ચમકી રહ્યું હતું. કષિમુનિઓના વેદધ્વનિથી ગાજતી, એમના ચત્રયાગથી પુનિત થયેલી ભરતલોભનું ભાવિ ધડવા માટે દેશદાઝથી પ્રેરાયેલા મહાનુભાવીઓ અહીં એકઠા મળ્યા હતા.

શ્રી લક્ષ્મીનારાયણના મંદિર પરની ધજા એવી જ ફરફરી રહી છે, પણ એથી થે અદકો તરવરાટ મંદિરની જોડે આવેલા ગોકુળદાસ તેજપાલ સંસ્કૃત વિદ્યાલયના સભાગૃહમાં પ્રવેશતા સત્તજનોને દેખાય છે. ઘડિયાળમાં બારતા ટકોરા થાય છે. સભાગૃહ ભરાઈ ગયું છે. જુદા જુદા પ્રાંતોમાંથી પધારેલા ૭૨ પ્રતિનિધિઓ પોતપોતાને સ્થળે વિરાજી ગયા છે. ભારતના રાજકારણના ક્ષેત્રમાં વાવવાને જે ખીજ એઓ લઈને આવ્યા છે, એમાંથી એક વિરાટ વટવૃક્ષ અનેક શાખાપ્રશાખા પસારતું જિગી નીકળશે એવી રમ્ય, સર્જનાત્મક કેલ્પના એમની ચિત્તલોભમાં કદી જિગી હશે ખરી? જુઓ, પેટ્ટી બાલુથી ચાલી આવે છે, ધીરે પણ મક્કમ થગલે; મોં પર નિશ્ચયની છાપ છે, હૃદયમાં અદમ્ય ઉત્સાહ ને દેહમાં અધિકું બળ છે એવા દેશના નાયકો. પેલા દાદા-ભાઈ નવરોજી, સાથે ન્યાયમૂર્તિ ડાશીનાથ તેલંગ, ને સ્વાગત પ્રમુખ કિરોજશાહ મહેતા, વાચ્છા, મંડલિક, નારાયણ ગણેશ ચંદાવરકર, રહિમતુલ્લા સન્યાણી, રંગપ્પા નાયડુ, લાલા મુરલીધર, સભાપતિ મુદલિયાર, વીર રાઘવાચાર્ય,

આનંદા ચાહુ, ચિપગૃહકાર, ગોપાળરાવ આગચ્કર, વામન આપડે, સુબ્રહ્મણ્યમ અચ્ચર ને ખીલ્લો આ અધિવેશનમાં સરકારી પગેણાઓને પણ આગ્રહપૂર્વક નિમત્રણ મોકલાયુ છે, ને તેથી જ પેલા આવી પહોંચ્યા છે ન્યાયમૂર્તિ સનાડે, ડૉ. ભાડાચ્કર, પ્રો. કાથવટે, દી બ રઘુનાથગવ, ડૉ વાઈટ-મદ્રાસના કલેક્ટર વગેરે.

આખું સભાગૃહ બાણે મોટા સ થાગારનું સ્વરૂપ ધારણ કરી રહ્યું હતું કેઈ મહત્ત્વના નિર્ણયો અહીં થવાના હતા. કેઈ વિશ્વકર્મા અહીં નવમૃદ્ધિનું નિર્માણ કરવાના હતા, કેઈ પ્રજ્ઞપતિ અહીં આજે નવા ઘાટ ઘડવાના હતા ને ડૉ એની જિસેન્ટ આજની ઘડીને ભાગ્યમુક્તિના ઇતિહાસની ભાગ્યભીર ઘડી તરીકે જિરફાવે છે અને એ ઘડીએ ભારતના ઇતિહાસનું પહેલું પ્રકરણ-પહેલા પ્રકરણનું પહેલું પાનું લખવાના કાર્ય માટે વ્યોમેશચન્દ્ર જૈનગુરુએ હાથ લગાવ્યો.

એ જમાનામાં વ્યોમેશજાણુ હિંદવામીઓમાં આગલી પંક્તિમાં ગણાતા એમનું વ્યક્તિત્વ વિલક્ષણ હતું, દેખાવ શાત ને આમ્ય-છટાથી ટોળેલા વાગ ને ભરાઉ દાડીમૂંઠ એ દેખાવના નવી પ્રતિભા રોપતા બુદ્ધિ ભાગે તેજલી ને કુશાચ્છ હતી, ને મીઠા સ્વભાવે એમની આમપાસ અનેક નેક મિત્રોનું વૃદ્ધ ગચ્છી દીધું હતું ધન અડગક હતું, પણ ધનથી આનંદા અડગક મદથી તેઓ દૂર હતા આ બધા

આગવાં લક્ષણોએ તેમને પોતાના દેશલાઈઓનાં દૃઢ્યમાં અપ્રતિમ સ્થાન અચાબ્યું હતું.

૧૮૪૪ના ડિસેમ્બરમાં બંગાળના ખિદિરપુર ગામમાં એમનો જન્મ થયો હતો. એમની પાંછલી બે પેઢીઓએ વકીલાતના ધંધામાં સારી જ્યાતિ પ્રાપ્ત કરેલી. મુશ્કેલી, દુઃખ કે ચિંતાના ઓળા એ સુભાગી કુટુંબમાં કદી ઊતર્યા નહોતા. એમના પિતાશ્રી ગિરીશચંદ્ર ‘જજ અને બેનરજી’ નામની પેઢીમાં આડતિયા (એટર્ની) હતા; એમના પિતામહ પીતાંબર બેનરજી પણ કલકત્તામાં આડતિયા હતા.

વ્યેમ્શેશબાળુનું બચપણ કોઈ વિશિષ્ટતાથી અંકિત નથી, પરંતુ સત્તર વર્ષની વયે જ્યારે વિનીતની પરીક્ષાની તેઓ તૈયારી કરતા હતા, ત્યારે તેમના પિતાએ તેમને શાળા છોડાવી, એક મિ. હાઉનિંગ નામના આડતિયાને ત્યાં કારકુન બનવાની તાલીમ અપાવવી શરૂ કરી. પણ એક વર્ષ, જેમતેમ આ નવા શેકને નિભાવી લઈ, મિ. ગેલેન્ડર્સ નામના બીજા આડતિયાને ત્યાં રહ્યા. ત્યાં મુકદ્દમાના દસ્તાવેજો ને દલીલ તૈયાર કરવાના કાર્યમાં નિપુણતા મેળવી.

અઠાર વર્ષના, યુવાનીને ઊંબરે હાલ જ આવીને ઊભેલા આ બિનઅનુભવી છતાં ધગશિયા જુવાને, લોકોમાં શિક્ષણ ફેલાવી, નવા વિચારો દ્વારા જાગૃતિ આણવાની શુભ

નિષ્ઠાથી 'બગાળી' નામનું એક પત્ર કાઢ્યું. માતૃભોમ માટે કથુક કરવું જોઈએ એ એમની નિરંતરની ધૂન હતી. શું કરવું, એ તો કોયડો જ હતો, પરંતુ એ પણ જે સૂઝ્યું તે તેમણે કર્યું.

ઉવનનિર્વાહના એક માધન તરીકે એમણે વકીલાતનો ધંધો સ્વીકાર્યો હતો. પરંતુ ગમે તે ધંધામાં પૂરતી નિપુણતા મેળવ્યા મિવાય, મદ્દજ નથી થવાતું એ જાણતા હોઈ, તેમણે વકીલાતના ધંધામાં ઉચ્ચતર શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસો ચાલુ જ રાખ્યા ને દૈવયોગે એ તક સાપડી ગઈ. શેઠ રૂસ્તમજી જમશેદજી નામના એક પારસી સદ્ગ્રહજીએ કાયદાના અભ્યાસ માટે શિષ્યવૃત્તિ આપવાની જાહેરાત કરી હતી વ્યોમેશજીઓએ એમાં ઝુકાવ્યું પ્રાથમિક પરીક્ષા આપી, ઉત્તીર્ણ થયા, ને મનની મુરદ જગ આવી. વીસ વર્ષની વયે, ૧૮૬૪માં તેમણે વિલાયત જવા માટે હિન્દનો ટાઠો છોડ્યો.

વિલાયત જઈને ત્યાંના ગેરે ગાયા વિના. અભ્યાસ પાછળ જ ચિત્ત પરોવી, ત્રણ વર્ષમાં, ૧૮૬૭ની માલમાં તેઓ બેરિસ્ટર પણ થઈ ગયા. બીજે વર્ષે કિંગ પાછા ફર્યા, ને તુરંત કલકત્તાની વર્સિટી અદાલતમાં એડવોકેટ બન્યા. બેરિસ્ટર તરીકે વર્સિટી અદાલતમાં કામ કરનાર તેઓ પ્રથમ હિંદી હતા.

પરંતુ પેલો જરીયુરાણો રંગદેવ અહીં પણ આવીને નહયો. હિંદુસ્તાનનો એક કાળો આદમી ગઈ કાલે, પોતાને જ દેશ જઈ ત્યાંની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી આવી આજે પોતાની સામે હરીફ તરીકે ઊભો રહે એ વાત ઊજળા દૂધ જેવા અંગ્રેજ બેરિસ્ટરશ્રી કેમ સાંખી શકાય? પણ તેનો કેઈ ઉપાય નહોતો. પોતાની સૂક્ષ્મ બુદ્ધિશક્તિથી તેમણે પોતાનું સ્થાન નિશ્ચિત કરી લીધું, ને તે એટલી હદ સુધી કે દર માસે લગભગ દશ હજારની તેમની આવક થતી રહી. ને પછી તો એમની બાદશાહી રહેણીકરણી ને ઉમરાવ જેવા ઠાંકે સૈને દિંગ કરી દીધા. બંગાળ સરકારે એમને ત્રણ વાર ન્યાયાધીશનું પદ સોંપવા માંડ્યું, પણ તેમણે એ આગ્રહ પાછો ઠેલ્યો.

વ્યોમેશબાબુનો યુગ એટલે પશ્ચિમી અસરની હિંદમાં પરાકાષ્ટાનો યુગ. અંગ્રેજોના રીતરિવાજ, અંગ્રેજી ઢબછબ, અંગ્રેજોનો પહેરવેશ, અંગ્રેજોની વિચારસરણી—આ સૌ પાછળ હિંદનો નવયુવાન વર્ગ ઘેલો બની ગયો હતો. હિંદુભિમાં રહેવા છતાં હિંદી રીતરિવાજોથી વર્તન કરવું એ બુનવાણી ગણાતું. હિંદી સંસ્કાર ને સંસ્કૃતિ પર ધૂળ વળવા માંડેલી, ને વ્યોમેશબાબુ પણ એ રંગે રંગાયા. પૂરી અંગ્રેજી પદ્ધતિએ તેઓ રહેતા. હસ્તધૂનન કરતા તે ય એ રીતે, ને સિગારેટ ત્રણગાવી પીતા તે ય એ જ રીતે! ને એથી થે અગળ વધી, એમણે તો વિલાયતમાં એક મકાન રાખ્યું. વર્ષના છ માસ

તેઓ ત્યાં ગાળતા. તેમનાં બાળકો ત્યાં શિક્ષણ લેતાં, ને લગ્નસંબંધ પણ ત્યાં જ બાંધતાં. પરંતુ ઓમેશબાબુએ પોતાની જીવનરીતિને ન અનુસરનાર પ્રત્યે કદી સૂઝ બતાવી નથી, કે નથી ભવાં ભચ્યાં કર્યાં. એથી વિશેષ એમણે આવાં કહેવાતા સમાજસુધારાનાં રાજકારણ સાથે કદી લેગવી દીધા નથી. સમાજસુધારાનાં ચિન્હો તરીકે ભલે હિંદની વિધવાઓ ફરી ન પરણે, શ્રીઓને સમાનાધિકાર ન હોય, બાળલગ્ન ન અટકે, કે હિન્દી કન્યાઓને પરદેશમાં કેળવણી ન અપાય, છતાં તેથી એવું કલિત નથી જ થતું, કે રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ અટકી જાય, અથવા રાજકીય સુધારાઓનું નામનિશાન પણ આ દેશમાં ન હોય. ઓમેશબાબુનો એવો દૃષ્ટ મત હતો.

કલકત્તાની વિદ્યાપીઠના ફેલો તરીકે, ૧૮૮૫માં ઓમેશબાબુ ચૂંટાયા, ને એમણે વિદ્યાપીઠ તરફથી જ બંગાળની ધારાસભામાં સ્થાન મેળવ્યું, ને એ સ્થાન પર રહીને એમણે શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં સુધારા દાખલ કર્યાં.

૧૮૮૫માં આથી અધિક માન એમને પ્રાપ્ત થયું, રાષ્ટ્રપતિ તરીકેનું રાષ્ટ્રીય મહાસભાના પહેલા અધિવેશનમાં પ્રમુખપદેથી એમણે મહાસભાનું ધ્યેય વ્યક્ત કર્યું:

- ‘નામ્રાત્યના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં કાર્ય કરનારાઓ એકલા ધકેને, આપણા દેશના પ્રશ્નો પર વિચાર કરે,

- તેમની વચ્ચે મિત્રાચારી વધે, ને તેઓ અન્યોન્યની નિકટ આવે....
- ‘અપણા દેશને આહવાર લોકોના અંતરમાંથી વર્ણના, ધર્મના, ને પ્રાંતિક આગતોને લગતા પૂર્વગ્રહો ભૂંસાઈ જાય, ને તેમની વચ્ચે મિત્રતાભર્યા સંબંધ બાંધાય; લોહ રિષ્ટને વાવેલા રાષ્ટ્રીય એકતાના ખીજનો વિકાસ કરી, રાષ્ટ્રીયત્વની ભાવનાને વિકસાવવી, પૂર્ણ કરવી....
 - ‘મહત્ત્વના સામાજિક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરી, કેળવાયેલા લોકોનો એ વિશેનો મત પરિપક્વ થયા પછી એનો અધિકૃત રીતે સંગ્રહ કરવો....
 - ‘બાર મહિનાના ગાળા દરમિયાન હિન્દી રાજકર્તાઓએ શું કરવું તે નક્કી થવું જોઈએ....બ્રિટને હિન્દુસ્તાનના હિત માટે ઘણું જ કર્યું છે, ને એને માટે એ દેશ એના તરફ આભારની લાગણી વ્યક્ત કરે છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે રાજ્યકારભારનો પાયો વિશાળ ધનાવવામાં આવે, ને પ્રજાને એમાં ચોગ્ય ભાગ લેવા દેવામાં આવે....

પ્રમુખ સ્થાનેથી ઉચ્ચારેલા આ શબ્દો પાછળ રહેલી, બ્રિટન પ્રત્યેની ઊંડા આભારની લાગણી સ્પષ્ટ છે. બ્રિટિશ રાજ્યમાં તેમને તથા તે જમાનાના એમના સહયોગીઓને અપૂર્વ વિશ્વાસ તથા દૃઢ શ્રદ્ધા હતાં. દેશનું કલ્યાણ તે

અંગ્રેજોથી જ થશે એ મનોદશાએ તેઓ જીવનભર વફા-દાર રહ્યા.

..

મહાસલાના હેતુઓ, એના આદર્શો, ને એની સ્થાપના પાછળ રહેલા વિચારોની આમ એમણે ઝાંખી કરાવી, ને પછી ઠેક મુઘી આ કાર્ય પાછળ એમણે પોતાનું આયુષ્ય વિતાવ્યું. મહાસલા તરફથી એમની મમતાની કદર કરી, ૧૮૬૨ ની સાલમાં, અલ્લાહાબાદની આડમી મહામલા બેઠકમાં એમને ફરીવાર રાષ્ટ્રપતિ ઘનાવવામાં આવ્યા.

૧૮૮૫ના આ પહેલા અધિવેશનમાં જે ઠરાવો થયા તે પર ઊડતી નજર નાખતાં, તત્કાલીન રાજનેતાઓની કેવી દૂરંદેશી ને કેવી રાજકીય સમજ ને દષ્ટિ હતાં તેનો ખ્યાલ આવે છે. એક શાહી કમિશન નીમીને, હિંદી રાજ્યકારભારની તપાસ કરવી, સ્ટેટ સેક્રેટરીની કાઉન્સિલ રદ કરવી, મધ્યસ્થ તેમ જ પ્રાંતિક ધારાસભાઓની સુધારણા કરવી, લશ્કરી ખર્ચમાં ઠાપ મૂકવો, તથા કપાસની આવક પર કર નાખવો, હિંદી સનંદી નોકરીઓની પરીક્ષા હિંદમાં લેવી વગેરે પ્રશ્નો પર આ બેઠકમાં ચર્ચાઓ થઈ. ન્યાયમૂર્તિ રાનાડેએ પણ એક ઠરાવ પર ભાષણ કર્યું, ને આમ મહાન ઉત્સાહ વચ્ચે, મધારાણી વિક્ટોરિયાના જયનાદો વચ્ચે, અંગ્રેજી અમલ પ્રત્યે મમતાની લાગણી વચ્ચે, પહેલું અધિવેશન પૂરું થયું.

સલાગૃહ ખાલી થવા લાગ્યું. અંદર અંદર વાતચીતો ને વિચારો થવા લાગ્યા. યોમેશચન્દ્ર તરફ માનની અપૂર્વ લાગણીથી ને ભક્તિથી આગતુકો જોવા લાગ્યા, ને ફરી ખીજે વર્ષે મળવાનાં સ્વપ્નાં સેવતાં, ને વર્ષ દરમિયાન રાષ્ટ્રની પ્રગતિ કરવાની યોજના ઘડતાં સૌ છૂટા પડ્યા.

૧૯૦૨માં યોમેશખાણુ વિલાયત ગયા. કુટુંબ સાથે ત્યાં વસ્યા. ત્યાં રહી પ્રિવી કાઉન્સિલમાં વફીલાત કરવા માંડી, ને હિંદ જેવી જ સફળતા ત્યાં પણ પ્રાપ્ત કરી.

દાદાભાઈ નવરોજીની માફક આમની સલાના સભ્ય બનવાની એમની ઉમેદ બર આવે તે પહેલાં તે તેમને આંખોનું દર્દ લાગુ પડ્યું. એ રોગ પ્રાણઘાતક નીવડ્યો. ૧૯૦૬ના જુલાઈ માસની એકવીસમી તારીખે યોમેશખાણુએ ૬૨ વર્ષે પ્રાણ તત્ત્યા.

ગોલ્ડરની ભૂમી પર એમની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા થઈ. દાદાભાઈએ સુરાજ્યના પ્રાદ્યમુર્તની મંગલ ઘંટા વગાડનાર આ પ્રથમ રાષ્ટ્રપતિને ભાવભરી અંજલિ આપી હતી : ‘માતૃભૂમિ માટે યોમેશખાણુએ જે કર્યું છે તે આપણે કદી ભૂલીશું નહીં.’

‘સ્વરાજ્યનો કુંકડુનાઈ’

શ્રી. દાદાભાઈ નવરોજી

(૧૮૨૫-૧૯૧૭)

હિન્દના દાદા તરીકે સુપ્રસિદ્ધ દાદાભાઈ નવરોજીએ હિન્દ દેશના કરોડો માનવીઓના ધાનમાં મોહનમંત્ર કૂંકડો :

સ્વરાજ, ને સૂતેલી જનતા ગળવળી બિટી. દિગંતમાં એણે દીકું તો ગુલામીની રજની વીતી રહી હતી; સ્વતંત્રતાનું ભરલાંબણું દેખાતું હતું ને એ રમ્ય દ્રશ્ય તરફ પ્રથમ આગળી ચીંધનાર વ્યક્તિને હિન્દે ‘દાદા’ કહી સન્માન્યા.

૧૮૭૬માં, કેલકત્તામાં ભગયેલા મહાસભાના ખીલ અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકે દાદાભાઈએ યોગદાન કરી :

‘મારા વ્યક્તિગત અનુભવ પરથી હું જણાવું છું કે ઈંગ્લેંડના હિલને આપણા રાષ્ટ્રના કલ્યાણ સિવાય બીજી એકે વાત વધુ વહાલી નથી. આપણે જો વધારે જોરથી જૂમ પાડીશું, વધારે જહેમતથી જૂમ પાડીશું તો આપણે એ પોકાર તેમના કાર્યરત અંતઃકરણ મુધી પહોંચ્યા વિના રહેશે નહીં, ને પછી આપણને જણાશે કે આપણું બોલવું ફેાગટ નથી ગયું.’

૧૮૮૫ થી જ નહીં, પણ તેના ચે ત્રણ દસકા પૂર્વે આ મહર્ષિએ આ રાષ્ટ્રનું અકલ્યાણ થતું જોયું હતું. ઘોર દશા જોઈ હતી, પ્રજાનું અધઃપતન થતું જોયું હતું, ને પરિણામે એમની આંતરડી કકળી ઊડી હતી, છતાં ઈંગ્લાંડના અંતઃકરણ પર કેવી અપૂર્વ શ્રદ્ધાથી એમણે વાણી ઉચ્ચારી છે ! વળી બીજાં સાત વર્ષ વીતે છે. ફરી એકવાર હિન્દની જનતા દાદાભાઈને રાષ્ટ્રપતિ તરીકે ચૂંટી કાઢે છે, ને તે વેળા ૧૮૯૩માં લાહોરમાં તેઓ સલા ગજવી બોલે છે:

‘જો હિન્દી લોકોને તેમના પ્રયત્નના ને સાધનોનાં ફળ ભોગવવા દીધાં હોત, અને હિન્દી જનતા તથા બ્રિટિશ સત્તાધીશો વચ્ચે મીઠો મંબંધ રચાપાયો હોત, અને હિન્દ સંતુષ્ટ અને મુખી હોત તો અરધા ડઝન રશિયાની ચે પરવા કરવાની બ્રિટિશોને જરૂર ન પડતે. એવા સંજોગોમાં હિન્દી લોકો, પોતાના દેશના માનવગણ મુધી લડ્યા હોત,

ને છેલ્લી કોડી સુધી મદદ કરતા રહ્યા હોત, ને પોતાના ભાગનો ભોળો તેમણે ઊઠાવ્યો હોતઆપણુ નગીબ અને આપણો ભવિષ્યકાળ બેઉ આપણા હાથમાં છે. આપણે આપણી જાત પ્રત્યે પ્રમાણિક રહીશું, આપણા વૈભવ ને સુધાગ માટે જોઈએ તેટલો ત્યાગ કરીશુ તો બ્રિટિશો જેવા ન્યાયપ્રિય અને મત્ પ્રવૃત્તિવાળા લોકોની માથે બંધાયેલો મંબંધ એળે નહી જાય.

દાદાભાઈને એક પક્ષે હિન્દી-બ્રિટિશ મંબંધ સારે નથી એવી મહાનતા હતી, ખીજે પક્ષે એ મંબંધ વ્યર્થ નહીં જાય એવી શ્રદ્ધા પણ હતી. આ બેની વચ્ચે અટવાતુ માન્ય તે, તે કાળના હિન્દના રાજકીય વાતાવરણનું પ્રતિબંબ છે. પણ દુરદેશ ને વ્યુત્પન્ન વિઠાન એવા દાદાભાઈના હાથમા શબ્દની લગામો હતી ત્યા સુધી હિન્દ નિશ્ચિન હતું એ માન્યતાએ ફરીથી ૧૯૦૬ માં કલકત્તા અધિવેશનના પ્રમુખ પણ એમને જાતાવ્યા. ૧૯૦૬ ના એ ચાલુગાર વર્ષ પર જવા પૂર્વે દાદાભાઈના જીવનની આખી કરવી જરૂરી છે,

૧૮૨૫ ના મરજેઆની સાર્થીએ મુંબઈમાં તેમનો જન્મ થયો. જાગૃત્યમા જ પિતાને જુમાવ્યા, પરંતુ સમજુ ને ગાળી નાનાએ સોમની ડેવગાળી પ્રત્યે લેગમાત્ર દુર્લભ્ય ન કર્યું. નૂગથી કંદાડી આર્થિક નિયતિને પગિલાને સમજાવી

માતા કદીક રળી જઈ, પુત્રને રળતો કરવાના વિચાર સેવે,
ત્યાં નાનો બાળક વિદ્યાની રસિકતાથી પ્રેરાયેલો માને મનાવી,
અભ્યાસ જારી રાખે.

દાદાભાઈ એલફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં અભ્યાસ કરતા હતા, તે વેળા વિદ્યાર્થી તરીકેની એમની કારકિર્દી ઘણી ઉજ્જવળ હતી. મુંબઈના કેળવણી મંડળના અંગ્રેજ પ્રમુખે તો એમને વધુ અભ્યાસ અર્થે વિલાયત જવાની સલાહ આપી, આર્થિક સહાયતા કરવાનું પણ વચન આપ્યું. પણ સંજોગો વિપરીત હતા, ને દાદાભાઈએ વિદ્યાભ્યાસનાં વર્ષોનો નિષ્કાંડ એલફિન્સ્ટન શાળામાં શિક્ષક તરીકે કરવા માંડ્યો. થોડા જ સમયમાં એલફિન્સ્ટન કોલેજમાં તેઓ ગણિતના પ્રાધ્યાપક નિમાયા. ૧૮૪૫ થી ૧૮૫૫ નો એ ગાળો. પ્રાધ્યાપકપદે આવનાર તેઓ પ્રથમ હિન્દી હતા.

આ દાયકા દરમિયાન માત્ર દાદાભાઈએ ગણિતના દાખલાઓ પાછળ બુદ્ધિનું હીર નીચાવી નહોતું નાખ્યું, બલકે મુંબઈના જાહેર જીવનમાં એમણે અગ્રણ ચેતના ફેલાવી. એમના પ્રયાસો વડે જ કન્યાકેળવણીની ગ્રંથવળ શરૂ થઈ; વિદ્યાર્થીઓનું સાહિત્યિક ને વૈજ્ઞાનિક મંડળ, ગુજરાતી જ્ઞાન-પ્રચારક સભા, મુંબઈ એસોસિયેશન, પારસી ધર્મસુધારક મંડળ, વિક્ટોરિયા મ્યુઝિયમ અને એડવર્ડ મ્યુઝિયમ તથા પૂતળી પાઠશાળા જેવી અનેક સંસ્થાઓ શરૂ કરી દાદાભા-

ઇએ મુંબઈને પ્રવૃત્તિનાં નીરમાં નાહતું કરી દીધું. ને આ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓને પોષવા, ને વેગ આપવા ૧૮૫૧ માં ‘રાસ્ત ગુફનાર’ નામનું પત્ર શરૂ કર્યું.

૧૮૮૫માં તેઓ ‘કામા કંપની’ ની લંડનની પેઢીના સંચાલક તરીકે વિલાયત ગયા. ત્યાં માત્ર વેપાર પૂરતી કે ધનોપાર્જન પૂરતી શક્તિઓને કુંઠિત ન કરતાં એમણે હિન્દી પ્રશ્નો વિશે, ત્યાંનાં સામયિકોમાં લેખો લખી પ્રચાર કરવા માંડ્યો. અંગ્રેજોને હિન્દ હિન્દીઓ અને હિન્દની સાચી દિશાતિથી વાકેફ કરવા માંડ્યા. આ માટે ‘લંડન ઇન્ડિયન સોસાયટી’ અને ‘ઇસ્ટ ઇન્ડિયન એસોસિએશન’ નામની બે સંસ્થાઓ શરૂ થઈ, અને એમણે કાર્યનું સૂત્ર સંભાળી લીધું.

આઠ વર્ષે ત્યાંથી હિંદભૂમિમાં પાછા ફર્યા ત્યારે હિંદવાસીઓએ આ ઊગતા સિતારાનું શાહી દાદથી મન્માન કર્યું, ત્રીસ હજાર રૂપિયાની ચેલી સમર્પણ કરી. ને દાદાભાઈએ પણ જે પ્રબળ હતા તે પ્રબળા હિતમાં જ ખર્ચવાનું યોગ્ય ધાર્યું.

પછી ચાર વર્ષ હિંદમાં રહી, તેમણે હિન્દની સ્થિતિ જોઈ. એ દુઃખથી એ ઠકણી ઊઠ્યા, એમણે જળાનને વહેતી મૂકી, કલમને ખેલતી કરી. ૧૮૭૩ માં પાર્લામેન્ટની સિલેક્ટ કમિટી પાસે જુગાની આપવા તેઓ પાછા વિલાયત

ગયા; ને ત્યાંથી બીજે વર્ષે પાછા ફર્યા. ૧૮૭૪માં વડોદરાના દીવાનપદે ગયા.

૧૮૮૫માં મુંબઈની કાઉન્સિલમાં તેમને સ્થાન મળ્યું. એ ૪ સાલ મુંબઈમાં સ્થાપાયેલી મહાસલા માટે ઉત્સાહભરે એમણે કાર્ય કર્યું. દાદાભાઈએ આમની સલાના મળ્ય થવા માટે હવે પ્રયત્નો કર્યા, પણ સફળતા ન મળી. હિન્દ પાછા ફર્યા, ને ૧૮૮૬માં ભરણેલી કલકત્તા મહાસલા અધિવેશનના પ્રમુખ ચૂંટાયા. ૧૮૮૭માં ફરી વિલાયત ગયા. ૧૮૯૨માં પાર્લામેન્ટની ચૂંટણી થઈ. એમાં એમને સફળતા વરી. આ સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર પણ તેઓ ૪ પહેલા હિન્દી હતા. હિન્દની પ્રજાએ, આ વાતનું ગારવ અનુભવતાં, એમને લાહોર મહામલાના પ્રમુખ તરીકે ફરી ચૂંટી કાઢી તેમનું વળી અપૂર્વ સન્માન કર્યું.

દાદાભાઈએ પાર્લામેન્ટમાં જે ઝુંબેશ ઊઠાવી હતી તેનો પડઘો પડ્યો. પરિણામે ૧૮૯૫માં એક શાહી કમિશન, હિન્દની આર્થિક નિયતિની તપાસ કરવા માટે નીમાયું. ત્રણેક વર્ષમા ત્યાંની વિનીત સરકાર અધિકારેથી ઊઠી જતાં, પાર્લામેન્ટ બરબાસ્ત થઈ. ૧૯૦૫ની ચૂંટણી વેળા દાદાભાઈએ ફરી ઉમેદવારી કરી, પણ નિષ્ફળ નીવડ્યા ને પછી આગ્યું ૧૯૦૬નું વર્ષ. મહાસલાએ એકવીસ વર્ષોનું આયુષ્ય ભોગવી લીધું હતું. લોકોમા ચેતના ને જાગૃતિ આવી ગયા હતા, પણ હજી પરિસ્થિતિના ઉકેલ માટેના માર્ગો શોધાતા રહ્યા,

થોડાનુ આચરણ થતું રહ્યું, ને થોડા વાદવિવાદે પડ્યા. હિન્દની પ્રજાએ દાદાભાઈમા પોતાનો અનહુત વિશ્વાસ બહુર ઉરનાં, કલકતામા પણ પ્રમુખ તરીકે-રાષ્ટ્રપતિ તરીકે એમને જ શિરે તાજ આરાખ્યો.

ને દાદાભાઈએ-સ્વરાજ્યના આપણા એ આદિ મંત્ર-દષ્ટાએ પોઝાર પાડ્યો. આર ઠરાવ પચાર થયા સ્વરાજ્ય, બહિષ્કાર આદોલન, સ્વદેશી ચળવળ અને રાષ્ટ્રીય કેળવણી.

૧૯૦૫ની ૧૬ મી ઓક્ટોબરે કેમી ધોરણે બંગાળના ભાગલા પડી ચૂક્યા હતા. પ્રજામા નવો જીવનો પેદા થઈ ચૂક્યો હતો. હિન્દુ-મુસ્લિમ સમજાણોના ગ્રિહનો દેખાતાં હતાં. વટહુકમ અમલમા આવી ગયો હતો. લશ્કરી પોલિસ અને સાદી પોલિસ વધી પડી હતી, અને બારિમાલમા મળેલી પ્રાંતિક પંચિદને, પોલિસે ગાંધી સ્થાપવાના ઉદ્દેશથી, શાંતિનો ભગ ડરી, વિખેરી નાખી. મહાનભાના વાતાવરણમા બહિષ્કારનો જીવો જન્મી ચૂક્યો હતો એટલું જ નહીં, વાયુવેગે વધી ગયો હતો. લોર્ડ ડર્જનનો શાકી દમનદોરનો કોરડો દેશને ખૂણેખૂણે ફરી વળ્યો હતો. પ્રજા એવે ભરાઈ હતી, ડગલુ મસ્કાર અને મસ્કૃતિની એકતા અનુભવતા બંગાળના ભાગલા પડી ગયા હતા ગ્રિટિંગ પ્રજાની ઈન્મા-ફની વૃત્તિમા પ્રજાને ક્ષેત્રમાત્ર વિશ્વાસ રહ્યો નહોતો ને તે વેળા, તેર વર્ષો પ્રયે ઉચ્ચાચેલા વચનોની જુગ જ વચનો દાદાભાઈએ ઉચ્ચાર્યા, મહાનભાની વ્યાખ્યા પરથી :

‘યુનાઇટેડ કિંગડમમાં જે પ્રમાણે બધો ડારબા, બધી નોકરીઓ બધા ખાતા ને બધી બામતો લોડોના હાથમાં છે તે જ સુજગ હિન્દીઓના તાબામાં બધી નોકરીઓ, ડારબાર, ને ખાતા ને વિગતો હોવી જોઈએ, એવી અમે પૂર્ણ અધિકારથી માગણી કરીએ છીએ અમારે ડોઈની મહિંગાની નથી જોતી, અમે માત્ર ન્યાય માગીએ છીએ અને બ્રિટિશ નાગરિક તરીકેના અમાર અધિકાર માગીએ છીએ કીણી કીણી વિગતોમાં ઉતરવાને બદલે, એક જ શબ્દમાં અમે જણાવી દેવા માગીએ છીએ કે અમને આયારે યુનાઇટેડ કિંગડમ, અને વસાહતોમાં છે તેવું સ્વ-રાજ્ય જોઈએ છે અમારી તકરારો ફર ફરવાનો એક માત્ર મુખ્ય ઉપાય સ્વ-રાજ્ય છે અમારી આશાઓ, અમારી શક્તિ ને અમારી મોટાઈનું કેન્દ્રસ્થાન અમારું સ્વરાજ્ય જ છે’

આમ આઝાદીના પ્રાક્ષમ્યદૂર્તની મગલ ઘટા વગાડવાનું માન વ્યોમેગબાબુને ફાળે ગયું, તે સ્વરાજનો કુકુતનાદ, સ્વરાજ્યનો આત્મધોષ, સ્વ-રાજ્યનો મોહનમત્ર કે મુક્તિમત્ર ઉચ્ચારવાનું, ને હિન્દીજનોને તેમના ઉદ્ધારની ઉવાનું માંથી પહેલું સ્વપ્ન બતાવવાનું ગૌરવ દાદાબાબુને ફાળે વાળ્યું છે

ઉદામે નદી ને ઉદામે નદી એવા નાદાએ હવન-ર સતત વાર્યપગયાનુતા પડી, એધ્યાત્મી વર્ણ નિવૃત્તિ રી

કારી. દેવી છટા! દેવો જુસ્સો! દેવી શક્તિ! દેવી વેધક
બુદ્ધિ! દેવી નિર્ભીકતા! પણ વૃધ્ધાવસ્થાએ શરીરને કથ-
ળાવી નાખ્યું, ને એમણે મુંબઈ પાસેના, વરસોવા નામના
પરામાં વાસો કર્યો. પરંતુ હિન્દના દેશનેતાઓને જ્યારે
જ્યારે રાજકારણના પ્રશ્નો મૂંઝવતા ત્યારે તેમની દષ્ટિ
સૌથી પહેલી પડતી વરસોવા પર. શાસ્ત્રોક્ત સો વર્ષનું
નહીં, પણ બાણું વર્ષનું આયુષ્ય લોગવી, ૧૯૧૭ના જૂનની
૩૦ મી તારીખે એ મહર્ષિએ જીવનનો છેલ્લો શ્વાસ
ઘૂંટ્યો, ને છેલ્લા શ્વાસ સુધી એમણે હિન્દના ઉદ્ધાર
સિવાય બીજું કાર્ય કર્યું નથી.

‘શાત ગજના’

સર ફિરોજશાહ મહેતા

(૧૮૪૫-૧૯૧૫)

સર ફિરોજશાહ મહેતા એટલે મુંબઈના સિંહ.
પ્રભાવી વ્યક્તિત્વ, રાજકીય પરિસ્થિતિનો ઊડો ને વ્યાપક
અભ્યાસ, ઉચ્ચ પ્રકારની પ્રતિભા,
વાણીની અદ્ભુત છટા અને
સામાજિક ઉચ્ચ દરજ્જો, આ
બધા ગુણોએ ફિરોજશાહને
સહજે મહાસભાના મોવડીઓમાં
અગ્રસ્થાન અપાવ્યું.

૧૮૪૫ની ચોથી ઓગસ્ટે
મુંબઈમાં એમનો જન્મ થયો
હતો. નાનપણથી જ બુદ્ધિ
કુશળ તો ખરી. ૧૮૬૧માં
મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી,

ત્રણ ચાર વર્ષે ખી. એ. થઈ, એસ્ટ્રિક્ટર થવા માટે વિલાયત જાય ત્યાં ને ત્રણ વર્ષમાં એ પરીક્ષા પણ સફળતાથી પાર જિતારી હિંદ પાછા ફર્યા. હિંદમાં પણ એની જુબિશક્તિએ એમને ધંધામાં ચારી આપી, ને હિંદલરના નિષ્ણાત કાયદા-શાસ્ત્રીઓની પ્રથમ પંક્તિમાં એમની ગણના થવા લાગી.

હિંદના રાજકારણમાં એમને હાથ પકડી, રાજમાર્ગે ઉતારનાર દાદાલાઈ નવરોજી, સાથે સાથે વ્યોમેશચંદ્ર જેનરલ અને મનમોહન દોષ જેવી પીઠ, અનુલવી વ્યક્તિઓની મિત્રતાને લાલ સાંપડતાં, આ દીપક વધુ ઉજ્જવલતાથી પ્રકાશવા લાગ્યો.

૧૮૭૨માં મુંબઈની સુધરાઈસલામાં એમને સભ્ય તરીકે સ્થાન મળ્યું. સુધરાઈસલાએ એમની વર્ષોની કામગીરી ને એકધારી સેવાની કદર, ત્રણવાર એમને પ્રમુખ તરીકે ચૂંટીને કરી હતી. ફિરોજશાહે મુંબઈના ઘડતરમાં સારો જેવો ફાળો આપ્યો છે, એ વાત મુંબઈગરાઓ કદી વીસરી શકે એમ નથી.

બોમ્બે પ્રેસિડન્સી એસોસિયેશનની સ્થાપનામાં ન્યાયમૂર્તિ કાશીનાથ તેલંગ અને તૈયજી તથા ખીન્ન મહાજને સાથે તેઓને પણ હિસ્સો હતો.

૧૮૮૫માં મુંબઈમાં લરાયેલા પ્રથમ મહાસભા અધિવેશનના સ્વાગત પ્રમુખ તરીકે તેમને નિમવામાં આવેલા. ને

પછી તો ૧૮૮૯માં, ને ૧૯૦૪માં પણ સ્વાગત પ્રમુખ તરીકે એમણે જ જવાબદારી ઉપાડી લીધેલી.

૧૮૯૦માં કલકત્તામાં ભરાયેલા છઠા અધિવેશન વેળા રાષ્ટ્રપતિ તરીકે એમની વરણી થઈ. અને ખરેખર દાદાભાઈ પછી ખીજા કોઈ પારેસી ગૃહસ્થ એ ઉચ્ચ માનના અધિકારી હોય તો તે ફિરોજશાહ જ હતા. ફિરોજશાહ તે વેળા ઉદારદળના (Moderates) પ્રસિદ્ધ નેતા હતા. બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાઓની ન્યાયપરાયણતામાં એમને અવિચલ શ્રદ્ધા હતી. અંગ્રેજો પ્રકૃતિએ જ ન્યાયી ને નિષ્પક્ષ હોય છે, અને હકીકતો જાણ્યા પછી સત્ય ને ન્યાયને માર્ગેથી કદી ચળતા નથી એવો એમને દૃઢ વિશ્વાસ હતો. આથી પ્રજાની સુરક્ષેલીઓને દૂર કરવા માટે કારણો અને દલીલો સહિત વકીલાત કરવી, વિરોધિઓ કરવી અને નવા સુધારા તથા નવા અધિકારો માટે નમ્રતાપૂર્વક માગણી કરવી એ જ તેમનો સ્વીકૃત કાર્યક્રમ હતો. આવી અરજીઓ ઘડવાની ને માગણીઓ કરવાની એક કળા પણ તેમને વરી ચૂકી હતી. વકીલ શબ્દરચનાનું કૌશલ્ય, ને વાણીનો વિલાસ આ બે મુખ્ય સાધનો હતાં. ઉદારદળવાળાઓની દૃષ્ટિ જ સરકાર પ્રત્યે મંડાએલી રહેતી.

કલકત્તાની એ વ્યાસપીકના મત પરથી મર્જના કરતાં તેમણે જણાવ્યું :

‘લોકોની વિવેકપુરઃસર વકીલાત કરીને, ઉદાર રાજનીતિની માગણી કરવી, એજ મહાસલાને માટે શોભાસ્પદ છે. અને આ માગણીનો ઈંગ્લાંડના શાણા રાજપુરુષો છેવટે સ્વીકાર કરશે એ વિશે મને લેશમાત્ર શંકા નથી. આંગ્લ સંસ્કૃતિ અને કેળવણીના જીવન્ત અને ફલદાયી સિધ્ધાંતોમાં મને અગાધ આસ્થા છે.’

હિન્દની ભૂમિ પર અંગ્રેજોના આગમનથી, અંગ્રેજી જીવન તથા સમાજની, નૈતિક, રાજકીય, ઔદ્યોગિક અને સામાજિક વિચારધારાઓ તથા તેનાં જળેથી અને અંગ્રેજો સાથેના સંબંધથી હિંદને પારાવાર લાભ થવાનો છે, ને એમાં ઈશ્વરનો જ કોઈ સંકેત છે એમ આ આગેવાનો માનતા, અને રાજભક્ત ગણાવામાં ગૌરવ લેખતા. આમ છતાં આ વક્તાદેશ, દેશ પ્રત્યેના પ્રેમ અને લાકાંતમાં પણ કોઈથી ઊતરતા નહોતા. દેશની ગરીબાઈના દુઃખમાંથી જ તેો મહાસલાની સ્થાપના થઈ હતી.

લોડ સેલિસબેરીએ જણાવેલું કે પ્રતિનિધિત્વવાળું રાજતંત્ર પૂર્વના દેશોની પ્રથા તથા માનસને અનુકૂળ આવે એમ નથી. આમ કરી એણે હિન્દી પ્રજાઓની માગણીઓનો સ્વીકાર કરવાની ના પાડી. પણ પ્રમુખસ્થાનેથી દિશેજશાહે તેનો સચેટ રદિયા આપ્યો હતો.

૧૮૬૪માં તેઓ વડી ધારાસલામાં ચૂંટાયા, અને ત્રણ વર્ષ લગી એના સભ્ય રહ્યા. મુંબઈની વિદ્યાપીઠની સેનેટ

તથા સિન્ડિકેટના પણ તેઓ સભ્ય હતા, અને યુનિવર્સિટી બિલનો મખત વિરોધ કર્યો હતો. એ જ સાલમાં મદ્રાસની મહાસલાએ, મહાસલાના ઘોડા દરાવો રજૂ કરવા માટે, વાઈસરોય લોર્ડ એલિંગન પાસે એક પ્રતિનિધિમંડળ મોકલવાનું કરાવ્યું, ત્યારે ફિરોજશાહ તે મંડળમાંના એક સભ્ય હતા, અને એવું જ બહુમાન, ૧૯૦૦ની સાલના યોગમાં લાહોર અધિવેશન વેળા એમને આપવામાં આવ્યું હતું. ૧૮૯૯માં લખનૌની ૧૫મી બેઠક વખતે એમની હિન્દી મહાસલા સમિતિના સભ્ય તરીકે નિમણુક કરવામાં આવી હતી.

૧૯૦૭ની સાલમાં સૂરતમાં અધિવેશન ભરાયું, ત્યારે ઉદારદળ તરફથી એમણે એમાં અગ્રગણ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો. દોમી ધોરણે ખંગાળના ભાગલા પાડવામાં આવ્યા હતા, અને ખંગલંગની હિલચાલને અંગે પ્રજામાં રાષ્ટ્રીય ચેતન્યનું મોજું ફેરી વળ્યું હતું. પ્રજાનો એક ભાગ, આ ચળવળને વેગ આપવા અધીરો હતો, ત્યારે બીજો ભાગ, બ્રિટિશ શામકોની બુદ્ધિશક્તિમાં વિશ્વાસ રાખતો હતો. તેને લીધે મહાસલામાં ભાગલા પડ્યા, ને કમનસીબે કશા કામકાજ વગર મૂરતની મહાસલા વિખરાઈ ગઈ. આ પછી તે ફિરોજશાહ લગલગ દૃષ્ટિમર્યાદામાંથી બહાર નીકળી ગયા હતા, પરંતુ ૧૯૦૯માં લાહોરમાં મહાસલાના ચોવીસમા અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકે એમની પાછી વરણી થઈ. પરંતુ બેઠકના ૭ દિવસ પૂર્વે જ એમણે પ્રમુખ તરીકેનું રાજીનામું

પેશ કરી દીધું. પરિણામે એમને સ્થાને પંડિત મદનમોહન માલવીયાને નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા.

પ્રજામાં રાષ્ટ્રીયત્વની લાવના ફેલાવવા અને રાષ્ટ્રીય આંદોલનોને સખળ બનાવવા તથા તેનો પ્રચાર કરવાના ઉદ્દેશથી ૧૯૧૩નો સાલમાં તેમણે ‘ગોમ્તે કોનિકલ’ નામનું અંગ્રેજી દૈનિક પત્ર શરૂ કર્યું.

૧૯૧૬ની ઐતિહાસિક મહત્ત્વથી ભરપૂર લખનાં મહાસલા વેળા જુદા પડેલા પક્ષો પાછા એકઠા થયા. મહાસલા અને મુસ્લિમ લીગ વચ્ચે સહકાર સંધાયો, અને લોકમાન્ય તિલકે પોતાનો સ્વરાજ્યહકનો ઉદ્ઘોષ કર્યો; પણ ફિરોજશાહ મહેતા આમ એકત્ર થયેલી અને એકતા પામેલી મહાસલાનું સુકાન ફરી સંભાળે, તેમાં સક્રિય ફાળો આપે, અને દેશને પોતાના નિશ્ચિત ધ્યેય તરફ દોરી જાય તે પૂર્વે જ પમી નવેમ્બરે અવસાન પામ્યા.

મુંબઈના સિંહની ગર્જના તે વેળા ડારતી નહોતી પણ શાંત હતી, કારણ એ સિંહ વિનીત હતો, ઉદાર હતો. એને ઇંગ્લાંડ ને હિન્દુસ્તાનનો સંબંધ દુનિયાની અસંખ્ય ભાવિ પેઢીઓને માટે મહાન આશીર્વાદ જેવો બની જવો જોઈએ એવી શ્રદ્ધા હતી, આશા હતી, ઇચ્છા હતી, ને તેથી જ એ ગર્જનાથી રાજકર્તાઓનાં અંતઃકરણ કંદી ભય પ્રકંપિત થયાં નથી.

‘વૈખરીવૃ’ સ્વામીત્વ’

સર સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી

(૧૮૪૮-૧૯૨૫)

ઈ.સ. ૧૮૯૨માં બંગાળના આ કેસરીએ સગૌરવ ઘોષણા કરી જણાવ્યું કે ‘આપણે એક મહાન અને સ્વતંત્ર સામ્રાજ્યની પ્રજા છીએ, અને દુનિયાના સૌથી ઉદાત્ત રાજ્ય-બંધારણની છાયામાં રહીએ છીએ.’ ઈંગ્લાંડની સંસ્કૃતિને તેઓ વિશ્વની સર્વશ્રેષ્ઠ સંસ્કૃતિ માનતા, હિંદ ઈંગ્લાંડની સંબંધ યોજનાને દૈવી પ્રસાદ માનતા, અને ઈંગ્લાંડને રાજકીય અને નૈતિક બાબતોમાં હિંદને ગુરુપદે સ્થાપતા, અને પ્રતિદિન પરમ કૃપાળુ પરમાત્માને પ્રાર્થતા કે હિંદ પર ઈંગ્લાંડનું છત્ર સદાકાળ ટકી રહે.

ફિરોજશાહ મહેતા જેવા જ સુરેન્દ્રનાથ ઉદારદળના પ્રમુખ નેતા હતા; ને તે જમાનાના ઉદારદળના માનવી-ઓની જે બ્રિટિશપરાયણ મનોદશા હતી તે જ સુરેન્દ્રનાથની પણ હતી.

૧૮૪૮માં કલકત્તામાં તેમણે જીવનનો પ્રકાશ સૌથી પહેલીવાર જોયો. એમના પિતા શ્રી. દુર્ગાચરણ એક નિપૂણ ને વિખ્યાત ડોક્ટર હતા.

પંદર વર્ષની વયે મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી, ૧૮૬૮માં ગ્રેજ્યુએટ થઈ, આઈ. સી. એસ. થવા માટે તે વિલાયત ગયા. ઉંમરમર્યાદા વટાવી ગયા હોવાને કારણે પરીક્ષકોએ તેમને પાસ જાહેર ન કર્યા, એટલે એમણે સત્તાવાળાઓને અરજી કરી, અને પરિણામે બીજે વર્ષે ઉત્તીર્ણ થયેલા વિદ્યાર્થીઓની નામાવાલીમાં એમનું નામ પણ શોભી રહ્યું. ૧૮૭૧માં તેઓ સ્વદેશ પાછા ફર્યા અને સિલહુટના આસિસ્ટન્ટ મેજિસ્ટ્રેટ નીમ્યા.

પરંતુ રંગદેવથી અંકિત પરદેશી માનસને એક હિંદી જાતી પદવી માટે લાયક નથી એમ ખતાવવાની તક માંપડે તો તે કદી જવા ન દે. સત્તાવાળાઓએ જે જ વર્ષમાં સુરેન્દ્રબાણને નાલાયક ઠેરવ્યા, અને માસિક રૂપિયા પચાસનું પેન્શન આપી તેમનું નામ હિન્દી સનદી નોકરીમાંથી ખાતલ કરવામાં આવ્યું. સ્વમાનશીલ સ્વભાવ આ બદનામી, અને અપમાન બરદાસ્ત ન કરી શક્યો, ને સુરેન્દ્રનાથ ન્યાયનો પોકાર પાડતા વિલાયત જઈ આવ્યા, પરંતુ પરિણામમાં શૂન્ય.

મેજિસ્ટ્રેટનો જોયો અધિકાર છોડી એમણે તુરત ગ્રિફથ

કાર્યમાં અંપલાવ્યું. ૧૮૭૬માં, અંગ્રેજીના પ્રાધ્યાપક તરીકે મેટ્રોપોલિટન કોલેજમાં જોડાયા. પાંચ વર્ષ પછી, ફ્રી ચર્ચ કોલેજમાં રહ્યા, ને બીજે વર્ષે પોતાની માલિકીની સ્વતંત્ર શાળા ખોલી. સાતેક વર્ષ શાળા તરીકે જ હોદ્દો ભોગવ્યા પછી, એ સંસ્થા રિપન કોલેજમાં ફેરવાઈ ગઈ. સુરેન્દ્રનાથના પરિશ્રમ અને ઉત્સાહને પરિણામે રિપન કોલેજ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં પ્રશંસનીય ને અગ્રગણ્ય સ્થાને ભોગવે છે.

સુરેન્દ્રનાથે ત્યારપછી વ્યોમેશબાણુના ‘બંગાલી’ પત્રનું તંત્રીકાર્ય હાથમાં લીધું; એનું મમત્ર સંચાલન જ પોતે કરવા માંડ્યું. એમણે એ પત્રની હતી તે લોકપ્રિયતાને એટલી વધારી દીધી કે સાપ્તાહિકમાંથી તે દૈનિક થયું. સુરેન્દ્રનાથની વાણીમાં જે બહુ હતો, તે જ બહુ એમની કલમમાં ઊતરતો. એમનાં વ્યાખ્યાનોમાં જે ભાષાપ્રભુત્વ, જે શૈલીપ્રભાવ, જે રમ્ય કલ્પનાસૃષ્ટિ, જે ભાવમય ઉચ્ચતા, જે પ્રતિકારનો મર્દાનગીલરો લુપ્તો વ્યક્ત થાય છે, તે જ બધું એક યા બીજે સ્વરૂપે તેટલી જ તેજસ્વિતાથી એમની કલમમાંથી નીતરતું. ‘ઇલખર્ટ ગિલ’ સામે એમણે આજ ભાષામાં મહેલો જે લેખ લખ્યો તેનાથી સરકાર ચોંટી ગઈ. એ પત્રને કળજા દેહળ આણુવાની તરફીજ રચાઈ. પણ એટલામાં કલકત્તાની વરિષ્ઠ અદાલતના ન્યાયાધીશે એક મુકદ્દમામાં ભગવાન શાલિ-ગ્રામની પાપાણુમૂર્તિ અદાલતમાં હાજર કરવાનો હુકમ કર્યો, ને સુરેન્દ્રનાથે તેની કડક ટીકા કરી. સરકારને તક મળી ગઈ.

અદાલતના તિસ્કારનો આરોપ ઓઢાડી એમને બે માસ જેલના સજિયાઓ પાછળ પૂરી દેવામાં આવ્યા.

બે માસ બાદ, જેલમાંથી બહાર આવી એમણે ઉત્તર હિંદનો પ્રવાસ ખેડ્યો. સ્થળે સ્થળે એમનું રાજવંશી ઠાઠે સ્વાગત થયું. એમનાં વ્યાખ્યાનોએ પ્રજાના પ્રાણમાં નવો ધબકાર પેદા કર્યો. વૈષ્ણવીના એ સ્વામીએ ધ્રોતામંડળને પોતાની જગાનથી મંત્રમુગ્ધ કર્યા.

કાઢે છે. આ પ્રકારની જવાબદારીનું લાન જ એમની રાજકીય પ્રવૃત્તિઓનું ને વિકાસનું ખીજ છે.

૧૮૮૬ની સાલથી માંડી દર વર્ષે સુરેન્દ્રજીભાઈ મહાસલાના અધિવેશનમાં હાજર હોય જ. ઠરાવો પર ખુશ્મિ-યુક્ત લાપણો કરે, વકતૃત્વશક્તિથી સલામત્તળને ડોલાવે. મહાસલા માટે ફાળો ઉઘરાવવો હોય તો સુરેન્દ્રજીભાઈ પ્રવચન કરે, ને મુગ્ધ જનતા હજારો રૂપિયા ઠાલવી દે. ધારાસલા સુધારણાને માટે પ્રચાર કરવાના હેતુથી નીમાયેલી સમિતિના સભ્ય બની તે વિલાયત જાય, ત્યાં પણ લાપણો કરે, ને પ્રજાના મન પર ઊંડી છાપ પાડે.

૧૮૮૬ થી માંડી તેવીસ વર્ષ સુધી તેઓ કલકત્તાની સુધારાઈસલાના સભ્ય હતા. ૧૮૯૩માં નવી સ્થાપાયેલી ધારાસલામાં તેઓ ચૂંટાયા. ૧૮૯૪ થી ૧૮૯૬ સુધી સુધારાઈસલા તરફથી તેમની ધારાસલામાં ચૂંટણી થઈ, અને તેમણે ‘એનિટરી ટ્રેઇનેજ એક્ટ’ પસાર કરાવ્યો.

ને છેવટ ૧૮૯૫માં સુરેન્દ્રજીભાઈને આ સર્વ પ્રવૃત્તિઓના ફળરૂપ માન મળ્યું. પૂનાની અગિયારમી મહાસલા બેઠક માટે તેમને પ્રમુખ નીમવામાં આવ્યા. રાષ્ટ્રપતિ તરીકે તેઓએ, બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પ્રત્યે એ જ વફાદારીભરી હાકલ કરી. તેમણે કહ્યું :

‘ બ્રિટિશ સત્તાને કાઢી મૂકીને નહીં, પણ એ સત્તાને

પાયો વિસ્તૃત કરીને, એની પાછળના હેતુને ઉદાત્ત બનાવીને, એનું સ્વરૂપ ભવ્ય બનાવીને અને રાષ્ટ્રીય પ્રેમના પાયા પર તેને અધિષ્ઠિત કરીને આપણે આપણું ધ્યેય સિદ્ધ કરીશું. આપણે બ્રિટિશ રાજકર્તાઓ સાથે સંબંધ તોડી નાખવો નથી; આપણે તેમની સાથે તાદાત્મ્ય સાધવું છે. દુનિયાની સામે જેમણે સ્વતંત્ર પ્રસ્થાનો આદર્શ રજૂ કર્યો છે, એવા એક મહાન સામ્રાજ્યની સાથે આપણે જોડાઈ જવું છે, ને તેના જ એક ઘટક એકમ બની જવું છે.’

આટલું જ નહીં, ત્રણ વર્ષ પૂર્વે એટલે ૧૮૯૨માં પણ એમણે સગર્વ એમ જ ઉચ્ચારેલું કે: ‘આપણે એક મહાન ને સ્વતંત્ર સામ્રાજ્યના પ્રજાજનો છીએ, અને જગતે કદી ન જોયેલા એવા ઉમદા રાજ્યબંધારણની રક્ષક છાયા તળે આપણે છવીએ છીએ. અંગ્રેજજનના જે અધિકાર છે, તે આપણા છે, એના જે વિશિષ્ટ હકો છે તે આપણા છે, એનું જે બંધારણ છે તે આપણું છે, છતાં આપણે એ સૌથી વચિત છીએ. ૧૯૦૨ની સાલમાં અમદાવાદ મુકામે ફરી પ્રમુખપદે એ ચૂંટાયા, ને એ જ સ્વાભાવિક દૈવી શક્તિથી પ્રેરિત વાણિએ એમણે શ્રોતાઓનાં અંતઃકરણ વશ કરી લીધાં. પરંતુ એ વાણીમાં ધ્વનિ તો એ જ પ્રાર્થનાનો, માગણીનો, વફાદારીનો હતો:

‘અમે શહેનશાહને એવી પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે એમણે પ્રજાના અંતરના સિંહાસન પર વિરાજવું જોઈએ,

અને માત્રાજ્યનો પાયો વધુ ઊંડો ને વિસ્તારી બનાવવો જોઈએ. હિન્દી પ્રજા માગણી કરે છે કે, એમને એમના દેશની સરકારમાં ચોખ્ખા ને પ્રમાણસર પ્રતિનિધિત્વ મળવું જોઈએ, ને ધીરે ધીરે સ્વરાજ્યની રાજવ્યવસ્થા પણ એમને સોંપવી જોઈએ. દુનિયામાં જ્યાં જ્યાં બ્રિટિશ મત્તા ગઈ છે, ત્યાં ત્યાં તે સ્વરાજ્યનું તત્ત્વ લઈ ગઈ છે.’

૧૯૦૫માં બંગલગંની ચળવળ વખતે સુરેન્દ્રભાષુએ હિન્દને ખૂણે ખૂણે ફરી, સ્વદેશી અને બહિષ્કારનો સંદેશ ફેલાવ્યો. સુરેન્દ્રભાષુની વાણીએ ત્યારે જાણે ચેતનનાં મહેરામણ ઉલટાવ્યાં. ફરિદ્પુરમાં ભરાયેલી સભા વખતે, પ્રજાના હૃદયમાં સત્તાધીશોનો ડર જન્માવવા લાડીમાર થયો, ને સુરેન્દ્રભાષુ તેનો ભોગ બન્યા. ને એવી જ રીતે લોર્ડ મિન્ટો જ્યારે વાઈસરોયપદે હતા ત્યારે બારિસાદની સભા વેળા પણ લાડીમાર થયો. સુરેન્દ્રભાષુનું જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટે અપમાન કર્યું, ને સામો ઉત્તર વાળવાના શુના બદલ દંડ કર્યો, પરંતુ લોર્ડ મોર્લી વચ્ચે પડતાં સુરેન્દ્રભાષુને ન્યાય મળ્યો.

પણ પછી વરસો વીતતાં ગયાં, હિન્દની જનતા ને ખીન્ત નેતાઓ હિન્દની સાચી પરિસ્થિતિ અને બ્રિટિશ ન્યાયદેવતાઓની રીતિનીતિથી વાકેફ થતા ગયા, ને હિન્દના રાજકારણની ભૂમિમાં નવા વિચારોનાં ખી વાવવામાં આવ્યાં. સુરેન્દ્રભાષુ આ નવી વધતી જતી શક્તિ અને નવા પલટા

બેડે સાથે સાધી ન શક્યા. ૧૯૧૮માં એમણે ‘નેશનલ લિબરલ ફેડરેશન’ નામની એક સભાની સ્થાપના કરી. સરકારે તેમની કદર કરી ‘સર’ નો ઇલકાળ આપ્યો. મોન્ટફર્ડ સુધારાની રૂએ સ્થાપાયેલી નવી ધારાસભામાં તેઓ ચૂંટાયા ને બંગાળ સરકારના પ્રધાન પણ બન્યા.

૧૯૨૫માં છેવટે સિતોતેર વર્ષની પાકટ વયે તેઓએ જન્મભોમ કલકત્તામાં જ પ્રાણ તજ્યા. ઉદાર અને ઉદ્દામ બળો વચ્ચે જે ભેદભાવ પ્રગટ થયો હતો, તેનાથી રાજકીય પાતાવરણ ગમે તેવું કુપ્પ થયું હોય છતાં એક વસ્તુ સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો નથી કે સુરેન્દ્રનાથે હિન્દમાં અજબ બચ્ચતિ ફેલાવી હતી, ને તે વખતના રાજકીય આલના એ ચમકતા સિતારા હતા. ચાલીસ વર્ષ સુધી એમણે મહાસભા સાથે સંબંધ જાળવ્યો હતો, અને એમની વીરવાણી હિન્દની મહાસભાના મંચ પરથી સંસ્કૃત દુનિયાના દૂર દૂરના ખૂણાઓ સુધી પહોંચી વળી હતી. વકતૃત્વને એમણે લલિતકલા બનાવી દીધી હતી, ને આજે જે ગૌરવભેર બંગાળના એ સિંહને એની ગર્જના માટે જનતા ભાવભેર સંભારી રહી છે.

‘દયેયતુ’ ધડતર’

શ્રી રમેશચન્દ્ર દત્ત

(૧૮૪૮-૧૯૦૬)

ઓગણીસમી સદીના અંતભાગમાં મહાસલાના રાજ-
કારણમાં રમેશચન્દ્ર દત્ત એક અગ્રણી વ્યક્તિ હતા. એ
માત્ર રાજકીય વિશ્વોભ ઉત્પન્ન કરનાર નહોતા. કમિશનરતું
માનવતું પદ પ્રાપ્ત કરનાર તે પ્રથમ હિન્દી હતા, અને
એ પદ પ્રાપ્ત થયે એમની ઉજ્જવલ કારકિર્દીનું પણ જાણે
પૂર્ણવિરામ પ્રાપ્ત થયું હતું. પણ હિન્દ દેશ પર એમની નજર
ઠરી અને એમણે પોતાનું લાગ્ય મહાસલાના લાગ્ય સાથે
બેઠી દીધું.

૧૮૪૮ના ઓગસ્ટ માસની તેરમી તારીખે ડેપ્યુટી
કલેક્ટર ઇશાનચન્દ્ર દત્તને ત્યાં, કલકત્તાના એક ઘરમાં
થાળી પીટાઇ. પુત્ર જન્મની એ વધાઈ હતી. હા, એક

બાળકનો જન્મ થયો હતો. સગાવહાલાંઓએ ને માળાપે એનું રમેશચંદ્ર નામ પાડ્યું. પણ કમનસીબ રમેશના નસીબમાં માતાપિતાનું સુખ આણું નિર્માણ નહોતું થયું, એટલે એમના બાલ્યાવસ્થામાં જ માતાપિતા મૃત્યુ પામ્યાં, ને કાકા શશીચંદ્રે એમને ઉછેરવાની જવાબદારી લીધી, ને શિક્ષણ પણ આપ્યું. અભ્યાસ પ્રેરે થયે તેમની ઇચ્છા હિન્દી સનંદી નોકરીમાં જવાની થઈ, પણ કાકાએ વિરોધ કર્યો. પણ જ્યાં મનની ઇચ્છા હોય છે, ત્યાં માર્ગ પણ મળી રહે છે. એ રીતે રમેશચંદ્ર ઘરથી નાકા, ને મુંબઈની સ્ટીમર પર ચડી ગયા. સ્ટીમર પર તેમને બંગાળના સિંહ સુરેન્દ્રનાથનો ભેટો થયો. ૧૮૭૧માં. મનની મુશ્કેલી પાર પાડી તેઓ સ્વદેશ પાછા ફર્યા. ને ત્યારપછીનાં એકવીસ વર્ષ સુધી તેમણે બંગાળમિના જુદા જુદા જિલ્લાઓમાં અધિકાર ભોગવ્યો. આ કાળ દરમિયાન તેમણે લોકહિતનાં કાર્યોથી પ્રજાનાં હૃદય સર કર્યાં, ને બુદ્ધિશક્તિથી સહયોગીઓને વશ કર્યાં. ૧૮૯૩માં વિલાયત ગયા, ને બીજે વર્ષે પાછા ફર્યા. આવીને. બર્મિંગહામ વિલાયતના કમિશનરનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો.

પણ આ બંગાળી યુવાનનું સંસ્કાર ને સંસ્કૃતિ, દેશપ્રેમ ને સાહિત્યપ્રેમ જાળવવું હૃદય વારંવાર તરફલાટ કર્યા જ કરતું. પરિણામે ૧૮૯૭માં એમણે પોતાને હોદ્દાને આબરી સલામ કરી દીધી. જન્મભોમની હૃદયેશ્વરે એમના હૃદયને

આણું ને આકળું કરી મૂક્યું હતું. સરકારી નોકરીના પચીસ વર્ષોએ ખેડૂનોની આર્થિક ચંકડામણ, ને તેમને પરતી પાગવાર મુશ્કેલીઓનો તેમને યોધપાઠ આપ્યો હતો. આ દુન્યો દૂર કંવા મથતી મહામલાની ગદિત ને ઉદ્દેશ તેમણે જોયા, લોભાયા, સામેલ થયા. હિન્દી મતદી નોકરીના અફસર તરીકે વિતાવેલા અનેક વર્ષોનો મમદ અતુલન અને જ્ઞાન તેઓ માથે લાગ્યા, ને તે જમાનાના બહાર પ્રશ્નોને પોતાની ગતે છણવા માડ્યા મહેસુલી પ્રશ્નો, દુષ્કાળના પ્રશ્નો અને આર્થિક પ્રશ્નો પર તેઓ પ્રભાવભૂત ગણાતા તેઓ ચોક્કસપણે માનતા કે વધાગની જમીન મહેસૂલ એ દુષ્કાળનું કાગળ હતું, અને ખીજી કારણ તે પરદેશી ચત્રો માથેની ખુલી સ્પર્ધાને પગિણામે થયેલો ગૃહઉદ્યોગોનો નાશ હતું.

૧૮૯૬મા એમને લખનાંમા જરાયેવી પદગમી મહાસલાના પ્રમુખપદે ચંટવામાં આવ્યા, ને ઐથી પ્રથમ વાર આ મહાસલાની ગેટકના ઇન્ડિયાના ડિગાનોનો મરાલ ચર્ચાઓ, પદેશી વેપારે કુદેલી હિંદના ગૃહઉદ્યોગોની ખાનાખગમી તરફ એમણે મક્કમતાની આંગળી ચીંધી નર-કારણ તે દિગામા ધ્યાન ખેંચુ મગકારી નીનિગીતિ પ્રત્યે હતું એટલી મૂગ નહોતી ચડી કે ભેગી તેઓ નિગગાવાની બની તપ, કર્નવ્યમૂન્ય બની તપ, અધ્રદાશ બની તપ, બવન પ્રમુખવાનેની તેમણે કહ્યું.

‘હું કંઈક આશાવાદી છું, પ્રગતિ પર વિશ્વાસ રાખું છું, ને બ્રિટિશ શાસકોમાં શ્રદ્ધા રાખું છું....મારો મત એવો છે કે હિન્દી લોકમતના પ્રતિનિધિઓ જે વરિષ્ઠ ધારાસભામાં બેસે તે આ દેશના રાજ્યકારભારમાં સુધારાને ઘણું અવકાશ છે. ઉપરાંત હિન્દી સરકાર તથા પ્રાંતિક સરકારનો લોક સાથેનો સંપર્ક પણ વૃદ્ધિ પામે. પ્રજાની ઉપેક્ષા કરવાને લીધે, બ્રિટિશ સત્તા નિર્બળ બની ગઈ છે. મારી ઉમેદ એ સત્તાને વધુ દૃઢ કરવાની છે. પ્રજા સાથેનો સમાગમ એમણે વધારવો જોઈએ.’

આઠી જ સૌથી પ્રથમ વાર મહાસભાના નિશ્ચિત ધ્યેયનું ઘડતર થયું, એ દૃષ્ટિએ આ અધિવેશનનું મહત્ત્વ ઘણું છે. શરૂઆતનાં કેટલાંક વર્ષો તો મહાસભાએ કશા નિશ્ચિત ઉદ્દેશ વગર જ અધિવેશનો ભર્યા, કારણ મહાસભાના સ્થાપક પોપકોનો એવો મત હતો કે મહાસભાનું અધિવેશન એ વાર્ષિક મેળાવડો છે, મિત્રોનું રોજ સંમેલન છે. પ્રચલિત રાજકીય વિષયોની ચર્ચા કરવી, દેખાતા અન્યાયોની રાજ કરી, ઢાઢ મેળાવવી, જુદા જુદા પંથો, ધર્મો, ભાષા ને પ્રાંતની જુદાઈ દૂર કરવી. જુદા જુદા પ્રાંતો વચ્ચે એકતા ને રોજલાવ કેળવવાં એ સિવાય મહાસભાના મોવડીઓ ત્રામે ખીજે કંઈ ઉદ્દેશ નહોતો. પણ આ વર્ષથી, ૧૮૯૯થી નક્કી થયું કે રાષ્ટ્રીય સભાનું ધ્યેય બંધારણીય માર્ગે હિન્દી રાજના કલ્યાણની વૃદ્ધિ કરવાનું છે.

આ પછી રમેશચંદ્રની નિમણૂક લાંડનની વિદ્યાપીઠ કોલેજમાં હિંદનાં ઇતિહાસના પ્રાધ્યાપક તરીકે થઈ. ૧૯૦૪-ની સાલ સુધી ત્યાં રહ્યા, પણ તે દરમિયાન એમને હૈયે હિંદ અને હિંદનાં પ્રશ્નો જીવતાન્તગતા જ હતા. એમણે બ્રિટિશ રાજનીતિની સામે ખૂબ પ્રહારો કરવા માંડ્યા અને પ્રજાના હૃદયમાં પ્રજાવલતી આગના ભડકા કેવા હોય છે તેનું ભાન સત્તાધીશોને કરાવવા માંડ્યું.

૧૯૦૪માં તેઓ હિંદ પાછા ફર્યા, ને વડોદરા રાજ્યમાં મહેસૂલી પ્રધાનનો હોદ્દો સ્વીકાર્યો. ૧૯૦૬માં વડાપ્રધાન બન્યા પણ હૃદયરોગના પ્રાણઘાતક હુમલાનો લોગ બની, તેઓ નવેમ્બરની વીસમી તારીખે મૃત્યુ પામ્યા.

રમેશચંદ્ર દત્તનું જીવન માત્ર ધનોપાર્જનની સ્ત્રૂળ પ્રવૃત્તિ પાછળ કે હોદ્દાઓની તલાશ પાછળ નથી વેટકાયું, તેમ જ નથી એમણે માત્ર બેચાર વર્ષ દેશસેવકના સ્વાંગ સજી, રાજ્યલક્ષિત પાછળ વિતાવ્યાં. એમણે પૈતાની બુદ્ધિનો નિયોગ કરી ઘણા આધારભૂત ગ્રંથો લખી, સરસ્વતીનીએ ઉપાસના કરી છે. દત્ત બાબુનો ઇતિહાસ જેટલો વીગતોથી ભરપૂર છે, તેટલો જ તટસ્થ ને સાચો છે. કંપની સરકારના સમયનો ભારતનો ઇતિહાસ એની સાક્ષીરૂપ છે. આ ઉપરાંત સંસ્કૃતના પણ એ પ્રખર અભ્યાસી હતા, ને તેને પરિણામે ઋગ્વેદનો ખંગાળીમાં અનુવાદ કર્યો છે. ને આજના પ્રત્યેક કવિને પ્રેરણાત્મક નીવડે એવા મહાભારત અને રામા-

યણુ જેવા મહાગ્રંથોને અંગ્રેજી પદ્યમાં ઉતાર્યા છે. મહારાષ્ટ્ર
જીવનપ્રભાત, રત્નપૂત જીવનસંઘ્યા વગેરે પુસ્તકો ઉપરાંત
એમણે આર્થિક પ્રશ્નોને આધારભૂત રીતે છેડતા ગ્રંથો પણ
લખ્યા છે.

રમેશચન્દ્રના અવસાનથી હિંદના તારક મંડળનો એક
ખરેખરો પ્રભાવી ને તેજસ્વી તારો ખરી પડ્યો છે.

‘મહારાષ્ટ્રનું ભૂપણ’

શ્રી ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે

(૧૮૬૬-૧૯૧૫)

મહારાષ્ટ્રના નરરત્નની, ગાંધીજીના રાજકીય શુરુની, હિન્દ સમાજના સેવકની રૂપલાવરણી એહ સળગતી હતી. સ્મશાનભૂમિ પર હજારો લોકો એકઠા થયા હતા. લોક-માન્ય તિલકે લાવભરી અંજલિ આપતાં કહ્યું :

‘તાળીઓ પાઠવાનો આ સમય નથી. આંસુ સારવાનો આ સમય છે. હિન્દનું આ જવાહર, મહારાષ્ટ્રનું આ ભૂપણ, સેવકોનો શિરોમણિ આ સ્મશાનભૂમિ પર અનંત નિદ્રામાં પોઢ્યો છે. એની તરફ નજર કરો, ને એને અનુસરવાનો પ્રયાસ કરો. એના જીવનને આદર્શ તરીકે રાખી, એનું અનુસરણ કરો, ને એના મૃત્યુથી પડેલી ખોટને પૂરવાનો પ્રયત્ન કરો....’

ને તિલક જેવા જ મહારાષ્ટ્રના ખીજા સંસ્કાર સ્વામી શ્રી૦ દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર પોતાના લેખોમાં, ગોખલેના મૃત્યુ પછી સાત વર્ષે લખે છે:

‘ગોખલેજી આ લોક છોડી ગયા, તેને આજ સાત વર્ષ થયાં છે, છતાં હજી આપણે તેમની પાસેથી પ્રેરણા લઈએ છીએ, સ્ફૂર્તિ લઈએ છીએ, અખંડ સેવાની દીક્ષા લઈએ છીએ, અને એ રીતે તેમને આપણે આપણામાં જીવતા રાખીએ છીએ....વિદ્યાર્થી ગોખલે કરતાં અધ્યાપક ગોખલે શ્રેષ્ઠ હતા, અર્થશાસ્ત્રી ગોખલે કરતાં નામદાર ગોખલે શ્રેષ્ઠ હતા, નામદાર ગોખલે કરતાં રાષ્ટ્રનાયક ગોખલે શ્રેષ્ઠ હતા....જીવતા ગોખલેજી કરતા રાષ્ટ્રના હૃદયમાં વસતા આજના ગોખલેજી અનેક દરજ્જે શ્રેષ્ઠ છે. સને ૧૮૬૬ થી ૧૯૧૫ સુધી જીવતા ગોખલેજી કેવા હતા તેનો યથાર્થ ચિતાર ઇતિહાસ લલે ચિતરી રાખે, આપણને તેની દરકાર નથી. જે ગોખલે આજે આપણા હૃદયમાં છે તેનું જ આપણે દર્શન કરીએ. તે વખતના ગોખલે આપણને કહેતા હતા કે વધારે પૈસા આપવા પડે તો પણ સ્વદેશી કપડાં જ વાપરો, તે જ ગોખલે આજે હૃદયમાં પ્રવેશ કરી આપણને કહે છે કે પૈસાનો વિચાર કરો જ મા, ખાદી જ વાપરો, હૃદય ગોખલે કહે છે કે ખું અર્થશાસ્ત્રનો અધ્યાપક હતો, પણ આજે તમને કહું છું કે ધર્મશાસ્ત્ર આગળ અર્થશાસ્ત્ર શૂન્ય છે.’

આવા ગોખલેજીનો જન્મ મહારાષ્ટ્રના કોટીગુડ ગામમાં ચિનાપાયમ બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં ૧૮૬૬ની શાલમાં થયો હતો. કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ ભારે તંગ હતી, તેમાં

ઘરના મોસ જેવા વઠિલ અવસાન પામ્યા. ગરીબ માતાને શિરે છ પુત્રપુત્રીઓના લાલનપાલનનો પ્રશ્ન આવી પડ્યો. શું કરવું ? ત્યાં તો દૃઢ્યના કોમળ કાકાએ વાત બણી ને એ પરિવારને પોતાને ત્યાં કોંકણ બોલાવ્યો, પરંતુ કાકાની સ્થિતિ પણ એવી નહોતી કે બધું થાળે પડી જાય. માતાએ પોતાના મોટા પુત્ર ગોવિંદરાવને કામધંધે વળગવાનું કહ્યું, ને પરિણામે પંદર રૂપિયાની કારકુની એણે સ્વીકારી. એ જમાનો આજથી ભૂદો હતો, જીવન ચસ્તું હતું, પરંતુ પંદર રૂપિયા પણ એવી નાની રકમ હતી જેમાંથી આવડા મોટાં કુટુંબનું ભરણ પોષણ કરવું શક્ય નહોતું. નાના ભાઈ ગોપાલકૃષ્ણનો અભ્યાસ એ બીજો અગત્યનો પ્રશ્ન હતો. એને પણ કમાતો કયો હોય તો ? પણ ના, પ્રસંગ આવ્યે પોતાનાં ઘરેણાં વેચી નાખવાની એમની પત્નીની તૈયારી હોઈ, અભ્યાસ ચાલુ જ રહ્યો.

૧૮૯૪માં ઐર્યુએટ થઈ તેઓ પૂનાની ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલમાં જોડાયા. આ શાળા ધીરે ધીરે મહારાષ્ટ્રના શિક્ષણપ્રેમી આગેવાન દેશસેવકોના પ્રયાસથી ફરગ્યુસન કોલેજમાં પરિણમી, ને ગોખલે એના આજીવન સુધ્ય બની, ગણિત-શાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર ને ઇતિહાસ શીખવવા લાગ્યા. એમની અપૂર્વ વિદ્વત્તા, વિષયનું ઊંડું જ્ઞાન, અને મળતાવડા સ્વભાવે એમને શિષ્યો તથા પ્રાધ્યાપકોમાં લોકપ્રિયતા મેળવી. એમની સત્તાવીસ વર્ષની વયે તેઓ મુંબઈ વિદ્યાપીઠના 'ફેલો' થયા.

ગોખલેને સદ્ભાગ્યે એમને શ્રી૦ ગોપાળરાવ આગરકર જેવા કાર્યકર્તાની પ્રેરણા મળી ગઇ. શ્રી. આગરકરે પણ એમની કારકીર્દિ જોઇ ઊજળા ભાવિની આશા ખાંધી, અને તે કૃણીભૂત થાય એ આશાયે ન્યાયમૂર્તિ મહાદેવ ગોવિંદ રાનાડે સાથે એમને સંપર્ક સાધી આપ્યો. એ જમાનામાં ન્યાયમૂર્તિ રાનાડે ભારે પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિ હતા. એમણે આ સુવાનની આંખોમાં રહેલી દેશપ્રેમની ભાવના ને સેવાવૃત્તિની ઝાંખી કરી, અને આંગળી આપી બાહર કાર્યોમાં દોર્યા. સૌથી પ્રથમ તો ‘સાર્વજનિક સલા’ જે શ્રી૦ ચિપગુણકર ને તુલકર વગેરેએ સ્થાપિત કરી હતી તેનું સંચાલન કાર્ય, અને એના તરફથી પ્રગટતા ‘ક્વાર્ટર્લી રિવ્યૂ’નું સંપાદન કાર્ય એમને સોંપ્યું. આ ઉપરાંત ‘ડેક્કન એજ્યુકેશન મોસાયટી’ના મંત્રી તરીકે અને ‘સુધારક’ નામના આપ્તાહિક સામયિકના તંત્રી તરીકે પણ તેમણે કામગીરી બજાવી. એમની દરેક વિષયમાં ઝડપી છતાં ઊંડી સમજ જોઇ રાજ્યે એમને અર્ધશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાનું જણાવ્યું. ગોખલેજી તો તૈયાર જ, ને મંડી પડ્યા તે એવા, ને એમાંયે એવી યોગ્યતા મેળવી કે, ૧૮૯૭ની માસમાં, શ્રી. દીનશા એદલજી વાચ્છા સાથે, વેલ્લી કમિશનર સમક્ષ જીખાની આપવા જવા એમની પસંદગી થઇ. અને ત્યાં જઈ એ એક જણાએ હિંદની આર્થિક પરિસ્થિતિ વિશે જે મચોટનાથી જીખાની આપી, આંકડા અને હકીકતોથી પોતાની વાતને જે ટેકો આપ્યો, તેનાથી ગોખલેને રાજદારી પુરૂષ તરીકેની કીર્તિ સહેજે મળી ગઇ.

શ્રી. વાચ્છા તો રાજનીતિના તરીકે એ અરસામાં પ્રથમ હરોળમાં હતા જ.

૧૯૦૦ની સાલમાં મુંબઈ ધારાસભામાં ચૂંટાઈ એમણે જે દેશપ્રેમ, જે અગાધજ્ઞાન અને જનકલ્યાણની ભાવનાની પ્રતીતિ કરાવી હતી, તે જ ૧૯૦૫ વેળા વડી ધારાસભામાં જઈને પણ કરાવી આપી. મીઠા પરનાં કર વિશે એમણે દર્શાવ્યું કે ત્રણ પાઈની મૂળ કિંમતની મીઠાની એક ટોપલીના પાંચ આના થતા હતા, ને તેથી એ કર ઓછો કરાવવા એમણે જહેમત લીધી, ને સરકારે એ કર ઓછો કરવો પડ્યો. અંદાજ પત્ર પર બોલવા લેખા થતા, તો તેમાં રહેલી ઝીણી ઝીણી આંટીધૂંટીઓને કાબેલિયતથી પકડી પાડતા. યુનિવર્સિટી બિલનો વિરોધ કરવાનો હોય, પબ્લિક સર્વિસ કમિશન વિશે બોલવાનું હોય, સર જેમ્સ સ્ટીફન જેવા અંગ્રેજ ન્યાયધીશ વિશે કડક શબ્દો કહેવાના હોય, કરના ભાર નીચે દબાતી દબાતી સંકડી રૈયત વિશે સહાનુભૂતિ દર્શાવવાની હોય, બંગલંગ વિશે આંદોલન આપવાનું હોય, ડલકતા કોરપોરેશનના અધિકાર પર પડતા કાપ વિશે વાંધો ઉઠાવવાનો હોય, તો ગોળલે હમેશાં પોતાની લાક્ષણિક ભાષામાં વાત કરતા. મુંબાળી વાણીમાં એ કડક વાતો જાહેર કરતા.

ગોળલેને, ૧૯૦૫માં કાશી મુકામે મળેલા અધિવેશને, સરકાર સમક્ષ મહાસભાની અગત્યના પ્રસ્તાવોની સ્મૃત્તિ કરવા માટે વિલાયત મોકલવાનું કરાવ્યું. ૧૯૦૬માં, પણ

લાલા લજપતરાય સાથે હિન્દનો અવાજ રજૂ કરવા માટે તે ફરી વિલાયત ગયા. અને ત્યાં એમણે લેખો લખ્યા, આગેવાન વ્યક્તિઓને મળ્યા, પચાસ દિવસમાં પિસ્તાળીસ લાખેણા કર્યા, ને ત્યાંના જનસમાજને પોતાના દેશની સાચી પરિસ્થિતિથી વાકેફ કર્યો. ૧૯૦૫માં જ એઓ સ્વદેશ પાછા ફર્યા. એમણે બન્નવેલી સેવાઓની કદર કરતાં, રાષ્ટ્રે એમને કાશીના એકવીસમા અધિવેશન માટે રાષ્ટ્રપતિ તરીકે ચૂંટી કાઢ્યા. અને એમણે પ્રમુખના મંત્ર ઉપરથી બોલતાં કહ્યું :

‘હિન્દી લોકોના હિતની દૃષ્ટિએ આ દેશનો કારભાર ચલાવવામાં આવે અને અંતે બ્રિટિશોની સ્વયંશાસિત વસાહતોની રાજપદ્ધતિ હિન્દુસ્તાનને પ્રાપ્ત થાય, એ મહાસલાતું ધ્યેય છે. લલા યા ખૂરા માટે, પણ આપણું ભાગ્ય ઈંગ્લાંડની સાથે સંકળાયેલું છે, અને હિન્દની જે કાંઈ પ્રગતિ થવાની હશે તે આશ્રાન્ત્યમાં રહે રહે જ થવી જોઈએ એ વાત મહાસભા ખુસ્તી રીતે માન્ય રાખે છે.’

આ ઉપરાંત એમણે લાર્ડ કર્ઝનની રાજનીતિને સખત શબ્દોમાં વખોટી કાઢીને, હિન્દના રાજનૈતિક હકિયાર તરીકે સૌથી પ્રથમ બ્રિટિશરની હાકલ કરી, ૧૯૦૭માં સૂરત ખાતે ભરાયેલી બેઠકમાં ઉદાર ને ઉદામ દળો વચ્ચે થયેલા અગરા વખતે તેઓ ઉદાર પક્ષમાં ભગી ગયા.

આ અરસામાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજી હિંદી-ઓના અધિકાર માટે લડત લડી રહ્યા હતા. હિન્દની એક માત્ર રાષ્ટ્રીય પ્રતિનિધિ સંસ્થા જેવી મહાસલાતું એમને પીઠબળ મળે એ આશાએ એમણે ગોખલે પર નજર ઠેરવી. એ જમાનામાં સર ફિરોજશાહ ને લોકમાન્ય તિલક તો હિમાલય ને મહેરામણ જેવા વિરાટ હતા. ગોખલે ગાંધીજીને સૌમ્ય, ઉદાર સહાય કરી શકે એવા લાગ્યા, એમણે કહ્યું, 'ગોખલે ગંગા જેવા છે; એની ગોદમાં રમાય.' ને એમની ધારણા ખોટી ના પડી. ગોખલે અમેરિકા ગયા, ત્યાં જઈ પરિસ્થિતિ જોઈ તપાસી, અને હિન્દ પાછા ફરી ગાંધીજીની ચળવળને સહાય કરવાના પ્રયાસો આદર્યા, ને લાખો રૂપિયા મોકલી આપ્યા, વસ્તુતઃ ગોખલે જ ગાંધીજીના રાજકીય શુરુ છે. અને ગાંધીજીને રાષ્ટ્રજીવનમાં અગત્યનું સ્થાન અપાવનાર ને તે દ્વારા રાષ્ટ્રની કીમતી સેવા કરનાર ગોખલેને હિન્દુસ્તાન કદી વીસરી શકશે નહીં.

રાજકારણ તો ઠીક, પરંતુ ગોખલે જો અમર છે તો તેમના એક ખૂણ જ યશસ્વી, સુંદર, રચનાત્મક કાર્ય માટે. અને તે છે ૧૯૦૫ના જૂનમાં પૂનામાં સ્થપાયેલી સર્વન્ટ્સ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટી, (હિન્દ સેવક સમાજ) એના કાર્ય-કર્તાઓ જીવનની વહિ પૂરતા પૈસા લઈ, માતૃભૂમિની સેવા કરે છે; સરકાર પ્રત્યે તેઓ વફાદાર છે, ને શિસ્તના કડક નિયમોનું પાલન કરે છે. પાછળથી ડા. એની ગિસેન્ટે ને તે

પછી ગાંધીજીએ સ્થાપિતા આશ્રમની પ્રેરણા આ 'સમાજ'જ હતો. ગોખલે જણાવે છે કે સમાજના સલાસદોષોએ એવા પ્રકારનું સ્વદેશાભિમાન રાખવું કે આત્મભોગ આપતાં જ આનંદ પ્રાપ્ત થાય; એવા પ્રકારની નીડરતા રાખવી, અને એવી રીતે તૈયાર થઈ માતૃભૂમિ પ્રત્યેનો ધર્મ પાળવો કે તેના આદર્શથી સમગ્ર હિન્દમાં નીડરતા ને સ્વદેશાભિમાન સર્વવ્યાપી બની જાય. રાજદારી ચળવળ કરી રાજકીય શિક્ષણ આપવું, કાયદે-સર ચળવળ કરી પ્રજાના લાલ વધારવા, બહાર બાળતોને પૂરો અભ્યાસ કરવો, સાર્વજનિક જીવન દૃઢ કરવું, હિન્દની જુદી જુદી દોષો વચ્ચે ઐક્ય અને સુલેહ વધે એવા પગલાં ભરવાં, કેળવણીની સંરચાઓને સહાય કરવી, અને તેમાં જે મુખ્યત્વે સ્ત્રીકેળવણી, અંત્યજવર્ગની કેળવણી અને ઔદ્યોગિક કેળવણી પર વિશેષ ધ્યાન રાખવું. દૂકમાં, સાદું જીવન ને ઉચ્ચ વિચારોનું વાતાવરણ અહીં પેદા કરવું. સમાજનું લઘુગિન્દુ સુશિક્ષિત, નિઃસ્વાર્થી, રાજદારી સંન્યાસી-ઓનું ઘડતર કરવાનું છે.

સ્વયં ગોખલેએ રૂપિયા પંચોતેર માસિક લઈ પોતાનું જીવન દેશને અને સમાજને અર્પણ કર્યું, ને એટલી રકમ પણ એમને વધારે લાગતી. એમાં એમનો ઉચ્ચ ત્યાગ, ઉદ્વૃષ્ટ તપ અને ખડતલ સાદાઈનો આવિર્ભાવ ધાય છે.

એ જમાનો હતો ખ્રિસ્તિય છત્રછાયા નીચે રહેવામાં લાજ સમજતો હતો, શાસકોએ આપેલાં માનચાંદોગી છાતી

પુલાવતો હતો, તે વેળા ગોખડેએ એમને નવાજવામાં આવેલો કે. સી. આઇ. ઇ.નો ખિતાબ પાછો વાળ્યો હતો, એ દટાન્ત પણ એમના વિરલ ત્યાગ, ને સાદાઈનું છે. છેલ્લા દિવસોમાં તો, આશ્ચર્યની વાત છે કે આ ઉદાર-દળવાદીની શ્રદ્ધા ખ્રિસ્તિય સત્તાધીશોમાંથી ભડી ગયેલી ને એમને છડેચોક કહેવું પડ્યું કે, નોકરશાહી સ્પષ્ટ રીતે સ્વાર્થી અને દેશની આશાઅભિલાષાની વિરોધ થતી બધ છે !

૧૯૧૫ની ૧૯મી ફેબ્રુઆરીએ આ મહાપુરુષનો દેહ પડ્યો. ગોખડે મધ્યમ માર્ગી હતા; એમની યોજના તે વખતે અસ્તિત્વમાં હતી તે બંધારણને સુધારવાની હતી; એમને કામ કરવું પડેલું નોકરશાહી સાથે, છતાં બને ત્યાં લગી સહકારની ભાવના સેવતા, ને જરૂર પડે જ વિરોધ કરતા. એમને રાજવહીવટમાં ને એની સુધારણામાં રસ હતો; એમનો આદર્શ પ્રેમ ને સેવા હતો; એમની પદ્ધતિ પરદેશીઓને જીતવાની હતી; એમની દૃષ્ટિ શિક્ષિત અને ઉચ્ચત્તર પાર હતી; એમનું કાર્યક્ષેત્ર કાઉન્સિલ ચેમ્બર હતું; એમનું વાણીનું માધ્યમ અંગ્રેજી હતું, એમનો આદર્શ સ્વયંશાસિત વસાહતનો હતો. ગોખડે એમના જમાના જ માણસ હતા.

‘વૃક્ષતા તાર’

નામદાર ડૉ. રાસબિહારી ઘોષ

(૧૪૮૫-૧૯૨૩)

૧૯૦૭! મહાસલાતું તેવીસમાં અધિવેશનનું નાગપુર
નક્કી થયું છે; પણ તેમાં દેરદાર કરી તે સૂરત ઠરાવામાં

આવે છે, સૂરત ઉદાર
દળનો અદ્દો છે. ઉદામ-
દળ ચેતે છે, ગુસ્સે થાય
છે, ઉદારદળવાળાઓની
દાનત વિશે શંકા લાવે
છે, આરોપો કરે છે.
ઉદામદળ પ્રમુખસ્થાન
માટે દેશવાદીમાંથી પાછા
ફરેલા તે વેળાના લોક-
પ્રિય સાક્ષા લક્ષ્યન-
સ્થનું નામ નૂચે છે,

એમ જાણીને કે એવા આદમીના નામ સામે કોઈ વિરોધ નહીં કરે, પણ લાલાજી જાતે જ એમાં પડવા નામરજી દર્શાવે છે; ને નામ પાછું જેથી લે છે, ઉદામદળ પાસે ખીજું નામ છે એવું જ પ્રભાવી-લોકમાન્ય તિલકનું, ઉદારદળ એની સામે મૂકે છે. ડૉ. રામજિહારી ઘોષને. સમાધાનના પ્રયાસો થાય છે, પણ સમાધાન અશક્ય નીવડે છે. ગેરસમજ વધતી જાય છે. પ્રમુખની દરખાસ્ત મુકાતાં જ કક્ષાટ ને ગ્રોવર્ણકોર મચે છે. ધાંધલ વધે છે, કોઈક ઉરકે-રાયેલો આકળો પ્રતિનિધિ ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં પગમાંથી જોડો કાઢે છે. વિનય-વિવેક વિસરી જાય છે, ને જોડો છુટો દે છે : ને મુરેન્દ્રનાથ બેનરજીને અથડાઈને સ્વર ફિરોજ-શાહને વાગે છે, ધાંધલ વધુ ઉઘળે છે, ખુરશીઓ ઊછળે છે, લાડીઓ વીંઝાય છે. અન્યવસ્થા ને ઘોંઘાટનો કોઈ પાર રહેતો નથી, બેક મુલતવી રહે છે.

તૂટી જાય છે. આજ સુધી મહાસલામાં વ્યવસ્થિત ઘટના નહોતી, અને મહાસલાને પદ્ધતિસરનું પ્રતિનિધિક સ્વરૂપ આપવામાં નહોતું આવ્યું તેનું આ પરિણામ હતું.

પણ આવી રીતે લાંગી પડેલું અધિવેશન ખીજે વર્ષે મદ્રાસમાં ભગ્યું, ને ત્યાં ફરી ડૉ. રાસબિહારી પ્રમુખપદે ચૂંટાયા. આ વેળા રાષ્ટ્રીયપક્ષની ગેરહાજરીને લીધે, માત્ર ઉદારદળવાળા જ હાજર રહ્યા. પ્રમુખપદેથી એમણે મહાસલાની માગણીઓ રજૂ કરતાં જણાવ્યું કે :

‘અમારી માગણી આવી છે. આપણા રાજકર્તાઓએ આ દેશમાં સુધારાની શરૂઆત કરવી જોઈએ, અને એ સુધારા સ્વરાજ્યનાં પગથિયાં જેવા હોવા જોઈએ. પાશ્ચાત્ય રાજકીય વિચારોનું જેમણે ત્રણ પેઢીઓ લગી શિક્ષણ લીધું તેમની આકાંક્ષા આવી છે. મને ખાતરી છે કે જે અંગ્રેજોનાં અંતરમાં ન્યાય અને સ્વતંત્રતાનું ભાન છે તેઓ તે સ્વરાજ્ય પર વિશ્વાસ રાખે છે. હું પણ એટલાજ વિશ્વાસ-પૂર્વક જણાવું છું કે પરદેશી સત્તા ગમે એટલી ઉપકાન્ક હોય તેા પણ જે પ્રજાની મર્દાનગી તદ્દન નષ્ટ થઈ ગઈ નથી તે રાષ્ટ્રપ્રીતીથી કહી સદાકાળને માટે પરદેશી શૂંસરી આગળ પોતાની ગરદન નહીં નમાવે. પછી ભલે તે શૂંસરી ફૂલોની માળાઓથી લાદેલી હોય !’

૧૯૦૮ પછી આ પંડિતે મદામબાના કાર્યમાં ઝાઝો રગ લેવો બંધ કર્યો અને પોતાને અત્યંત પ્રિય એવા

કાયદાના ગાઢ અભ્યાસમાં ને વકીલાતના ધંધામાં ચિત્ત પડેલું. ૧૯૧૭માં, પચાસ વર્ષની વકીલ તરીકેની સફળ કારકિર્દીની કદર કરતાં, કલકત્તાના વકીલોએ અને વિદ્યાપીઠે તેમને માનપત્રો આપ્યાં, ને પછી તો તેમણે માત્ર નિવૃત્તિ-મય જીવન જ ગાળવા માંડ્યું.

બંગાળના બર્દવાન જિલ્લાના તોરોકોના ગામમાં ૧૮૪૫ના ટિસેમ્બરની ૨૩મીએ એમનો જન્મ થયો હતો. ૧૮૬૦માં તેઓએ કલકત્તા વિદ્યાપીઠની મેટ્રિકની પરીક્ષા આપી, ૧૮૬૫માં બી. એ. થયા, તે બીજા વર્ષે અંગ્રેજીના વિષય સાથે અણહુમાન એમ. એ.માં ઉત્તીર્ણ થયા. ૧૮૬૬માં બાવીસ વર્ષની નાની વયે વકીલાતની પરીક્ષા પણ તેઓએ પ્રથમ નંબરે પસાર કરી, અને તે ઉપરાંત સુવર્ણચંદ્રક પણ મેળવ્યો. એ જ વર્ષે વકીલાત શરૂ કરી, ને સાથે સાથે કાયદાનો અભ્યાસ વધાર્યો, પરિણામે ચાર વર્ષે એનર્સ-ઇન-લો બન્યા, ને ખ્યાતિ વધી.

કલકત્તાની વિદ્યાપીઠે આવા અભ્યાસપરાયણ અને વિદ્વાન સુવાનને, એના અગાધ જ્ઞાનને ક્ષીધે કાયદાશાસ્ત્રના પ્રમુખ પ્રાર્થાપકનું માન આપ્યું. હિંદના કાયદાની ઝીણવટભરી સમીક્ષા એમણે આ રથાને બાર વ્યાખ્યાનો દ્વારા કરી, અને એ સમીક્ષા એવી જાંડી, વ્યાપક ને સમતુલ્ય હતી કે વિદ્યાપીઠે તેને અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરી.

અને એથી થે વધુ તો, પ્રથમ હિન્દી તરીકે તેઓ વિદ્યાપીઠની ખી. એલ.ની પરીક્ષાના ૧૮૭૭માં પરીક્ષક નીમાયા એ ઘટના નોંધપાત્ર છે. ૧૮૭૬માં વિદ્યાપીઠના 'ફેલો' થયા, ૧૮૮૫માં 'ડોક્ટર ઓફ લૉ'ની માનપદ ઉપાધિ આપી, વિદ્યાપીઠે તેમને વધુ નવાજ્યા. ૧૮૮૭થી ૧૮૮૯ સુધી સિંહિકેટના સભ્ય રહ્યા. ૧૮૮૯માં બંગાળાની ધારાસભામાં સ્થાન મેળવ્યું, ને ૧૮૯૧માં વડી ધારાસભામાં એ પહોંચ્યા. ૧૭૯૩માં વિદ્યાપીઠની લૉ ફેકલ્ટીના પ્રમુખ તરીકે તેમની નિમણૂક થઈ.

આ બહુશ્રુત વિદ્વાનને અભ્યાસ સિવાય જાણે ખીલુ વાતોમાં ઝાઝો રસ જ ન હોય તેમ માત્ર તેમાં જ રચ્યા પચ્યા એ દેખાય છે. જીવનમાં કેટલાં વર્ષો અભ્યાસ અને મનન પાછળ વિતાવ્યાં છે ! જાહેરજીવનમાં ભાગ લેવા જેટલો સમય આવા અભ્યાસપરાયણ પુરુષને સહેજે ન હોય. છતાં પણ એમની બુદ્ધિ ખીલતી જોતોમાં કોઈક વાર જઈ પહોંચતી. બંગાળના આંદોલન વેળા તેઓ શાંતિથી એટલી નહોતા શક્યા. લોર્ડ કર્ઝનની મનસ્વી દમનનીતિ સામે એમણે વિદાધનો વંદોળ ઉડાવેલો. હિન્દુ રાજકારણ, ધારાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ એમને આકર્ષતું. શાસ્ત્રકો અને શાસ્ત્રિતો વચ્ચે કાયમનો મીઠો સંબંધ બંધાય એ એમનો આદર્શ વિચાર હતો.

૧૯૦૬માં કલકત્તાની મહાસલા વેળા તેઓ સ્વાગત-પ્રમુખ હતા. ને ૧૯૦૭, ને ૧૯૦૮ની મહાસલા પ્રવૃત્તિ સાથે ડોક્ટર રાસજિહારી ઘોષ દેવી રીતે સંકળાયેલા હતા તે તો જોયું. ત્યારપછી થે મહાસલાની બેઠકોમાં એમનું સ્થાન તો હતું જ. ઉપરાંત ઈંગ્લંડની પ્રિન્ટિંગ કોંગ્રેસ કમિટિને માટે, તેના મુખપત્ર ‘ઈન્ડિયા’ માટે તથા હિંદમાં મહાસલાની પ્રવૃત્તિઓ માટે એક સ્થાયી ક્ષણે ઊઘરાવવા માટે એક સમિતિ મળી. તેણે ૧૯૧૬ની ૩૦મી ડિસેમ્બરે આ માટે પૈસા લેવા કરવા તથા તેની વ્યવસ્થા કરવા એક ટ્રસ્ટીમંડળ લખના ખાતે નીમ્યું, ને ડૉ. રાસજિહારીને તેના પ્રમુખ સ્થાપ્યા. ૧૯૧૭માં કલકત્તામાં આ મંડળની બેઠક મળી, પણ ઝાઝું પરિણામ આપ્યું નહીં. અંતે ૧૯૨૧ના જાન્યુઆરીની ૨૮મી તારીખે તેઓ અવસાન પામ્યા.

‘ભારત ભૂપણ’

પંડિત મદનમોહન માલવિય

(૧૮૬૨-)

એક યુવાન આગળ આવે છે. હજી યુવાવસ્થાને આંગણે
એણે હમણાં જ પગ મૂક્યો છે, વય પચીસનું છે, વ્યાસપીઠ

પર હિંદલરના જૂના
પીઠ રાજકીય આગેવાનો
ઝેડા છે. પ્રસંગ છે ૧૮૮૬ના
મહાસભાના ખીજા અધિવે-
શનનો. કલકત્તા શહેર આખું
ચેતનથી ઊભરાઈ રહ્યું છે.
પ્રમુખની ખુરશીમાં હિન્દના
દાદા વિરાજેલા છે, ને એ
યુવાને વાણીનો પ્રવાહ
વહેતો મૂક્યો, એમાં રહેલી
હૃદય વિચારસરણી અને
બાપાપ્રભુત્વથી ધ્યાનાન્નનો
દિગ્ગમ્ય ધમ્મ ભય છે,

ભાષણ પૂરું થયે લોકો તાળીઓના ગરગટાટથી આકાશના
શુંબજને બાણે ચીરી નાખે છે. યુવાનની પ્રતિભાના ગૌરવે
અને એની લલિત કોમળ બાનીએ સૌને આકર્ષી લીધા છે.

‘કોણ છે એ ?’ પૂછપરછ થાય છે.

‘મદન મોહન માલવીય’ ઉત્તર મળે છે.

‘કોણ મદન મોહન ?’

‘પંડિત વજનાથજીના પુત્ર, પંડિત પ્રેમધરજીના પૌત્ર.’

‘ક્યાંના રહેવાસી ?’

‘અલ્લાહાબાદના. મૂળ તો એમના વડવાઓ બુદ્દેલખાંડથી .
ઝાંસી આવેલા ને ત્યાંથી અલ્લાહાબાદ જઈ વસેલા. પિતા
ને પિતામહુ જેઠ ભારે વિદ્વાન. પિતા સંસ્કૃતના અડંગ
અભ્યાસી, ને કેટલાય ગ્રંથો લખ્યા છે, કાશી ને દરલ-
ગાના રાજાઓએ તો એમને પોતાને ગુરુસ્થાને રથાખ્યા છે.’

‘ત્યારે મદન મોહનની ઉંમર કેટલી હાલ ?’

‘પચીસની. એમનો જન્મ ૧૮૬૧ ના ડિસેમ્બરની
૨૫ મી એ.’

‘બહેલા ક્યાં ? હાલ શું કરે છે ? લાગે છે ભારે
વિદ્વાન ને સમજી.’

‘હા. શરૂઆત તો ઘરેથી જ કરેલી. પણ પછી પિતા
પાસે સંસ્કૃત ને હિન્દી શીખ્યા, ને પછી ધર્મજ્ઞાનોપદેશ

પાઠશાળામાં ને પછી ધર્મવર્ધિની સભાની પાઠશાળામાં જોડાયા, ૧૮૭૯માં મેટ્રિક થયા, ને મૂર સેન્ટ્રલ કોલેજમાં દાખલ થઈ, ૧૮૮૪માં, હજી એ વર્ષ પૂર્વે જ, ગ્રેજ્યુએટ થયા છે. એમ. એ. નો અભ્યાસ શરૂ કર્યો, પણ કૌટુંબિક આપત્તિઓને લીધે મૂકી દીધો છે હાલ શિક્ષક છે.’

‘શાગ્રાશ, બાઈ !’

આમ મદન મોહન માલવીયે પોતાની છાપ પાડી દીધી. એ અધિવેશન વેળા એ. એ. હુમે હેવાલમાં લખ્યું છે કે એમના ભાપણે સભાને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી દીધેલી.

પંડિતજીના જીવનનો ખીલો શુભપરિણામી ઝોક આવ્યો તે પણ એક સભાને નિમિત્તે. કાલકાંકરના રાજા રામપાલમિત્રે એમને સભામાં જોયા, એમની વિદ્વતાથી આકર્ષાયા, ને પોતાના ‘હિન્દુસ્તાન’ દૈનિકના અધિપતિપદે રૂપિયા અઢીસો માસિકથી આવવા આગ્રહ કર્યો. પંડિતજીએ એ પદ સ્વીકાર્યું, ને પોતાની તેજસ્વિતાથી, નિપૂણતાથી ને વ્યવસ્થાશક્તિથી એ પત્રને નવા જ રૂપરંગે મઢી દીધું. પંડિતજીનું બુદ્ધિ-દેશસ્થ જ્ઞેય, હુમ સાહેબે, પંડિત દદ્યનાથ કુંઝડના પિતા પંડિત અયોધ્યાનાથે તથા રાજા રામપાલમિત્રે એમને દાયદાશાસ્ત્રની પરીક્ષા આપવા આમંત્ર કર્યો. પત્ર મંલાગનાં સંભાગનાં જ એમણે દાયદાનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો, ને ૧૮૯૧માં તેમાં ઉત્તીર્ણ થયા. એ વર્ષ બાદ તે

સ્વતંત્ર વકીલાત કરવા માડી, પરંતુ રાતદિવસ જેતુ ચિત્ત ધનની પાછળ નહીં પણ જનતાઉદ્ધાર પાછળ ને જાહેર જીવન પાછળ લાગેલું હોય તે જરૂરી તનમયતા ક્યાથી મેળવી શકે ?

૧૯૦૭ના મુખસિદ્ધ સૂરત અધિવેશનમા તેઓ ઉદાર દળનાગઓ માથે સામેલ હતા. થોડો સમય મહાસલાનું નાવ એમના હાથમા રહ્યું, અને ૧૯૦૯મા લાટોરમા મળેલી ચોવીમમી ગેન્ડમા પડિત માલવીયજી રાષ્ટ્રપતિ તરીકે ચૂંટાયા મોર્લી-મિન્ટો પુધારાની એમણે જીડી ને વ્યાપક સમીક્ષા કરી અલગત એ લાખણમા ઉદારદળની નીનિના જ પડધા હતા, પરંતુ ત્રણ કલાક સુધી જનતા પડિતજના લાપાગમા નિમગ્ન થઈ ગઈ હતી એમણે જણ

‘અમે માફ સાફ જણાવી દીધું છે કે અમારે ખ્રિસ્તિય સામ્રાજ્યની અદગનું સ્વગત્ય જોઈએ છે જે સ્વરાજ્ય ખ્રિસ્તિય સામ્રાજ્યના ખીજા ઘટ્ટોને મળે છે, તે અમારે જોઈએ છે સામ્રાજ્યના એ હડ અને જવાળાદાગીઓમા ખીજા ઘટ્ટોની પેઠે અમને સમાન લગ જોઈએ છે મહા સલાનું વ્યય મનૂન સ્વચ્છિ સૂત્રથી જણાવીએ તો એટલું જ’,^૧ છે કે, ‘મા સુખી થાય, મા નિગમય ગ્હે, માનુ લદ્ર થાય, ને કોઈ દુખ ન અનુભવે’

પરંતુ આ પત્રીના વર્ણમા ધીર ધીર હજારની મહિરગમા પ્રધ્મા ગળવાનુ ને ખ્રિસ્તિય ગદા તળે સુખી

થવાનું સ્વપ્નું ઓસરતું ચાલ્યું, દરેક વર્ષ અધિવેશનવેળા મિત્રત્વની સમાન શરતો પ્રમાણે સંયુક્ત ભાગિયાપણાની રાષ્ટ્રની માગણી આગળ કરાઈ. સ્વયંશાસિત રાષ્ટ્રનો દરબજો હિન્દને મળવો જોઈએ. સામ્રાજ્યની ખીણ વસાહતોની પેઠે હિન્દને પણ લડાઈ પછીની પુનર્ધટનાની યોજનામાં યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ મળવું જોઈએ, અને નહીં તો લડત ચાલુ રહેશે એવી ઘોષણા થઈ. ૧૯૧૭માં મોંટેગ્યુ એમ્સફર્ડની જાહેરાત થઈ, પણ એ યોજના અપૂર્ણ ને અસમાધાન-કારક જણાઈ.

પંડિતજી અવારનવાર મહાસભાના કાર્યક્રમની, ને એની કાર્યપદ્ધતિની વિરુદ્ધ થતા, છતાં પ્રસંગ આવ્યે દેશની એ એક માત્ર રાષ્ટ્રીય સંસ્થાને પડજો તો જરૂર ઊભા રહેતા. એમની એ અપૂર્વ સહાનુભૂતિ અને લક્ષિતને પરિણામે ૧૯૧૮માં દિલ્લીમાં ભરાયેલા તેત્રીસમા અધિવેશનના પ્રમુખ યાનાવી રાષ્ટ્રે એમને પુનરપિ અન્માન્યા, અને એ જ ભાષા વૈભવથી એમણે જનતાની સુષુપ્ત શક્તિઓને જગાડી. કેંગ્રેસ-ક્ષીગ યોજના કરતાં મોન્ટફર્ડ યોજના ઓછી છે એવો મત પ્રતિપાદિત કર્યા પછી એમણે કહ્યું :

‘સ્વયંનિર્ણયનું તત્ત્વ હિન્દુસ્તાનને લાગુ પાડવું જોઈએ, એવી તમે માગણી કરી છે, પણ એ તત્ત્વનું તમારે તમારા હૃદયનમાં આચરણ કરવું જોઈએ. તમે નિર્ધાર કરી લો કે તમે બ્રિટિશોના સમોપચિત્તો છો, હિન્દિયાની સમરન પ્રત્ય-

ઓના નમોવડિયા છે. તમારી સાથે હીનતાભર્યા વર્તાવ થાય તો તમને કોઈ ચડવો નોંધાશે. તમે એ પણ નિર્ધાર કરી લો કે અગ્રેજોની માફક તમને પણ આ દેશમાં વ્યવસ્થાથી આગળ વધવાનો અધિકાર છે એ અધિકારનું નેગોશિયેશન પ્રતિપાદન કરે તમે નો આટલો સ્વયં નિર્ણય કરશો, ને સમતા, વ્યવસ્થા ને બહુત્વના તત્ત્વો પર ચાલશો તો આવતી ઝાલ ઊભળી છે હાલ જેના હાથમાં નક્કાના સૂત્રો છે તે તમારી માગણીને નડારી નહીં શકે મોટો આજે જ છે’

૧૯૧૬માં પડિત મોતીલાલજીને પ્રમુખપદે અમૃતનર અધિવેશન મળ્યું મોન્ટેફર્ડ સુધારાઓ વિશે ચર્ચા થઈ મહાસભાએ હિન્દ સંપૂર્ણ જ્વાળાદાગીવાળા તરફને માટે લાયક છે એવી જાહેરાત કરી, અને નવા સુધારાઓને અસંતોષકાન્દ વર્ણવ્યા ૧૯૨૦માં, ગાંધીજીએ અમહકાન્દ કાર્યક્રમ આપ્યો જલિયાનવાલા બાગ, પબ્બના અત્યાચાર અને બિવાદનો પ્રશ્ન એના કારણભૂત હતા પડિતજીએ એનો વિરોધ કર્યો એમની ઇચ્છા આ સુધારાઓને સ્વીકારી, અન્ધાર પાસે નવી માગણીઓ મૂકવાની હતી

આ જ અરસામાં ૧૯૨૧ની ૧૭મી નવેમ્બરે ઇંગ્લેન્ડના પાટવી કુવર હિન્દમાં પ્રવેશ કર્યો દેશે એમનો પણ બહિષ્કાર પોષાર્યો પગિણામે ડેન્ડાએ દેશનેતાઓ અને લોકો ગિરફ તાર થયા આ વેળા પડિતજીએ પાટવી કુવરનું હિન્દ

વિદ્યાપીઠમાં સન્માન કર્યું ! ને એટલેથી જ ન અટકતાં મોન્ટફર્ડ સુધારાને અનુરૂપ થઈ નવી રચાયેલી ધારાસભામાં પણ ગયા !

આ પછીનાં વર્ષોમાં અસહકારનું આંદોલન ઉઠ્યું થતું રહ્યું, બંધારણીય હિલચાલ વેગ પકડતી ગઈ, સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની દોપણા થઈ, ફરી ૧૯૩૦માં સત્યાગ્રહ ચળવળ શરૂ થઈ. મહાસભા તરફથી ધારાસભા પ્રવેશ કરેલા સભ્યોએ સામટાં રાજીનામાં પેશ કરી દીધાં, અને લડતમાં સૌ કોઈએ જંપલાવી દીધું. પડિતજીએ રાજીનામું જ આપ્યું ! પરંતુ સત્તામત મોવડીએ ત્યારે હિન્દની અહિંસક ને નિઃશસ્ત્ર પ્રજા પર જુઠ્ઠમની ઝડીઓ વરસાવવા માંડી ત્યારે તે આર્યજનનું હૃદય દુભાયું ને પરિણામે એ પણ ધારાસભામાંથી છૂટા થયા, ને લડતની આગલી હુરોળમાં આવીને ઊભા રહ્યા, જેલમાં ગયા, ને છૂટ્યા એ ખરા.

ગાંધી-ઇર્વિન કરારે થયા, મહાસભાએ ચળવળ પાછી ખેંચી દીધી, અને ગાંધીજી ખીજ ગોળમેજી પરિપદમાં ભાગ લેવા ગયા, ત્યારે પંડિતજી પણ એ પરિપદના સભ્ય તરીકે વિજ્ઞાપન ગયા હતા. ત્યાં જઈ એમણે મહાસભાની માગણીઓમાં પ્રસ્તો સાધ આપ્યો. ત્યાંથી પાછા ફર્યા, ને હિન્દની પરિસ્થિતિ જોઈ તો ફગાવેનો છટેલાક મરદારપણે ભંજ થઈ રહ્યો હતો. નસુક પ્રાંતો અને સરહદપ્રાંતમાં મરદાર અને મદાનખા વસ્તીનાં પશ્ચિમ ઉમતાની અંતિમ

કોટિએ પહોંચી ગયાં હતાં. મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ ૩૧મી ડિસેમ્બરે કરારે રદ થયેલા ગણી, ના-કર સહિત સવિનય કાનૂનલગની લઈત ચલાવવાની હાકલ કરી, ને પંડિતજીએ એમાં અંપલાવ્યું. ૧૯૩૨-૧૯૩૩માં દિલ્લીમાં ને કલકત્તામાં મહાસભાનાં અધિવેશનો મળવાનાં હતાં: સરકારે પ્રતિબંધ મૂક્યો. આ જોડ વેળા રાષ્ટ્રપતિ તરીકે પંડિતજીનો વરણી થઈ હતી, પરંતુ પ્રમુખસ્થાન લેવા જતી વેળા માર્ગે જ જોડ વાર તેમને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા. પોલિસના સખત બંદોબસ્ત અને લાડીમાર વચ્ચે, સખત બપટા અને ગિરફતારી વચ્ચે, પ્રતિનિધિઓની મોટી સંખ્યા સાથે શેક રણછોડલાઈ અમૃતલાલ અને શ્રીમતી મેલી સેનગુમાને પ્રમુખપદે ભારે ઉત્સાહ વચ્ચે, આમ છતાં, અધિવેશનો ભરાયાં.

૧૯૩૭ નું અધિવેશન એમના ભાષણને અંગે પણ ચાહગાર રહેશે.

પંડિતજીની કારકિર્દી જેતાં એમનાં જુદાં જુદાં પાસાં અને હાથ પર લીધેલા કાર્યમાં એમનાં ઉત્સાહનાં દર્શન થયા વિના રહેતાં નથી.

૧૯૦૨માં સૌથી પ્રથમ તેઓ ધારાસભામાં પ્રવેશ્યા ત્યારથી ૧૯૩૦ સુધી તેમાં રહ્યા, છતાં પણ કદી એમણે લોકકલ્યાણની વિરુદ્ધ પગલું ભર્યું નથી, બલકે વખત આવતાં સરકારની રાજનીતિની વિરુદ્ધ પોષાર

પણ ઉઠાવ્યો છે. રેલ્વેટ કાયદો, જલિયાનવાલા બાગ, પંજ-
બના દમન વગેરે સામે એમણે ભારે ઉગ્રતાથી વિરોધ
કર્યો હતો, ને છેવટે સક્રિય વિરોધ તરીકે ધારાસભામાંથી
રાજીનામું આપી દીધું હતું.

આ ઉપરાંત એમણે રચનાત્મક કાર્યોમાં પણ પોતાની
શક્તિનો સદુપયોગ કર્યો છે. હિન્દુ જાતિના સંગઠન ને
ઉધ્ધાર માટે, કેમ કેમ વચ્ચે ભાઈચારો વધારવા માટે,
હરીજનોના ઉધ્ધાર માટે, ને સ્ત્રીઓના અધિકાર માટે
એમણે કરેલા પ્રયાસો એમને સહેજે પ્રગતિવાદી તરીકે
સ્થાપિત કરી દે છે. ને આ સૌમાં પણ એમની કીર્તિકિ-
રીટમાં રત્ન જેવું ઝળકતું કાર્ય તે કાશી હિન્દુ વિદ્યાપીઠની
સંસ્થા છે પંડિતજી ડૉ. એની ગિસેન્ટને મળ્યા, રાજ-
મહારાજાઓને મળ્યા, દેશના અગ્રણી નેતાઓને મળ્યા,
શિક્ષણમાં રસ લેતા આગેવાનોને મળ્યા, ને આખા દેશનો
પ્રવાસ ખેડી, રૂપિયા એક કરોડ એકઠા કર્યા. ને આ
વિદ્યાપીઠની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા ૧૯૧૮ના ફેબ્રુઆરીની ૪થી એ
લોર્ડ હાર્ડિંગને હાથે કરાવી. આજે કાશી વિદ્યાપીઠની જે
કીર્તિ છે તેમાં પ્રત્યક્ષ ને પરોક્ષ પંડિતજીનો હિસ્સો
નાનોસૂનો નથી.

ધાર્મિક પ્રાંતોમાં એમને ઊંટો રગ્ન હોય એ સ્વા-
ભાવિક છે. સંસ્કૃતનું શિક્ષણ ને અધ્યયન, જાતે પ્રાપ્તજ્ઞ,
સંસ્કારે પણ પૂરા આર્ય છતાં ગાંધીજીના સાથમાં હરી-

જનો માટે એમણે જે કાંઈ કર્યું છે તે અવિસ્મરણીય છે. ‘હરીજન મેવક સંઘ’ નામની સંસ્થાની સ્થાપના મુખ્યત્વે એમને આભારી છે.

આ ઉપરાંત હિન્દના સાહિત્ય ને હુન્નર ઉદ્યોગના વિકાસમાં પણ એમણે યથાશક્તિ લાગ લગવ્યો છે. ‘પ્રયાગ સાહિત્ય મલા’ની સ્થાપના કરી, ‘અભ્યુદય’ ને ‘મર્યાદા’ નામનાં સામયિકો ચલાવ્યાં, ‘યુક્તપ્રાંતીય ઔદ્યોગિક મંત્ર’ ‘પ્રયાગ શુગર કંપની.’ અને ‘અખિલ હિન્દ સ્વદેશી મંઘ’ નામની મ સ્થાઓ સ્થાપી એમણે હિન્દના ઔદ્યોગિક વિકાસની આવશ્યકતા પ્રત્યે આંગળી ચીંધી, માર્ગ બતાવ્યો છે. એમની વિકસિત ને વ્યાપક દૃષ્ટિનાં આ બધાં જ્વલંત ઉદાહરણો છે.

પચાસ વર્ષ સુધી એકનિષ્ઠાથી, અનન્યભાવે, પોતાની જન્મભૂમિના ઉધ્ધાર માટે પ્રયાસો કરી, તેની મેચમાં પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પણ કરી, એમણે ‘ભારતભૂષણ’નું વહાલમોયું વિશેષણ મેળવ્યું છે. આજે તો જીવનનો નવમો દાયકો તેઓ, લગભગ નિવૃત્ત થઈ વિતાવી રહ્યા છે. રાજકારણમાં એમનો સક્રિય માથ આજે તો નથી—ન જ હોઈ શકે—છતાં પણ ગાંધીજીને એમના આશીર્વાદની અપેક્ષા તો હંમેશાં રહે છે.

આ વયોવૃદ્ધ ને જ્ઞાનવૃદ્ધ પુરુષ પ્રત્યે આખું ગજ્જ આજે પૂજ્યતા ને ભક્તિભાવથી બોધ રહ્યું છે.

‘અમીરની ક્કીરી’

પંડિત મોતીલાલ નહેરૂ

(૧૮૧૧-૧૯૨૩)

૧૮૧૯ ની સાલ. મહાયુદ્ધ પૂરું થયું હતું. અંગ્રેજોએ સુધ્ધમાં હિન્દીઓએ આપેલા ફાળાની સુકતકંઠે ચાકવાક કરી હતી. હિન્દીઓના દિલમાં ભવિષ્યની ઊજળી આશાઓ જન્મ પામી ચૂકી હતી. પણ એ તો મધ્યાના ઉત્તર હતો, ઘડીક પછી આથમી જનારા. મહાયુદ્ધમાં બળવેલી સેવાઓના રૂપાળા પારિતોષિક તરીકે હિન્દની છાતીએ ‘કાળા કાયદા’, ‘પંડતળના લીયણુતમ અત્યાચાર’, ‘જલિયનવાલા બાગ’ ને ‘દમન રાજ’ ચોંટાડવામાં આવ્યા હતા. પરિણામે રાષ્ટ્રમાં ક્રોધ ને પ્રક્ષોભ ઉત્પન્ન થયાં. રાજકર્તાઓનાં અન્યાયી અત્યાચારી હુકમોએ રાષ્ટ્રની પ્રતિષ્ઠા-શક્તિને વેગ આપ્યો. દેશના અગ્રગણ્ય પુરુષોની. બ્રિટિશ શાસકોની ન્યાયપરાયણતાની વૃત્તિમાંથી શ્રમ્ભા ગઈ ગઈ. રાજકારણે પડખું ફેરવી લીધું. રાજનિષ્ઠા ઢળી પડી.

પંડિત મોતીલાલજીનું અમીરી હૃદય પણ પ્રકંપિત થઈ ગયું. એમણે શાહી ઠાઠમાઠને સદાની સલામ કરી, દેશભક્તિની ભગવી કંથા ધારણ કરી; મનથી મનસૂણો કરી લીધો, માનુભૂમિને પરાધીનતાની શૃંગલામાંથી વિમુક્ત કરવાનો તેમને અધ્યક્ષપદે મહાસલાએ પંજાબના હત્યાકંડની તપાસ કરવા એક સમિતિ નિર્મા. ને એ સમિતિએ જે અહેવાલ બહાર પાડ્યો એણે રાષ્ટ્રવાદીઓના ચિત્તમાં શાસકો પ્રત્યે ઘૃણા ને રોષનો ભાવ ભરી દીધો.

પ્રજા નવા માર્ગદર્શકની રાહ ભેટી હતી. ગાંધીજી હાજર હતા જ, એમણે મહાસલાનું સુકાન હાથમાં લીધું, ને સત્યાગ્રહ પોકાર્યો. દેશે પંડિતજીને માથે રાષ્ટ્રપતિની જવાબદારી મૂકી, ૧૯૧૯માં મહાસલાનું અમૃતસરનું અધિવેશન ભરાયું. આ ક્રાંતિકારક અધિવેશન હતું. પંડિતજીએ બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટની નિર્દયતાનું ને પ્રજાની અંતરવેદનાનું બ્યાન કર્યું; સાથે સાથે હિન્દનું ધ્યેય સ્પષ્ટ કર્યું, ને સત્યાગ્રહની વ્યાખ્યા સમજાવી:

‘આપણું અંતિમ ધ્યેય શું છે ? આપણને આચાર વિચારની સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ. હિન્દને આપણે પાશ્ચાત્યોનું અનુકરણ કરનાર ગુલામ દેશ બનાવવો નથી, યુરોપમાં મૂડીવાદીઓએ અને મજદૂરોના કલહને પરિણામે એ લોકો પાયમાલ થઈ ગઈ ગયા છે. આપણને એવું રાષ્ટ્ર જોઈએ છે જેમાં દરેક વ્યક્તિ આઝાદ હોય, દરેકને પોતાનો વિકાસ

કરવાની પૂરી તક મળે. સ્ત્રીઓની ગુલામી નષ્ટ થઈ જાય, વ્યતિભેદની મર્યાદા ને તીવ્રતા ઓછી થઈ જાય; જ્યાં વિશેષ અધિકારવાળા વર્ગો-ને જમાતોનું અસ્તિત્વ ન હોય, જ્યાં કેળવણી વિનામૂલ્ય હોય ને સર્વ સ્થળે પ્રસરેલી હોય, જ્યાં મૂડીવાદીઓ ને જમીનદારો, મજૂરો ને રેલ્વે પર શુભમ ગુબારતા ન હોય, જ્યાં મજૂરોનું માન રાખવામાં આવશે, તેમને પૂરા પગાર મળશે, ને ગરીબાઈ એ ગઈગૂજરી વાત બની જશે; તે જ વેળા આ દેશ રહેવા લાયક બની જશે.'

‘મહાત્મા ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહની આ દિલચાલ શરૂ કરી’ છે. આપણા રાજકારણમાં એક નવી શક્તિ આવી છે, ને એ શક્તિમાં અનંત સામર્થ્ય, સુસુમાવસ્થામાં રહેલું છે. હિન્દની જનતા હવે જાગી ચૂકી છે, ને સત્યાગ્રહનો શુભ સંદેશ ગરીબોની કુટીરા સુધી પહોંચી ચૂક્યો છે. સત્યાગ્રહ એટલે સત્ય, નિર્ભયતા અને અહિંસા. જે કાયદા આપણા દિલને મંજૂર ન હોય એનો ભંગ કરવો એ પણ સત્યાગ્રહનો જ એક ભાગ છે.’

આમ દેશને કંતિને માર્ગે દોરવાનું ટાંચી પ્રથમ માન ગાંધીજીને જાય છે તો સાથે જ પંડિતજીને પણ વીસર્યા વીસરાય એમ નથી.

પંડિત મોતીલાલજીનું અમીરી હૃદય પણ પ્રકાશિત થઈ ગયું. એમણે શાહી ઠાકમાઠને સદાની સલામ કરી, દેશભક્તિની ભગવી કંથા ધારણ કરી; મનથી મનસૂળો કરી લીધો, માનૃભૂમિને પરાધીનતાની શૃંગલામાંથી વિમુક્ત કરવાનો તેમને અધ્યક્ષપદે મહાસભાએ પંતળના હુત્યાકંડની તપાસ કરવા એક સમિતિ નિમી. ને એ સમિતિએ જે અહેવાલ બહાર પાડ્યો એણે રાષ્ટ્રવાદીઓના ચિત્તમાં શાસકો પ્રત્યે ઘૃણા ને રોષનો ભાવ ભરી દીધો.

પ્રજા નવા માર્ગદર્શકની રાહ ભેટી હતી. ગાંધીજી હાજર હતા જ, એમણે મહાસભાનું સુકાન હાથમાં લીધું, ને અત્યાગ્રહ પોકાર્યો. દેશે પંડિતજીને માથે રાષ્ટ્રપતિની જવાબદારી મૂકી, ૧૯૧૯માં મહાસભાનું અમૃતસરનું અધિ-વેશન ભરાયું. આ ક્રાંતિકારક અધિવેશન હતું. પંડિતજીએ બ્રિટિશ મત્સ્યકર્તાઓની નિર્દયતાનું ને પ્રજાની અંતરવેદનાનું ખ્યાન કર્યું; સાથે સાથે હિન્દુ ધ્યેય રપષ્ટ કર્યું, ને સ્વા-શક્તિની વ્યાખ્યા સમજાવી:

‘આપણું અંતિમ ધ્યેય શું છે? આપણને આચાર વિચારની સ્વનંત્રતા હોવી જોઈએ. હિન્દને આપણે પાશ્ચાત્યોનું અનુકરણ કરનાર શુભામ દેશ બનાવવો. નથી, યુરોપમાં મૂડીવાદીઓએ અને મજદૂરોના કલહને પરિણામે એ લોકો પાપમાલ ઘટી ગઈ ગયા છે. આપણને એવું રાષ્ટ્ર જોઈએ છે જેમાં દરેક વ્યક્તિ આઝાદ હોય, દરેકને પોતાનો વિકાસ

હીધી, ને પારંગતિ મેળવી. ને પ્રભુકૃપાએ એનું કૃણ પણ તુરત સાંપડ્યું. પ્રયાગલાલ નામની એક જાણીતી વ્યક્તિ પરના ગંભીર મુકદ્દમામાં વકીલ તરીકે એમણે એવી કુનેહ ને ભુષિશક્તિ દાખવી, દલીલો કરી કે એ મુકદ્દમાથી તેમની ખ્યાતિ ખૂબ વધી ગઈ, ને પંડિત મોતીલાલ નહેરુ એક નિપુણ ધારશાસ્ત્રી તરીકે આગલી હરોળમાં આવી ગયા.

પૈસા આવ્યા, સાથે જમાનાના વા ને પણ લેતા આવ્યા. એ જમાનો હતો અંગ્રેજી રંગદંગના અનુકરણનો. એ જમાનો હતો પશ્ચિમના પ્રભાવથી પૂર્વને રંગવાનો. એ જમાનો હતો હિન્દની જુનવાણી સ્થિતિથી સુગાવાનો. પંડિતજીએ એક મકાન ખરીદ્યું. એને નવી ઢબછબથી શણગાર્યું. આનંદલવન નામ રાખ્યું. ઘરમાં રહેણીકરણી બધી અંગ્રેજી પદ્ધતિની કરી નાખી, ને મોટા અમીર ઉમરાવની અદાથી જીવનના ઘાટ ઘડવા માંડ્યા. ૧૮૯૬માં એડવોકેટ ગન્યા, ને ૧૯૨૧ સુધી વકીલમંડળના અધ્યક્ષસ્થાને વસાયેલા હતા.

સ્વભાવે સ્વતંત્ર ને સંસ્કારે પશ્ચિમી પંડિતજીને શરૂઆતનાં વર્ષોમાં મહાસલાનાં અધિવેશનો આકર્ષી ન શક્યાં. ૧૮૮૮માં એમણે હાજરી આપી હતી, પરંતુ તે કદાચ તમાશાખીન તરીકે; સક્રિય ક્ષણો લેવાની ધગશવાળા કેઈ નવ-યુવાન સેવક તરીકે નહો. વસ્તુતઃ જાહેરજીવનમાં ૧૯૦૬થી ને રાજકારણના ક્ષેત્રમાં ૧૯૧૬ની હોમરૂલ લીગની ચળવળથી જ એમણે વધુ રસ ને સક્રિય ક્ષણો લેવા માંડ્યો.

દરમિયાન તેઓ ૧૮૯૨માં મહાસભાની સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ થઈ ચૂક્યા હતા. સાત વર્ષ સુધી સંયુક્ત પ્રાંતોની મહાસભા સમિતિને અધ્યક્ષપદે પણ રહ્યા હતા. પણ બંતે ચુસ્ત બંધારણવાદી એટલે બંગાળના ભાગલાને પરિણામે બંગેલા બહિષ્કાર અને કાનૂન ભંગના કાર્યક્રમને અપનાવી ન શક્યા એટલું જ નહીં. પણ તેનો વિરોધ પણ કરતા.

૧૯૦૯માં એમણે 'લીડર' નામનું પત્ર શરૂ કર્યું હતું, અને સરકારી દોરદમન અને કડક નજર છતાં એ પત્રના સ્વાતંત્ર્યાધિકાર માટે લડવાનો નિશ્ચય બહાર કર્યો હતો. આ જ સાલમાં તેઓ સંયુક્તપ્રાંતોની ધારાસભાના સભ્ય બન્યા. ૧૯૧૮ માં, વિનીતોએ તો ડા. એની ગિસેન્ટના મોંઢેચુને સાથ આપવાના વિચારને વધાવી લીધો હતો ને મર્વત્ર એના પોષાર ઊંડતા હતા. ત્યારે એમણે એનો વિરોધ બહાર કર્યો હતો, ને પછી તો મહાસભાના પક્ષે એ સુધારાની ચોજના સ્વીકારવી યા નકારવી તે પર સમન્વતી કરે તે પૂર્વે 'કાળા કાયદા' આવ્યા, ને પંડિતજીના આ પ્રત્યાઘાતો હતા ને આપણે જોયું.

અમૃતસરની કાંનિકારી બેઠક પછી ગાંધીજીના વક્તવ્યમાં તુરત ફેરફાર દેખાવા લાગ્યો. સરકારના કામમાં દખલ ન કરતાં સહકાર આપવાનું એમણે નક્કી કર્યું હતું. પરંતુ જલિયાનવાસા બાગ, પંજાબનો સત્યાગ્રહ, ને ખિલાફતના પ્રશ્ને એમને અસહકાર તરફ દોર્યા. ૧૯૨૦ના બન્યુઆરીમાં

ઈંગ્લાંડ ગયેલું પ્રતિનિધિમંડળ, લોર્ડ જ્યોર્જ તરફથી 'ના' સાંભળી આવ્યું, પછી અહિંસક અસહકારની લડત શરૂ કરવાનું નક્કી થયું, મધ્યેમ્બરની ૪થીએ કલકત્તાનું ખાસ અધિવેશન ભરાયું, આગેવાનોમાં મતભેદો હતા, અસહકાર પરત્વે જુદા જુદા અભિપ્રાયો પ્રવર્તતા હતા, લાલા લજપતરાય ને દેશબંધુદાસ વિરોધમાં હતા, પરંતુ મોતીલાલજીએ ગાંધીજીને ટેકો આપ્યો. ૧૯૨૦ના ડિસેમ્બરમાં મળેલી નાગપુર મહામલાબેઠક વેળાએ ઠરાવ ફરીથી મંજૂર રખાયો. પરિણામે દેશભરમાં નવું વાતાવરણ પેદા થઈ ગયું. અમીરાએ ફકીરીને અપનાવી.

૧૯૨૦ ને ૧૯૨૧નાં વર્ષોએ હિન્દની ભૂમિનો જુદો ને નવો જ અસહકાર ઇતિહાસ રચી દીધો. પણ ૧૯૨૨ની પખી ફેબ્રુઆરીએ સંયુક્તપ્રાંતોમાં આવેલા ચૌરીચૌરા ગામમાં મહામલાવાદીઓના એક સરઘસે પોલીસથોડીને આગ લગાડી, ૨૨ સરકારી નોકરોને સળગાવી દીધા એ હિંસાના આઘાતથી ગાંધીજીએ કાનૂનભંગને મોઢૂંદ રાખવાનું જાહેર કર્યું. કાર્યવાહક સમિતિએ એને મહોરછાપ મારી. દેશે દાડ્ડનિષેધ, સભ્યનોંધણી, રાષ્ટ્રિયાપ્રચાર, રાષ્ટ્રીયશાળા ને પંચાયતસ્થાપનાનો સ્વનાત્મક કાર્યક્રમ હાથ પર ધર્યો.

૧૯૨૨ની નાતાલમાં મળેલા 'ગયા અધિવેશન'માં, ધાર-સભાની ચૂંટણીઓમાં ભાગ લેવો કે નહીં તે વિષે ઉચ્ચતાથી વિચારણા ચાલી. દેશબંધુ, મોતીલાલજી, વિઠ્ઠલભાઈ વગેરે

તેની તરફેણમાં હતા. એ લોકો ફેરવાદી તરીકે જાણીતા છે. પરંતુ નાફેરવાદીઓની બહુમતિ થતાં, દેશબંધુએ પ્રમુખ-સ્થાનેથી રાજીનામું આપ્યું, ને મોતીલાલજી સાથે સ્વરાજ્ય પક્ષની સ્થાપના કરી. ૧૯૨૪માં ધારાસભામાં મહાસભાનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવી કામ કરવાની એ પક્ષને સત્તા મળી. વડી ધારાસભામાં મોતીલાલજી હાક વગાડતા હતા, ને જૂના દમનના કાયદાઓ રદ કરાવતા હતા. એમની કુશળતા ત્યારથી દેશપ્રસિધ્ધ છે. પણ કમનસીબે સ્વરાજ્યપક્ષમાં પણ ફાટફૂટ પડી. મોતીલાલજીએ ઉચ્ચતાથી કામ લીધું, ને સભ્યો ઠૂંટા-છવાયા થઈ ગયા.

પરંતુ આ સૌ કરતાં વિશેષ તે પંડિતજીની નામના ૧૯૨૮ના 'નહેરૂ રિપોર્ટ'ને આભારી છે. હિન્દની રાજકારણની પ્રગતિ તપાસવા નીમાયેલા સાઇમન કમિશનમાં એકે હિન્દીને આમેજ ન કરેલો હોવાથી, એનો બહિષ્કાર પોકારાયો. એનો પડઘો મોતીલાલજીએ ધારાસભામાં પણ પાડ્યો. બહિષ્કારનો ઠરાવ લાવ્યા, ને પસાર કરાવ્યો. ૧૯૨૭માં મદ્રાસમાં મળેલી બેઠકે સર્વપક્ષી પરિષદનો જે ઠરાવ ઠર્યો હતો, તેને અનુસરીને એક પરિષદ બોલાવવામાં આવી. સંપૂર્ણ જવાબદાર શાસનતંત્રના ધોરણ પર, દેશના દરેક વર્ગ તથા દેશને રુચિકર નીવડે એવું પદ્ધતિપુરઃપુરનું રાજ્યબંધારણ ઘડવા, પંડિતજીના અધ્યક્ષપદે એક સમિતિ નીમાઈ, અને એમાં જે અહેવાલ ઘડાયો તે 'નહેરૂ રિપોર્ટ'

આ રિપોર્ટ દ્વારા હિંદે પોતાનું રાજબંધારણ પોતે ઘડવાની યોગ્યતાનો યોગ્ય રદિયો પરદેશીઓને આપી દીધો છે, સવિશેષ લોર્ડ બર્કનહેડને. પરંતુ આ યોજનાનું ધ્યેય સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય જેટલું જ મર્યાદિત હતું.

૧૯૨૮ના અંતમાં પંડિતજીને રાષ્ટ્રે ફરી વાર પ્રમુખ તરીકે પસંદ કર્યા. એમની નહેરુ યોજનાનો સ્વીકાર કર્યો ને સાથે સરકારને ચેતવણી આપી કે ૧૯૨૯ના ડિસેમ્બરની ૩૧મી સુધીમાં જો આ યોજના નહીં સ્વીકારાય તો સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય માટે લડત ઉપાડવાનો જ એક માર્ગ મહાસભા માટે રહેશે. ને અંતે તો થયું પણ તેમ જ.

અમદાવાદમાં મહાસમિતિ મળી, ૧૯૩૦ના ફેબ્રુઆરીમાં, ને મહાત્માજીના નેતૃત્વ હેઠળ દેશને અહિંસક યુધ્ધ કરવાની હાકલ પડી, દાંડીકૂચનો આરંભ થયો, મીઠાની ચપટી લેતાં કાનૂનભંગ થયો, સરકારી દમનની વીજળી પ્રગળે શિરે તાટકી; જેલ, જપ્તી, દંડ, ગિરફતારી શરૂ થયાં. જવાહરલાલ પકડાયા, ને એની પૂઠે સિત્તેર વર્ષના વૃદ્ધ પંડિત મોતીલાલજીનો ચે વારો આવ્યો, તેઓ પણ કેદ થયા. જેલના સળિયા પાછળ શરીરે ચારી ન આપી. તળિયત વધુ બગડતી ગઈ. ૮મી સપ્ટેમ્બરે સરકારે એમને છોડી મૂક્યા. કલકત્તા-મસૂરી થઈને અલાહાબાદ ગયા, ને બલિષ્ઠારનો ઝડો પાછો હાથમાં લીધો. ને ત્યાં તો ગાંધી-ઈન્ચિન કરાશે થયા.

અડલાહુણાદમાં કારોબારીના સભ્યોની બેઠક મળી, પંડિતજીના આનંદભવનમાં. આનંદભવનની પણ કાયાપલટ થઈ ચૂકી હતી. એ સાચા અર્થમાં તે વેળા સ્વરાજ્યભવન બની રહ્યું. પંડિતજીની ઇચ્છા પથારીમાં પડયે પડયે પણ ભારતતંત્ર ભાગ્ય પોતાની દૃષ્ટિ સમક્ષ ઘડાતું જોવાની હતી. ૨૬મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૧ના એ પુનિત દિવસે એમણે સભ્યોને કહ્યું: ‘મારું મૃત્યુ થવાનું હોય તો આઝાદ હિંદની ધરતી પર ભલે થાય; મને મારા જીવનની છેલ્લી નિદ્રા, શુભામ નર્હી, પણ સ્વતંત્ર ભારતમાં લેવા દો....મારી માતૃ-ભૂમિનાં છેવટના ભાગ્યનિર્માણમાં મને ભાગીદાર થવા દો.’ મૃત્યુખિછાને પડેલા આજ્ઞતરી માણસના હૃદયમાં મૃત્યુની પળે પણ આ ભાવના હોવી, ને હોઠે આ શબ્દો હોવા એ વિરલ બનાવ છે. જે વ્યક્તિએ પોતાની અમીરીને ઠોકરે મારી, શુભામ માતાનાં જાંઘનો તોડવાની જીવનભર પ્રવૃત્તિ કરી છે, એ આવી ભાવના વ્યક્ત ન કરે તો બીજું કોણ કરે ?

૪થી ફેબ્રુઆરીની સવારે તેમને લખના લઈ જઈ, ત્યાં એકસ-રે કરાવવાનો નિર્ણય થયો. પણ બીજે દિવસે પ્રવૃત્તિ વધુ મંદ થઈ ગઈ. શક્તિ ઓસરવા લાગી, ચેતન ઓછું થતું ચાલ્યું, લોહી ચીન્નતું ગયું, ને નેમ તેમ જીવનનો પ્રદીપ હરસે અજકારો વધુ તેજે કરતો ગયો, પણ છેવટે ફરી તારીએ પડેલિયે ૬-૪૦ વાગ્યે તેમની આંખો ખીણી ગઈ. હિન્દમાંનો ગૌરવવંતો સૂર્ય માને ખેળે ઢળી ગયો.

મહાત્માજીએ ‘લિખટી’ પત્રને સંદેશ મોકલ્યો: ‘આજે મારી સ્થિતિ એક વિધવા કરતાં ચે ખૂરી છે. મોતીલાલજીના અવસાનથી મેં જે ખોયું છે, તે હું કદી પાછું નહીં મેળવી શકું.’

તે આજે જ્યારે ફરીથી રાષ્ટ્ર બંધારણને માર્ગે પળી રહ્યું છે, ત્યારે એ, બુદ્ધિમાન મહાપુરુષની ખોટ કોને નહિ સાહે ?

‘પંતખની સિંહગર્જના’

લાલા લજપતરાય

(૧૮૬૫-૧૯૦૮)

‘સાધ્મન ગો બેક,’ ‘સાધ્મન ગો બેક,’ વાતાવરણમાં
ગગનતા શુંબલેને બેઠી નાખે એવી ખૂમો મંબળાતી હતી.
લાહોરનું સ્ટેશન ધમધમી રહ્યું
હતું. જનસમુદાય ઊલટી રહ્યો
હતો. એક બાજુ લાડીધારી
મિપાક્યો સજ્જ થઈને ઊભા
હતા, ને બીજી બાજુ લાલાજી
લજપતરાય પોતાની સિંહગર્જ-
નાથી માંને ઘરના, પેકારના
હતા : ‘સાધ્મન ગો બેક.’

સાધ્મન કમિશનનો વિરોધ
દરવાને ૧૯૨૮ના સ્પ્રોટોબરની ત્રીમીએ પંતખ-
કેસરી લાલાજીની આગેવાની હેઠળ પંતખી નવનુવાનો ભેગા

મળ્યા હતા, સિપાઈઓથી આ વિરોધી નાદો સહુન ન થયા, ઊકળ્યા, લાડીઓ વીંઝી, ને પશુઓની સત્તાના પ્રતીક જેવી એક લાડી પડી લાલાજીને માથે. લાલાજી ઘવાયા. ફરી વાતાવરણમાં ઉચ્ચતા આવી. લાલાજીને લાડીમાર ! થઈ રહ્યું; એ જ સાંજે નગરજનોની એક વિરાટ સભા મળી, અને મઈ લાલાજીએ, માંડ માંડ પોતાના દેહને ટેકવી રાખી વીરવાણી ઉચ્ચારી. જેમ પાંડવોના શંખે ધાર્તરાષ્ટ્રોનાં હૃદયને વિદારી દીર્ઘલાં તેમ નોકરશાહીના અંતરમાં થડકાર પેદા કરી દીધો. એમણે કહ્યું : ‘આ હું જિલો છું, ને અહીં જિલો રહી શાસનકર્તા અધિકારીઓને ચેતવણીનો સૂર આપું છું કે તેમણે જે અન્યાયો આદર્યા છે, તેની સામે જેહાદ પોકારવા હિંદમાં ખૂન રેડાવા જેવો જુરસો ફાટી નીકળશે તો તેની જવાબદારી હિન્દીઓની નહીં, પણ આવાં દુષ્ટત્યો કરનાર ગોરા અધિકારીઓની જ છે. હું એ સગી આંખે જોવા કદાચિત્ત છવતો રહીશ કે કેમ તે નથી જાણતો, પરંતુ મારો આત્મા ત્યાં હશે ત્યાંથી હિન્દવાસીઓનાં એવાં કૃત્યોને આશીર્વાદ દેશે.’

આવા વીરપુરુષની જન્મભોમ તરીકે પંતળના હુધિયાના બિલ્લાનું જગરાન ગામ જોટલો ગર્વ ને ગૌરવ અનુભવે તેટલું ઓછું છે. ૧૮૬૫ના જાન્યુઆરીની ૨૮મી તારીખ હતી, ને રાધાકિસન લાલાને ત્યાં એમણે જન્મ લીધો. ગરીબ પિતા પચાસ રૂપિયાના માસિક પગારથી સરકારી

શાળામાં ઉદ્દેશી શીખવતા. નાનો લજ્જપત અહીં રહી પહેલા પાઠો ભણ્યો; પાછળથી લાહોરની શાળામાં જોડાયો. એ વેળા સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી પોતાનાં પ્રેરક ને વિદ્યતાપૂર્ણ પ્રવચનો કરતા. બાળક લજ્જપતે એ સાંભળ્યાં, ને એના કુમળા અંતઃકરણ પર એની ઘેરી છાપ પડી ગઈ. તે દિવસથી જ એ રાત ને દિવસ ગુલામ ભારતભૂમિને આઝાદ કરવાનાં સ્વપ્નાં જોવા લાગ્યો.

બાળક લજ્જપત મોટો થતો ગયો. અઢારમે વર્ષે તે વકીલાતનો અભ્યાસ પૂરો કરી દીધો, ને હિસારમાં ધંધો ચે શરૂ કર્યો. લજ્જપતને બદલે હવે તો લાલા લજ્જપતરાય પોતાની તીવ્ર બુદ્ધિશક્તિને પરિણામે ધારાશાસ્ત્રીઓમાં લોકપ્રિય થઈ પડ્યા, ને પ્રથમ હરોળમાં આવી પહોંચ્યા, ને સાથે સાથે બાંધ્યવ્યમાં સેવેલાં સુંદર સ્વપ્નાને મૂર્ત કરવાના મનોરથ ધરવા લાગ્યા. દેશે હાકલ પાડી, ને એમણે એના ઉદ્ધારની પ્રવૃત્તિઓ ઉપાંડી લીધી—અને આ પ્રવૃત્તિઓમાં સાથ આપવા એમની સાથે લાલા હંસરાજ અને ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થી જોડાયા. હજી તો જુવાનીને આંગણે માંડ, કિશોરાવસ્થા પસાર કરીને આ ત્રણેયે પગલીઓ પાડી હતી ત્યાં તો એમણે આખા ચે પંબજમાં ભમીધૂમીને સામાજિક અને ધાર્મિક શિક્ષણના સડા દૂર કરવાનું ભગીરથ કાર્ય શરૂ કરી દીધું, અને આ કાર્યના કીર્તિકળશ જેવું કાર્ય તે ૧૮૮૬ના જૂનની પહેલી તારીખે દયાનંદ એન્ડોવેદિક કોલેજની લાહોરમાં સ્થાપનાનું છે.

૧૮૮૮માં તેમણે મહાસલા સાથે સંબંધ બાંધ્યો. લાલાજીના ચિત્તમાં વિચાર ઉદ્ભવ્યો કે પંચનદના પ્રવાહે આ શરીરને પોષ્યું એ તો ખરું, પણ મારું જીવનનાવ મારે આ કાંઠા પર નાંગરી ન દેવું જોઈએ. વિશાળ દેશ મારી દૃષ્ટિ સમક્ષ પડ્યો છે, ને મારી સેવાઓનો અધિકારી છે. મારે મારી માતૃભૂમિને માટે કંઈક કરી છૂટવું જોઈએ, અને આવી ધગશ રાખનાર વ્યક્તિને રાજકારણમાં અંપલાવ્યા વિના એન પડતું જ નથી.

તેવીસ વર્ષની વયે ત્યારે મહાસલાઓની મુધારણા વિશે ઠરાવ પસાર કરવા લાલાજી ઊભા થયા, ને ઉદ્ઘોષામાં બોલવા માંડ્યું, ત્યારે મોવડીઓની આંખો એમની સામે મંડાઈ રહી. ૧૮૯૨માં તેઓ લાહોરમાં આવીને રહેવા લાગ્યા; અદાલતમાં વકીલાત કરવા માંડી, પુષ્કળ ધન કમાયા, ને જાહેરસેવાઓનું કાર્ય પણ સ્વીકાર્યું.

૧૮૯૭માં હિન્દમાં દુષ્કાળ પડ્યો. પાઠરીઓને મોકો જડ્યો; ને એમણે હિન્દી બાળકોને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પલટાવવા માંડ્યાં, લાલાજીએ જેહાદ જગાવી ને કહ્યું કે આ બાળકોનો કબજો તેમનાં માતાપિતાને સોંપી દો, અથવા તો એમને સોંપો. કમિશને એમની માગણી સ્વીકારી.

૧૯૦૫ના વર્ષે લોર્ડ કર્ઝનની નીતિનું રૂપ બેસ્યું, બંગાળના ભાગલા બેસ્યા, જનરજસ્ત આંદોલનો બેસ્યાં, સ્વદેશીનો જીવાળ બેસ્યો, ને વદેમાતરમની ઘોષણા સાંભળી. કાશીની

સલામાં લાલાજીનો સિંહનાદ સાંભળ્યો, અંગાળામાંથી બિપિ-
નચંદ્ર પાલની ગર્જના સાંભળી, ને મહારાષ્ટ્રમાંથી બાલ
ગંગાધર તિલકની વીરવાણી સાંભળી. લાલ, બાલ ને પાલની
ઐતિહાસિક ત્રિપુટીએ સમસ્ત રાષ્ટ્રના પ્રાણમાં ચેતનનો
સંચાર કર્યો. લાલાજી અને ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે તો આ
અન્યાયની દાદ માગવા વિલાયત ગયા, ને ત્યાં જઈ સંખ્યા-
બંધ જાહેરસભાઓમાં પ્રવચનો કરી, ઈંગ્લાંડ વિરોધી
આંદોલનો પેદા કર્યા. ત્યાંથી અમેરિકા ગયા, ને પછી
હિન્દ પાછા ફર્યા, જે વર્ષ પછી સરકારે પંતબની જમીન
મહેમૂલ વધારી, એ સામે લાલાજીએ ‘પંતબી’ પત્રમાં વિરોધનો
પ્રચંડ સૂર ઉઠાવ્યો, ને પરિણામે એમના પર રાજદ્રોહનો
આરોપ આવ્યો. ૧૮૧૮ના કાયદાની ત્રીજી કલમ અનુસાર
એમને કાળાપાણીની સજા થઈ. માંડલેની જેલના સળિયા
પાછળ એમને પૂરી દેવામાં આવ્યા. પરંતુ પ્રજા આ સજા
મૂળે મોંએ સહન ન કરી શકી. લાલાજીની લોકપ્રિયતાએ
દેશભરમાં રોષ ભુકાવી દીધો, અને પ્રજાપોષક સાંભળીને
સરકારે એમને યોગ સમયમાં છોડી મૂક્યા.

૧૯૧૪માં તેઓ અમેરિકા ગયા, ને ત્યાં તો વિશ્વ-
યુદ્ધ શરૂ થઈ ગયું. લાલાજીને યયું હિન્દ પાછો ફરું, પરંતુ
એમની પારણા પરદેશી સરકારના સત્તાધીશોએ બર ન
આપવા તીખી. હુકમ મળ્યો કે હિન્દની ભૂમી પર પગ
મૂકવાની તેમને મનાઈ છે. યયું, દેશ છોડીને ગયેલા લાલાજીને

આ વર્ષો દરમિયાન પરદેશમાં જીવનન ઘડ લટકવું પડ્યું, કષ્ટ સહન કરવાં પડ્યાં, છતાં એમણે આ વર્ષો નિરુદ્ધમી તરીકે નથી વિતાવ્યાં. 'યંગ ઇન્ડિયા' નામનું એક પુસ્તક લખી એમણે હિન્દનું પ્રચારકાર્ય કર્યું. આ પુસ્તકને અમેરિકાએ વધાવી લીધું, પરંતુ આવું પુસ્તક જગતના બબરમાં ફરતું થઈ જાય એથી બ્રિટિશ સરકારની પ્રતિજ્ઞાને દાનિ પડેલું એમ હતું. તુરત એના પર પ્રતિગંધ મૂકાયો, છતાં કેાણ જાણે કઈ નિફતથી પણ તેની એક નકલ વિત્રાયત પડેલી ન ગઈ. કર્નલ વેન્નરૂટે તેની પ્રસ્તાવના લખી, અને ત્યાંની હોમરુલ લીગે એને પ્રસિદ્ધ કર્યું ને બીજે દિવસે પાર્લામેન્ટના સભ્યોના હાથમાં એ પુસ્તક ભેંજીને ચાક્રિયાન જેવી જાગતી સરકાર દિગ થઈ ગઈ !

કલકત્તામાં ખાસ અધિવેશન ભરવાનું નક્કી થયું, તારીખ ચોથીથી નવમી અપ્ટેમ્બર સુધી આ અધિવેશન ચાલ્યું. લાલાજી, જેઓ તાબા જ અમેરિકાથી પાછા ફર્યા હતા, તેમને અધ્યક્ષ બનાવ્યા, અને મહાસભાના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ ને અનુદ એવો નવો કાળખંડ શરૂ થયો. અધ્યક્ષપદેથી લાલાજીએ શ્રદ્ધા .

‘ગાંધીજીના અસહકારના કાર્યક્રમમાં સુધારેલી ધારાસભાઓનો બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો છે. અમૃતસરની મહાસભા બેઠકમાં સુધારેલી ધારાસભાઓ અંગે જે ઠરાવ પસાર થયો છે, તેથી આ સૂચના વિરોધી હોવાથી, અગિલ હિન્દ મહાસભા મંમિતિએ એ સૂચનાનો સ્વીકાર કરવાનો ઇન્કાર કર્યો છે.. એટલા માટે જ મહાસભાનું આ અધિવેશન ભરવામાં આવ્યું છે...અસહકારના પ્રશ્ને પ્રજામાં બળભળાટ પેદા કરી દીધો છે, ને દેશમાં બે ભાગ પડી ગયા છે. આવા અભેગોમાં પ્રમુખ તરીકે અસહકાર વિશે કળો પણ મત ન આપવાનો મેં નિર્ધાર કર્યો છે.’

છતાં પણ આ બેઠકમાં સરકારી પદવીઓ, કોલેજો, શાળાઓ, અદાલતો, ધાગસભાઓ, સરકારી નોકરીઓ અને પગ્ગેની માલનો બહિષ્કાર પાકારવાની સાથે મરકાર સાથે અસહકાર કરવાનો ઠરાવ મંજૂર થયો. આશ્ચર્ય છે કે લાલજીને સરકાર તરફથી આટલાટલી શંકાઓ, હેરાનગતી, ને યુધ્ધ દરમિયાન હાડમારીઓ વેઠવી પડી હોવા છતાં, મરકાર સાથે

સહકાર કરવાની વૃત્તિ એમનામાં કદી જન્મી નહોતી ! એઓ તથા દેશબંધુ ચિત્તરંજનદાસ આ ઠરાવની વિરુદ્ધમાં હતા. જાણીતાઓમાંથી માત્ર પંડિત મોતીલાલ નહેરુએ જ ગાંધીજીને ટેકો આપ્યો. વિષયવિચારણી સમિતિમાં ગાંધીજીનો ઠરાવ માત્ર સાત મતની નજીવી જીતુમતિથી પસાર થયો, પણ મહાસલાની ખુસ્દી બેઠકમાં ૧૮૮૬ વિરુદ્ધ ૮૮૪ મતથી તે પસાર થયો, ને પછી તો દેશભરમાં એક નવું જ વાતાવરણ પેદા થઈ ગયું. પરંતુ વધુ આશ્ચર્યની ઘટના તો એ છે કે ઈ. સ. ૧૯૨૦ના ડિસેમ્બરમાં મળેલી નાગપુર બેઠક વેળા અસહકારનો ઠરાવ ફરી મંજૂર થયો, એટલું જ નહીં, પરંતુ કલકત્તા અધિવેશન વેળા તેનો ઉચ્ચ વિરોધ કરનાર દેશબંધુએ જ તે રજૂ કર્યો ને લાલાજીએ જ તેને ટેકો આપ્યો ! આમ હવે તો ગાંધીજીનું અસહકારનું આંદોલન સમગ્ર દેશવ્યાપી બની ગયું.

૧૯૨૨માં તુર્કિસ્તાનમાં પ્રજાસત્તાક સ્થપાયાથી ખિલાફતનો એકાએક અંત આવ્યો. ૧૯૨૨ ને ૧૯૨૩નાં વર્ષો દરમિયાન પંડિત ને જંગાળમાં ભારે રમખાણો થયાં. ૧૯૨૨ના ડિસેમ્બરમાં પંડિતમાં બહુર સલાઓ ભરવા સામે પ્રતિબંધ બાંધેર થયો. લાલાજીએ એ જ અરમામાં મહાસલાની કાર્યવાહક સમિતિની બેઠક બોલાવી. બંધખાંડે ચાલતી બેઠક વેળા જ શસ્ત્રસજ્જ મિપાઇઓની પલટણે આવી. મકાનને ઘેરા દાડ્યો ને લાલાજીને ગિરફતાર કર્યા. પરિણામે દોઢ વર્ષની સજા થઈ.

દરમિયાન મહાસભામાં જે પક્ષ જિલા થઈ ગયા હતા. ધાગમલાની અંદર જઈ તેના કામકાજમા વિશ્લેષ નાખવાના મતના ફેરવાદીઓ અને ધારાસભાનો સપૂર્ણ બહિષ્કાર ચાલુ રાખવાના પક્ષકાર નાફેરવાદીઓ. ૧૯૨૨ની ગયા બેઠકમા નાફેરવાદીઓની બહુમતિ થઈ એટલે દેશમધુ દામે મહામલાના પ્રમુખસ્થાનેથી રાજીનામું આપી દીધું, ને ૧૯૨૩ની ગરબાતમાં પંડિત મોતીલાલ સાથે મળી સ્વગત્ય-પક્ષની સ્થાપના કરી. જેલમાંથી છટી આવી લાલાજી આમા જોડાયા, ને વડી ધારાસભામા ચૂંટાયા. પરંતુ મોતીલાલજી સાથે આમા એ સૈધ્ધાંતિક મતભેદ થવાથી, તેમણે પંડિત માલવિયાજી પેઠે હિન્દુ મહામલા માટે કામ કરવા માંડ્યું. પણ ૧૯૨૮મા પ્રસિદ્ધ નહેરુ રિપોર્ટ ઘડાયો, ત્યારથી તેમણે પાછું મોતીલાલજી જોડે કામ શરૂ કર્યું, અને દિગ્ગુણિન ઉત્સાહથી દેશને દોરવા માંડ્યો.

લાલાજીએ, મિસ મેયોના ‘મધર ઇન્ડિયા’ પુસ્તકને સંલગ્નજુતો જવાબ આપતું અને હિન્દની માત્રી પરિસ્થિતિ વ્યક્ત કરતું પુસ્તક ‘અનહેપી ઇન્ડિયા’ લખી, હિન્દની એ રીતે પણ મેવા કરી છે, ને એથી એ વિશેષ અમઝ દેશની જનતાના કલ્યાણઅર્થે એમણે પોતાની અડગ કમાળીમાથી, એમની માતાને નામે, શ્રીઓ તથા બાળકો માટે દય-નિવારણ હોસ્પિટલ બંધાવી. અને તેને માટે એક રૂઝ નીમ્યું

ને ૧૯૨૮માં હિન્દને આંગણે કમનસીબ સાઇમન કમિશન જિતર્યું, ને તે વેળા લાલાજીએ લાહોરમાં જે આંદોલન જગાવ્યું ને એનું જે પરિણામ આવ્યું તે તો શરૂઆતમાં જોયું. લાડીમારને પરિણામે તે પછી લાલાજી પંદર દિવસ જ છૂટી શક્યા.

૧૯૨૮ના નવેમ્બરની ૧૭મી તારીખે તેમણે દેહ છોડ્યો. પંજબનો સિંહ પડ્યો, પડતાં પડતાં એણે જે ગર્જના કરી તેમાં યાતનાનો રણકાર નહોતો, કાયસ્તાનો લાવ નહોતો પરંતુ ગિરિશંકરજીઓમાં હુમેશ સ્વતંત્ર મહાત્મતા વનકેસરીનું કેસરીત્વ હતું, મર્દાનગી હતી, અન્યાય સામે જેહાદ હતી.

લાહોરની પ્રજાએ પોતાના આ પ્રાણપ્રિય નેતાની સ્મૃતિ સદાકાળ ટકાવી રાખવા માટે ‘લજપતરાય ભવન’ લાહોરમાં બાંધ્યું છે.

‘લાલાજી વ્યક્તિ નહોતા, સંસ્થા હતા’, મહાત્માજીએ આ શબ્દોમાં એમને અંજલિ આપી હતી.

‘દેશ બંધુત્વ’

શ્રી ચિત્તરંજન દાસ

(૧૮૭૦-૧૯૨૫)

પંડિત મોતીલાલ નહેરુ, પર લખેલા છેલ્લા પત્રમાં દાસ બાપુ લખે છે : ‘આપણા ઇતિહાસનો સૌથી વધુ કટોકટી સર્યો સમય હવે આવે છે. આ વર્ષના અંતભાગમાં, ને આવતા વર્ષની શરૂઆતમાં કથુંકે નગદ નક્કર કાર્ય કરવું પડશે....ને અર્ધી આપણે જોય માંદગીની પથારીમાં છીએ. પ્રભુ તોણે શું થશે.’

પરંતુ દાસ બાપુ વર્ષનો અંતભાગ જોવા હવતા ન રહ્યા. પ્રભુને એવું જ ગમ્યુ કે એણે આપણી વચ્ચેથી એમને ઉપાડી લીધા, જ્ઞાતની ૧૬ મીએ, ૧૯૨૫ના વર્ષમાં, દાર્જિલિંગમાં આવેલા એમના ‘રેપ-એસાઇડ’ મકાનમાં તે દિવસે જેવી ગ્રાહની ઘેરી છાયા ફેલાઈ ગઈ, તેથી વિગ્રેય

દેશ સમસ્ત પર ફરી વળી. એમનું જીવન હિન્દના ઇતિહાસનું એક સ્વયંસંપૂર્ણ પ્રકરણ જ છે. ગાંધીજી દાસ જાણુ પ્રત્યે હુમેશ ઉદારચિત્ત, ક્ષમાપૂર્ણ, પ્રશંસાયુક્ત ને સ્નેહાળુ રહ્યા છે. એમણે એમને આખરી અંજલિ આપતાં કહ્યું : ‘એમના સંભારણા માટે શું કરીશું ? આંધ્રુ વહાવવાં તો સહેલાં છે, પણ એ આંધ્રુ આપણને કે એમના સગાંસંબંધીઓને કશા ખપમાં નહીં આવે. આપણે હિન્દુ, મુસ્લિમ, પારસી, ખ્રિસ્તીઓ-સૌ હિન્દીઓ. દેશમાંથી જાતે જે કાર્યક્ષેત્રમાં જાવ્યા, જાવ્યા ને સમર્પણ કર્યું તે કાર્યક્ષેત્રમાં કાંઈ કરીશું તો જ એમનું સંભારણું યોગ્ય રીતે જાળવ્યું કહેવાશે.’ અને સરકારે પણ પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો કે, ‘મી. દાસમાં વિરોધીઓનાં નળજાં પાસાં પકડી પાડવાની અચૂક આંતરપ્રેરણા હતી. પોતાની યોજનાને પાર ઉતારવાનું એવું જ દૃઢ નિશ્ચયજળ હતું, ને તેથી એમના સાથી વધુ શક્તિશાળી સહયોગીઓ કરતાં પણ એમનું સ્થાન ઊંચું રહેતું.’

દાસ જાણુના વિરોધીઓ એમની સાથે લડતા ગઢ-ડતા છતાં એમને માન આપતા, અને એમના મૃત્યુ નિમિત્તે જે ભાવભરી અસંખ્ય અંજલિઓ અપાઈ છે, તેમાં ઘણી તો સરકારી ઉચ્ચાધિકારીઓની ને યુરોપિયન સદ્ગૃહસ્થોની છે. ભારતમાંની અને વાઇસરોયે ગોકુના સંદેશાઓ મોકલ્યા અને ઓગસ્ટમાં તુરત ગણેશી ધારાસલાના અખ્યોએ એમના અવસાનથી રાષ્ટ્રને પહેલી ખોટની ગળેદ નાંધ લીધી.

ગાંધીજીએ રૂપિયા દસ લાખ એકઠા કર્યા; દાસજીના મકાન રાજને માટે રક્ષિત રાખ્યું, ને જેલગામ મહાત્મા વેળા, પોતાની દ્રષ્ટિ ચેજનામાં એમણે વ્યક્ત કરેલી પ્રજા-નુસાર ત્યાં સ્ત્રીઓ તથા બાળકોની હોસ્પિટલ સ્થાપી. દાસ જતાં, કાઉન્સિલમાં સ્વરાજ્યપક્ષના અગ્રણી તરીકેનો, કમળા કેરપોરેશનના નગરપતિ તરીકેનો, ને બંગાળ પ્રાંતના મહાસભા મમિતિના પ્રમુખ તરીકેનો તેમનો લેવંડા શ્રદ્ધા, શ્રી. જે. એમ. સેનશુભને શિરે આવ્યો.

૧૮૭૦ના નવેમ્બરની પખીએ એમનો જન્મ, સ્વાધ્યાય ઘેલછાલરી ઉદારતાથી બાણીતા થયેલા દાસ કુટુંબમાં થયો હતો. એમના પિતા કલકત્તાની વડી અદાલતમાં એટર્ની હતા. ચિતરંગને કેળવણીની શરૂઆત લવાનીપુરની મિશન-શાળામાં કરી. એળમે વર્ષે મેટ્રિક થઈ, વીસમે પ્રેમ્યુમન્ટ થયા, ને હિન્દી સનંદી નોકરીની ખરીદા માટે વિલાયત ગયા. ત્યાં ૧૮૯૨માં પાર્લામેન્ટની ચૂંટણી થઈ. દાદાબાઈ નવજીએ એમાં ઉમેદવારી કરતાં જે મફળતા પ્રાપ્ત થઈ, તેમાં દાસજીનું પ્રચારકાર્ય એણે નહોતું. તે વેળાના એક પાર્લામેન્ટ મત્ર મિ. ગેકલિને એક આપખુદ મિત્રજી અંગ્રેજી ગામકને ધાજે તેવી રીતે ભાષણમાં જણાવ્યું કે હિન્દ તત્તવારને બળે એમણે જીત્યું છે, ને તત્તવારને બળે એને દાસજી સંખવામાં આવશે. આ ભાષણ ગામે દેશપ્રેમી દાસને દ.અ. સદી. એમણે આદોરન જગાવ્યું, બાળો કર્યા, લેજો

લખ્યા, ને એ ભાણુને વખોડી કાઢ્યું, ને એવું અકલ્પ્ય એવું પરિણામ એ આગ્યું કે એમને આઈ. સી. એસ.ની પરીક્ષા માટે નાલાયક ઠેરવવામાં આવ્યા.

આથી હિંમત ન હારતાં એમણે એરિસ્ટરની પરીક્ષા આપી, ને ૧૮૯૩માં સ્વદેશ પાછા ફર્યા. કલકત્તાની વડી અદાલતમાં વકીલાત શરૂ કરી. ૧૮૯૭માં શ્રીમતી વાસંતીદેવી સાથે લગ્ન કર્યું. ધંધામાં ધારી એવી સફળતા ન મળતાં દાસબાબુ ઉદાસીન થઈ ગયા, પરંતુ પત્નીના મીઠા મહયોગે એ ઉદ્દમીનતાને ટાળતી એવી રસિકતા અને ઉત્સાહ પ્રેર્યાં. પિતા જેટલું કમાતા તેથી વિશેષ ‘અતિથિ દેવો ભવ’ની આર્થભાવનાને અમર્યાદ વળગી રહેતાં, ખરચતાં. પરિણામે એમને હજારો રૂપિયાનું કરજ થયું. ને ૧૯૦૬માં એમણે નાદારી નોંધાવી. પોતાની નિષ્ફળતાનું શલ્ય તે હૃદયને ટુંબસું હતું, તેમાં પિતાની આ આર્થિક પડતીએ બીજો ધા કયો. એમની છપન પ્રત્યેની શ્રદ્ધા ઓસરતી ચાલી, છતાં કુટુંબમાંથી જેમ વીર જન્મે તેમ આ આપત્તિઓની વચ્ચે એમણે હિંમતથી મન સાથે ઝાંઠ વાગી કે આ નાદારીમાંથી એક દિવસ જરૂર છટકું, ને આ નિશ્ચયના પ્રેર્યા એમણે ધનોપાર્જનની પ્રવૃત્તિ વેગથી ચારંભી.

અને આજ સુધી જેને તક મળતાં એ આપત્તિઓ નડતી, તેમને અનાયાસે આપત્તિઓ વચ્ચે તક સાંપડી ગઈ. બંગાળની ચળવળ વેળા શ્રીનંદ અરવિંદ ઘોષ વડોદરા

સત્યના કેળવણીખાતામાં ઉચ્ચાધિકારે હતા. એમણે તુરત નોકરીને તિલાંજલિ આપી, ને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને રાજ-
કીય ચળવળમાં અંપલાવ્યું. ‘વંદેમાતરમ’ પત્ર શરૂ કર્યું.
સરકારે એમને કેદ પકડયા, તે તેમના પર ત્રણ મુદ્દાઓ
ચલાવ્યા. રાજદ્રોહનો આરોપ મૂક્યો. દાસણાણુએ બચાવ-
પત્રે વકીલાત કરી. સતત એક વર્ષ સુધી તેઓ આ કાર્યમાં
ગુંથાઈ રહ્યા; એક પાછની પણ અપેક્ષા કરી નહીં. અંતે
વિજયી થયા. ને જનતાના હૃદયમાં સ્થાન પામ્યા. કીર્તિ
વધી, ને કીર્તિએ શ્રીને પોતાની પાછળ તાણી. વકીલાત
વધવા લાગી. સોનાચાંદીના સિક્કાઓનો રણકાર પણ વધવા
લાગ્યો, ને આ બધાં વચ્ચે સૌથી પ્રથમ કાર્ય કર્યું, પિતાના
લેણદારોને વ્યાજ સાથે પૂરેપૂરે હિસાબ ચૂકવી આપવાનું.
૧૯૧૩ માં નાદારીની ચાલીમાંથી પણ પિતાનું નામ ખેંચાવી
લીધું. વડી અદાલતના ન્યાયાધીશો એમની ઉત્તરોત્તર ચડતી
ખ્યાતિ પ્રસન્નમુદ્રાએ જોઈ ન રહ્યા. બંગાળમાં શ્રી ૦ ચિત્ત-
રંજન દાસનું નામ લોકજીભે ચડી ગયું.

જાણીતા ખુશિયાળી ધનાઢ્ય વકીલ તરીકે એમણે
રાજકારણ પરત્વે આ પછી આંખ માંડી. ૧૯૧૭માં બંગાલ
પ્રાંતિક પરિશદના તે અધ્યક્ષ થયા; ને દિન્દનાં ગામતાંઓમાં
વસતી કંગાળ પ્રજા માટે ચળવળ શરૂ કરવાની જનતાને
ત્યાગ કરી. ડૉ. એની ગિસેન્ટ સાથે પણ સંપર્ક વધતો
ગયો. ૧૯૧૮ના જાતમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી મોન્ડકર્ટ મુધારાની

બાહેરાતથી પ્રબળના કોઈ વર્ગને સંતોષ થયો નહોતો. મહાસલામાં પણ આ અંગે પક્ષો પડી ગયા હતા. દાસબા-
ણુએ એ બાહેરાતનો સખત વિરોધ કર્યો હતો. ૧૯૧૯માં
સરકારે પ્રત્યક્ષતને અવગણી માર્ચની ૧૮મીએ રોલેટ બિલ
પસાર કર્યું ત્યારે ગાંધીજીએ તેની મામેના વિરોધમાં
પહેલી વાર દેગવ્યાપી હિલચાલની આગેવાની લીધી. દામ-
બાણુ ગાંધીજીને પડખે રહ્યા, ને તે પણ આગવી હુરોળમાં.

સ્વિયાનવાલા બાગ, પબ્લના અત્યાચારો અને
બિલાફતના પ્રશ્ન અંગે ચક્રારે જે અન્યાયપૂર્ણ વર્તાવ કર્યો
હતો, તેની વિરુદ્ધ ગાંધીજીની દોગવણી નીચે ચાહિ સક
અસહકારની લડત શરૂ કરવાનું નક્કી થયું. ૧૯૨૦ના સપ્ટે-
રમાં આ માટે કલકત્તામાં મહાસલાની ખાસ બેઠક બોલા-
વવામાં આવી, આ બેઠક પહેલાં ગાંધીજીએ આખા દેશનો
પ્રવાસ કર્યો. ૪વી સપ્ટેમ્બરે અધિવેશન શરૂ થયું. અહીં
દેશબધુ દામે અમહકારના દરાવનો મખત વિરોધ કર્યો, પરંતુ
વિધિની વિચિત્રતા એવી કે ૧૯૨૦ના ડિસેમ્બરમાં મખેલી
નાગપુર મહામળા બેઠકમાં અમહકારનો દરાવ ફરીથી મંજૂર
થયો, ને તેની મજૂઆત કરનાર ખુદ દેશબધુ પોતે જ હતા.
એ દરમિયાન અનુમાર એમણે વડીલાત ડોરી અને દેશને
પોતાની દેવા અર્પણ કરવાનું મહાવન સ્વીકાર્યું. ગામડે
ગામડે ગાગાગમાં તેઓ ફર્યા, પ્રતમાં વનગૃતિ આગી,
મહામળાનો મદેશ દેલાયો, ને વનનાતા વિદ્યાગપાન
ધર્યા. નાચા અર્ધમાં દેશ મધુ બન્યા

૧૯૨૧માં ઈંગ્લાંડના પાટવીકુંવરે હિન્દમાં પ્રવેશ કર્યો તે વેળા જે ઉચ્ચ બહિષ્કાર અને અસહકારનું આંદોલન ફરી વળ્યું હતું, તેને દળાવી દેવા માટે મોનીલાલજી, જવાહરલાલ, લાલાજીની સાથે દાસબાણુ તથા તેમનું આખું કુટુંબ ગિરફતાર થયું. એ વર્ષમાં હિંમેશ્વરમાં મળનારી છત્રીસમી અમદાવાદ ગેઝકના એમને અધ્યક્ષ ચૂંટવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ ૧૦મી તારીખે જ સરકારે તેમને ફરી કેદ પકડી, છ માસ જેટલી સજા ફરમાવી. એમણે પોતાનું ભાષણ મોકલી આપ્યું ને શ્રી. સુરેન્દ્રિની નાયકુએ એ વાંચી સંભળાવ્યું. એ ગેઝકના કાર્યકારી પ્રમુખ તરીકે હદીમ અજમલખાનની વરણી થઈ હતી. દેશબંધુએ ભાષણમાં લખેલું:

‘હું સ્વમાન ગુમાવીને સુલેહ ખરીદી શકું એમ નથી....નવી ઇમારત બાંધવા માટે જ આપણે વિનાશ કરીએ છીએ. સ્વીકાર માટે જ આપણે ઇનકાર કરીએ છીએ.... ગુલામી બે પાપ હોય તો જે સાધનો વડે એ દૂર થતી જતી હોય તે બધાંની સાથે અસહકાર કરવો એ આપણો ધર્મ બની જાય છે.’

૧૯૨૨ના જુનમાં એ જટ્યા, ને એ વર્ષની મહા-સભાના પ્રમુખ ચૂંટાયા. નાનાલમાં ગયા સુકામે એ અધિ-વેશન બનાવું. પારાસખાઓની આગામી ચૂંટણીમાં ભાગ લેવો કે નહિ તે વિષે ઉમ વિચારણા કરી ગાલી. દેશબંધુ મોનીલાલજી, વિલમ્મઈ વગેરે પારાસખા પ્રવેશના પક્ષમાં

માટે તેઓ અવિરત શ્રમ લઈ કાર્યરત રહે તે પૂર્વે જ એમની તળિયત લથડવા માંડી. રાજકારણની વેગભરી પ્રવૃત્તિને અળગી કરી, પ્રકૃતિસુધારણા માટે તેઓ દાર્જિલિંગ ગયા, પરંતુ દાર્જિલિંગે માફી ન આપી, ને દેશબંધુએ ત્યાં જ દેહ છોડ્યો. સ્વરાજ્યપક્ષનો કીર્તિસ્તાંભ તે દિવસે પડ્યો, ને બંગાળનું રાજકારણ સૂનું થઈ ગયું.

આ તીવ્ર બુદ્ધિશક્તિ અને પ્રભાવશુક્ત પુરુષમાં નેટલો રાજકારણનો પ્રેમ હતો તેટલો જ સાહિત્યનો પ્રેમ હતો, દેશનાં કાર્યોમાંથી જે સમય ચોરતા તેનો સદુપયોગ ભાવનાશીલ હૃદયને ઢઢોળવામાં કરતાં, ને તેના શુભ ફળ તરીકે ‘માલંચ’ ‘માલા’ અને ‘સાગર સંગીત’ના કાવ્ય-સંગ્રહો રચાયાં,

૩૧

‘દેશબંધુ’નું મહામૂલું બિરુદ તેઓ પામ્યા તે તેમની સેવાઓ, તેમના ત્યાગ, તેમની કર્તવ્યપરાયણતા ને સન્માન ને તેમની કુશળ રાજનીતિના પ્રભાવથી.

‘સ્વતંત્રતાની સાધના’

મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ

(ડિસેમ્બર ૧૮૮૮-)

ધૃમશ્રદ્ધા જેવો દઢ આ વિચાર મૌલાના આઝાદમાં વિકાસ પામ્યો છે કે ખુદાનો સાચો બંદો એવો મુસલમાન કદી

ગુલામ રહી શકે જ નહીં, ને જો એ મુસલમાન ગુલામ હોય, ગુલામી એને કેડે પડી ગઈ હોય તો એ ધર્મભાવના પ્રત્યે વફાદાર રહી શકે પણ નહીં. એટલે સાચો મુસલમાન સૌથી પ્રથમ સ્વાધીનતાનો શ્વાસ ધૂટતો હોવો જોઈએ, સ્વ-તંત્રતા જેમ તિલકે જન્મ-સિદ્ધ હક્ક તરીકે પુરસ્કારી, તેમ મૌલાના પણ એને

ઇન્કામ ધર્મના પાયા તરીકે સ્વીકારે છે.

મૌલાનાએ પૂર્વજો પાસેથી ધર્મનિષ્ઠા ને સત્યાગ્રહનો પારસો મેળવ્યો છે. એમના પૂર્વજો ભારે પ્રતાપી હતા. મૌલાના જેમની આઠમીનવમી પેઢીએ છે તેવા શેખ જમાલુદ્દીન દહેલવી અકબરના જમાનામાં એક સંતપુરુષ તરીકે, સાધુજીવન ગાળનાર તરીકે, લેખક તરીકે, આલિમ તરીકે, ને અનેક મુરીદો ધરાવનાર તરીકે સુપ્રસિદ્ધ હતા. એવા જ ખીલ્ત પૂર્વજ શેખ મહમદ જહાંગીરના કાળમાં થઈ ગયા છે. શેખ સરાયુદ્દીન નામના ખીલ્ત પૂર્વજ રાજદરબારમાં વડાન્યાયાધીશ તરીકે હતા, ને મૌલાનાના દાદા મોગલ બાદશાહે નીમેલા છેલ્લા રૂઝ-ઉલ-મદરસીન હતા. મૌલાનામાં જે પ્રખર ખુશ્મિ અને વિદ્યાપરાયણતા છે તે પૂર્વજો પાસેથી જીનરી આવેલી છે. ખુદ મૌલાનાના પિતા મહમદ ખેરુદ્દીન પણ મોટા સૂફી અને વિદ્વાન હતા. સ્વભાવે સાદા ને ચિંતનશીલ હતા, ઉપરાંત હામોદામ તેમના હિન્દુ-મુસ્લિમ શિષ્યોનાં મંડળો હતાં. એમણે મક્કાના શેખ મહમદ અહીર વેરી નામના પ્રખ્યાત આલિમનાં પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં.

મક્કામાં, મૌલાના અબુલ કલામનો જન્મ રિએઝરના ૧૮૮૮માં થયો હતો. એમનું મૂળ નામ અહમદ. બાળપણ અરબસ્તાનમાં જ વીન્યું હતું, પણ પછી તેઓ પિતા સાથે કાશ્મી વનગઢ માટે ફરકને આવ્યા. પિતા પાંચઘી જ તેમણે ઉર્દૂ ભણા શીખી લીધેલી, ને માતા પાંચઘી રસૂલી. દમે નિઝામીનો અરબીફારમીનો અભ્યાસક્રમ એમણે ચાર

વરસમાં સંપૂર્ણ કરી લીધો હતો, ને ચૌદ વર્ષની ઉંમરે ખીલ્લોને શીખવવા પણ માંડ્યું.

૧૯૦૨માં કેરોના અલ-અઝહાર વિશ્વવિદ્યાલયમાં અરબીનો ઉચ્ચ અભ્યાસ કરવા મીસર ગયા. ત્યાં જો વરસ રહી હિંદ પાછા ફર્યા. ૧૯૦૪માં પિતા મૃત્યુ પામ્યા; ને ત્યાર પછી એમણે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો.

એક કિશોર તરીકે એમણે ‘લિસાનુલ્લિસદક’ (સત્યવાણી) નામનું પત્ર શરૂ કર્યું, ને તેમાં નિર્ભીકતાથી વિષયોની છણાવટ કરતા, ને આલોચના કરતા. પંદર સોળ વર્ષની ઉંમરે એમણે મહાકવિ હાફી, ગદ્યલેખક નઝીર અહમદ, ને શેખ મહમદ ઇકબાલ જેવા મહાપુરુષો જે સલામાં શ્રોતા તરીકે હાજર હતા તેમાં ધર્મ ને જીવિના સંબંધ વિષે પ્રથમ બહેર લાપણ કરી, સદાની નામના મેળવી લીધી. ‘આઝાદ’ એ મોઝાનાનું તખલ્લુસ છે, ને એ સંજ્ઞા હેઠળ તેઓ દાર્યો રચી, છપાવતા. કવિ તરીકે પણ એમનામાં નાનપણથી ઉચ્ચ સંસ્કારોની ઝલક દેખા દે છે. ‘આઝાદ’ એ દેવું સાર્થ ઉપનામ છે એમનું!

૧૯૦૮માં મોઝાનાની ઉંમર વીસ વર્ષની હતી, ત્યારે દેશનું વાતાવરણ એક બાજુ બંગલંગના આંદોલનને લીધે, ને બીજી બાજુ સર સૈયદ અહમદખાનની મુસ્લિમોને હિન્દુઓથી અલગ પાડી, ક્રિસ્ટિયો પ્રત્યે વફાદાર રહેવાની પ્રવૃત્તિને લીધે પ્રયુક્ત થઈ ગયું હતું. એમાં ૧૯૧૨ની

૧લી વૃત્તે 'અલહિલાલ' (બીજનો આંદ)નો પ્રથમ અંક પ્રગટ કર્યો, ને તે દ્વારા રાજકીય પીછેહઠ ને મંદુચિત કોમીવાદ સામે વિરોધનો સૂર ઉઠાવ્યો, સાથે સાથે આમાનિક બાળતોનો પરામર્શ પણ કરવા માડ્યો. આ પત્રે મુસ્લિમ મંડળોમા, હિન્દમાં ને પરદેશમાં ઠેરઠેર પોતાના પ્રભાવથી ફેફલાટ શરૂ કરી લીધો. ધીરેધીરે એનો ફેલાવો પચીસ હજાર જેટલો થઈ ગયો. આપણા શાસકોએ એ પત્રના તંત્રીને જર્મનીના પશ્ચકાર તરીકે વર્ણવ્યા, ને એમની કરડી નજરે, છાપાની જામીનગીરી જમ કરી. મૌલાનાને પંબળ, સચુક્ત પ્રાંત ને મદ્રાસની હદમાં પ્રવેશવાની મના ફરમાવવામાં આવી, ને ૧૯૧૫ના એપ્રિલની ૭મી એ બંગાળ સરકારે એમને પોતાના પ્રાંતમાંથી હટપાર કર્યા. તેઓ સંચી ગયા, ને ત્યાં હિન્દી સરકારે તેમને નજરકેદ કરી, ૧૯૨૦ સુધી પૂરી રાખ્યા. અહીં કુરાનનો તરજૂમો કરવાની એમને તક મળી ગઈ.

૧૯૨૦માં તેઓ બહાર આવ્યા, ને જે દેખાવ જોયો તે જોવાની તેમણે આશા નહોતી ગળી. ગાંધીજીએ મદાંધ બ્રિટિશ મત્તાધીશોની સામ્રાજ્યસત્તાને ઉઘાડી છાતીએ પડકાર આપ્યો હતો. દેશે એ પડકારને ઉમંગથી વધાવી લીધો હતો. પંબળના અત્યાચારે દેશવાસીઓનાં દિલને પ્રકંપિત કરી મૂક્યા હતા. ખિલાફતના પ્ર'ને મુસ્લિમોને ઉશ્કેરી મૂક્યા હતા. મૌલાના આગળ આવ્યા. ગાંધીજીના રામહરાર

અને અહિંસાના નવા વિચારશસ્ત્રોને અપનાવતાં એમને વાર ન લાગી. ગાંધીજી સાથે તેઓ મેરઠ ગયા. ત્યાંની પરિપક્વતા પ્રથમ વાર આ કાર્યક્રમ રજૂ કર્યો. ખીજા ખિલાફત પરિષદ દેખુઆરીની આખરે મૌલાનાને અધ્યક્ષપદે કલકત્તામાં મળી, ને એમણે એ જ કાર્યક્રમ મુસલમાનો સામે સ્વીકારાવા રજૂ કર્યો. એમણે ઠેરઠેર ફરી ભાષણો આપ્યાં, લોકો એમના વક્તૃત્વથી મુગ્ધ થયા, ને ધીરે ધીરે કલકત્તાની મહામસાની ખાસ જોડકતું ને નાગપુર વાર્ષિક અધિવેશનનું વાતાવરણ તૈયાર થયું.

પાટવી કુંવરના બહિષ્કારના આંદોલન અંગે કલકત્તામાંથી મૌલાનાની ધરપકડ કરવામાં આવી. મુફ્ફમે પણ માસ લગી સરકારે લાંબાવ્યા કર્યો, ને છેવટે એમને એક વરસની સાદી સજા થઈ, આ વખતે એમણે મત્યાગ્રહી દેહી તરીકે મોટું નિવેદન બહાર પાડ્યું. એમાં મૌલાના ઇતિહાસવેત્તા તરીકે, દલીલબાજ વકીલ તરીકે, ને બલિદાન દેવાની ઉત્કટ ઇચ્છા ધરાવનાર શહીદ તરીકે દેખા દે છે. એમણે લખ્યું છે : ‘ગુલામી માટે ગમે તેવાં રૂપાળાં નામો ચોજવામાં આવે, તે પણ ગુલામી તે ગુલામી જ છે. તે ખુદાની ઇચ્છા ને એના સિદ્ધાંતોથી વિરુદ્ધ છે. એટલે એની ધૂંમરીમાંથી મારા દેશને છોડાવવો એને હું મારી પવિત્ર ફરજ માનું છું.....ખુદાએ પેદા કરેલા આદમીને અર્ધા કે પૂરા ગુલામ બનાવવાનો અધિકાર ખુદા સિવાય ખીજ કોઈને નથી.’

૧૯૨૩માં તેઓ છૂટ્યા. તેમની કાર્યપરાયણતા, તેમની લડાયક વૃત્તિ, તેમનું મુત્સનીપણ, ને તેમની સત્યની સંધના, ને મહાસલામા અવિચલ નિષ્ઠાએ દેશે તેમને ખામ દિ'ડી અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટ્યા વ્યાસપીઠ પરથી એમણે ફરી હિન્દુ—મુસ્લિમ અક્યની હાકલ કરીને જણાવ્યું

‘આપણું વ્યેય સ્વતંત્રતા છે આપણું માધન અહિ-સં અમકકાન છે. આપણી પાને ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટેનો કાર્યક્રમ છે આને હું એક જ માતાને નામે, સચુક્ત હિન્દી રાષ્ટ્રીયત્વને નામે હિન્દુ—મુસ્લિમ જોડે ડોમોને વિનતી કરું છું, કે ગાંધીની આગાઆકાશાઓને ચગદી ન નાખશો. આપણા નિશ્ચયનો, આપણી ધીરજનો, આપણા રાષ્ટ્રપ્રેમની કસોટીનો આ સમય છે’ આને પગિણામે વમન-ચ ઓછું થયું, લાગલા ટળ્યા, શ્રધ્ધા ને વિશ્વાસ સાથે મહાસલાએ આગેકૂચ કરવા માડી, આ વેળા મૌલાનાએ ધારાસલા—પ્રવેશ અંગે જે સમાધાની તોડ કાઢેલો તે તેમની કુનેડ ને વાદવિવાદની શક્તિનો સૂચક છે

૧૯૪૪ના મળેમગમ્મા, અમેડી, મલ્લ, ગુલબર્ગા, ને ડોહાટમા ત્રાલેલા રમખાણોથી ઉદ્દિગ્ન થઈ ગાંધીજીએ ઉપવાસ આદર્યા, હિન્દુ—મુસ્લિમોને સમન્તવવા, એકતા પઠિપદમા લાગ લેવા ને આખી ચે વાતનો સતોપગાંક ઉઠેલ લાવવામા મૌલાનાએ જાડું અગત્યનો ભાગ ભજવેલા,

ગાંધીજીના ખાટલા પાસે લેગા થઈ, એમણે, દીનજી ઓઝુંએ ને હકીમ અજમલખાંએ હિન્દુ-મુસ્લિમ ઐક્ય માટે પોતાના જ્ઞાન કુરબાન કરવાનું પણ લીધું હતું, ને આટલાં વર્ષો વીતતાં એ મૌલાના પોતાના પણને કેટલી દૃઢતાથી વળગી રહ્યા છે, એ તો સિમલા-દિલ્લીની સભાઓએ પુરવાર કરી આપ્યું છે.

૧૯૨૪માં અલીલાઈઓ મહાસભાથી દૂર થતા જતા હતા. ડૉ. અનસારી મહાસભાવાદી તો હતા જ પણ સવિનય કાનૂનભંગની લડતનાં પરિણામો વિશે તેઓ આશંકાવાદી હતા, પરંતુ મૌલાનાએ તો તુરંત મહાસભાના હાથમાં હાથ મૂક્યો. મુસ્લિમ જનતા આ લડતમાં પૂરે સહકાર આપશે એ વિશે એમને અશ્રધ્ધા હતી જ નહીં, ને વાચવ્ય સરહદ ખાંતે જે ઇતિહાસ રચ્યો છે તે એની સાક્ષી પૂરે છે.

આ પછી મૌલાના રચનાત્મક કાર્યક્રમોમાં લાગી ગયા હતા, કોમી ઐક્ય વિશે એમણે પૂરતી જહેમત ઊઠાવી, છતાં દર વરસે એ એકતા વધુ ને વધુ દૂર જતી હતી. ૧૯૨૭માં નાગપુર, બરેલી, મુલ્તાન વગેરેમાં ભયંકર રમખાણો થયાં. એકતા પરિવર્તો મળી, હતાવે પમાર થયા, પણ મૌનું પરિણામ શૂન્ય !

૧૯૩૦ની અસહકારની લડત વખતે, અને ૧૯૩૧ વખતે પણ તેઓ લડતને મોખરે જ રહ્યા હતા, ને જે વાર કારાવાસ ભોગવ્યો હતો, ને તે પછી પણ મહાસભાએ જે

જે વખતે જે જે કાર્યક્રમ ને કાર્યપદ્ધતિ સ્વીકાર્યા હતાં, તેને ખરા દિલથી, સાચા રાષ્ટ્રવાદી તરીકે અપનાવ્યાં હતાં. એક કદર મુસલમાન તરીકે, આઝાદીની પ્રાપ્તિ માટે લડતી મહાસભા જેવી સંસ્થાના તેઓ માત્ર અંગ નથી, આત્મા પણ છે, એ વાત પણ આજે છ.ની નથી.

૧૯૩૫માં જે નવું રાજન્યાધારણ અસ્તિત્વમાં આવ્યું તેનાથી મર્યાદિત પ્રમાણમાં પ્રાંતીય સ્વરાજ મળ્યું હતું. એની રૂએ મહાસભાએ હોદ્દાસ્વીકાર કર્યો. એની સાથે કાર્યવાહક સમિતિએ ૧૯૩૭માં એક પાર્લામેન્ટરી પેટા સમિતિ નીમી. તેમાં મૌલાના આઝાદને પણ નીમવામાં આવ્યા હતા. એ એમની વ્યવસ્થાશક્તિ, શિસ્તપાલનની વૃત્તિ, નિષ્પક્ષતા, ને નૈનિક જાગૃકતાની સૂચક હકીકત છે. એમણે એકનિષ્ઠા ને એકતાનતાથી કાર્ય ઉપાડી લીધું, ને દ્વંદ્વેશ દોરવણી, સમન્તવટશક્તિ ને લાગવગથી તે પાર પણ પાડ્યું.

૧૯૩૯ના ઓક્ટોબરમાં ગિહારના જમીનદારોનું એક પ્રતિનિધિમંડળ કલકત્ત જઈ રાજેન્દ્રગાંધીને મળ્યું. જમીનદાર અને ગિહારના ખેડૂતો વચ્ચે સલાહસંપથી સમાધાન થાય એવો માર્ગ તેઓને જોઈતો હતો. રાજેન્દ્રગાંધીએ મૌલાનાને સાંકળ્યા. તેઓએ તુરત પટના જઈ, ડાર્જીની દોર હાથમાં લીધો. પરિણામે ગણેત ઘટયું, ખેડૂતોને હકો મળ્યા, ને તેઓ જમીનના માલિક થયા. એ જમીન પર તેઓ આહિંસા ધરે જાંધી શકે, કળાકાંડ વાંધી શકે, કૂવો ચે ખોદી શકે.

જેતીને આવકવેશ જમીનદારને માથે નખાયો, ને તેથી
જેડૂતોને ખૂબ રાહત મળી.

૧૯૩૬ના જ એ વર્ષમા જગતને શિરે મહાયુદ્ધની
વીજળી વાટકી પડી. લડાઈમા હિંદને એની મરજી વિરુદ્ધ
ધડેલી દેવામા આનુ. રાજ્ય ધારણના કાયદામા
ફેરફારો થયા, ને પરિણામે પ્રાતિક સ્વરાજની
ટગમગતી જ્યોત પણ છુટાઈ ગઈ. શું કરવું ?
મહાસમિતિએ હિંદને ત્રિશે ચરકાવેને પ્રશ્ન પૂછ્યો.
જવાબ ઉઠાઉ મળ્યો. મંત્રીમંડળોએ રાજનામા
આપી દીધા. બિહાર પ્રાતમા દામોદર નંદીને તટે સમગ્ર
નામના જામમા મહાસમાનુ પડમું અધિવેશન મોલાનાને
પ્રમુખપદે મળ્યું. હિંદી ગળે તેમનું એકમુખે સ્વાગત કર્યું,
એમને ૧૯૫૪ મત મળ્યા હતા, ને એમના વિરોધી કોમરેડ
એમ. એન ગેયને ૧૮૩. એ હકીકત જ મોલાનાની
લોકપ્રિયતાની પ્રતીતિ કગવે છે. આ અધિવેશને હિંદી
રાષ્ટ્રની વીજ્ઞતાયુક્ત પ્રતિકાગ્નિની જગતને ખાતરી કરાવી
આપી, અહીં એક જ વિશિષ્ટ દરાવ પમાર થયો ને તે
સુદ્ધવિગ્રહનો ચાહુ મહાયુધ, લોકપ્રતિનિધિ મલા.
મહાગમાનુ ધ્યેય, ગ્યનામક કાર્યક્રમ, ગત્યાગ્રય વગેરે
નાનામોગ દરાવો પરછાનાગા પડી ગયા સુદ્ધવિગ્રહ પડી
મધુર્ણ સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિની ફૂજી ઘોળા કન્વામા આ
મહાત્માના નેતૃત્વ પમાર ગવાગીએએ ભગો નખાયા

એ એક જ ધ્યેય પ્રતિ પહોંચવાનો સરલ ઉપાય છે એમ મૌલાનાને ફરીથી જણાવ્યું.

આ પ્રસંગે મુસ્લિમ લીગે જે વલણ અખત્યાર કરેલું; મૌલાના અને મહાસલા પ્રત્યે જે આરોપો કરેલા ને તેનો જે સચોટ રદિયો મૌલાનાએ આપેલો એ જેટલો દલીલયુક્ત છે, તેટલો જ નીડર અને સત્યગામી છે.

આ પછી ૧૯૪૦ના સપ્ટેમ્બરમાં મહાસલાએ વાણી-સ્વાતંત્ર્યને નામે વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો, ને તેમાં મૌલાનાએ વરસ દહાડાની જેલ ભોગવી. પરંતુ ૧૯૪૧ના ડિસેમ્બરમાં જાપાન સામે યુદ્ધ જાહેર થયું, ને વાઈસરોયે પોતાની કાઉન્સિલની નવેસરથી રચના કરી. આ કાઉન્સિલે રાજકેદીઓને છોડી મૂક્યા. ૧૯૪૨ના માર્ચમાં સર સ્ટ્રેફર્ડ કિપ્સ, બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ તરફથી યોજના લઈને હિન્દુ આગ્ર્યા, ને રાષ્ટ્રીય નેતાઓ સાથે વાટાઘાટ શરૂ કરી. આ વાટાઘાટોમાં મૌલાના સાહેબે જે કુનેહથી, ઉત્સાહથી, ને શુદ્ધિતાટસ્થથી લાગ લગવ્યો છે તે સૌને વિદિત છે.

આ વાટાઘાટો કમનસીબે નિષ્ફળ નીવડી. હિન્દુ સામે મુસલમાન ને મુસલમાન સામે હિન્દુને આડા કરી, સત્તા ટકાવી રાખવાની પરદેશી રાજ્યની નીતિની પોગળતા એક વાર વધુ ખુલ્લી પડી. પરંતુ ઓગસ્ટ ૧૯૪૨માં મહાસભિતિની શકવર્તી ગેહક મુંબઈમાં મળી, ને તેમાં હિન્દની આઝાદીનો ને બ્રિટિશ શાહીવાદના અન્તનો ધ્વનિ સ્પષ્ટ સંભળાયો. મૌલાનાએ કહ્યું:

‘એક તરફ હિન્દને સ્વતંત્ર બહાર કરો, ને બીજી તરફ અમે તમારી સાથે મૈત્રીનો કરાર કરીએ.’ પરંતુ સરકારને આની અસર ન થઈ. નેતાઓ તે જ રાતે કેદ પકડાયા ને ત્યારપછી ઠેક ૧૯૪૫માં તેમને મુક્ત કરવામાં આવ્યા.

૧૯૪૧ થી ૧૯૪૫નાં પાંચ વર્ષમાં મહાસલાનું એક પાણ અધિવેશન ભરાયું નથી, ને હવે તે રાષ્ટ્રે ૧૯૪૬માં મૌલાનાને બાંહેધરી આપી છે. આ સમય આવ્યો હોય, તેમ રાષ્ટ્રપતિ તરીકે પંડિત નહેરુની વરણી કરી છે.

મૌલાનાના જીવનની ઘટનાઓનો ક્રમબદ્ધ ઇતિહાસ જોયો, તે એમની મનોભૂમિમાં પણ પ્રવેશ કરવો જોઈએ. સ્વભાવે તેઓ આળખોલા છે, ને સક્રિય સેવક છે. લોકો ટોળકવાર એને અભિમાન ને અતડાપણું કહે છે, પરંતુ એમનાં સંપર્કમાં આવનારા બાંહેધરી છે કે મૌલાનામાં એવું અભિમાન લેશ માત્ર નથી. વસ્તુતઃ એમને બહુ જનસમાજની વચ્ચે ધૂમ્પા કરવા કરતાં, પોતાનાં પુસ્તકોમાં ખૂંપી જવું વિશેષ પ્રિય છે. તેઓ પોતે વિદ્વાન લેખક છે. કુરાનેશરીફના ભાષ્યકાર છે, ને ઇસ્લામ પ્રત્યે જોવાની તેમની દૃષ્ટિ નવી, વિશાળ, ને બુદ્ધિજન્ય છે. સ્વતંત્ર ને તટસ્થ વિચાર કરવાની શક્તિ એ એમની અંગત મૂડી છે, ને આ સાથે એવા વિચારકમાં જરૂરી એવી નીડરતા એ એમનો પ્રધાન ગુણ છે, ને સ્પષ્ટવક્તૃત્વ એ ગુણમાં સુગંધ પૂરે છે. એમના મહાઅંધનું નામ છે ‘તરજુમનુલ કુરાન’. એમાં કુરાનનો

ઉર્દૂ તરજૂમે ને સવિસ્તર ટિપ્પણુ છે. એની પ્રસ્તાવના ધર્મ વિશેની એમની વૈજ્ઞાનિક ને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનો ખ્યાલ આપે છે.

એમની આકૃતિ ઊંચી, ટટાર, પ્રભાવી છે; એમની આંખો ચમકદાર છે; એમનું લલાટ બુદ્ધિમત્તાની આરસી છે. એમને જોતાં કદાચ લય પણ લાગે, ને સાથે આદર પણ ઊપજે. એમનું વર્તન શિષ્ટ, સંસ્કારી ને વિવેકી છે. એમનામાં જળાનનું જોર છે, ને સાથે સાથે અંગત મર્યાદાઓનું જ્ઞાન પણ એમને છે. એમની તીવ્ર બુદ્ધિશક્તિ વડે તેઓ ગમે તે નિયમને જલદીથી ચક્રાવળ કરી લે છે, તેનાં પાસાંઓનો વિચાર કરી લે છે, તે પર મત પણ બાંધી લે છે, ને એ મતનો પુરસ્કાર પણ મચોટ દલીલોથી કરી શકે છે. એમને મત્તાનાં સૂત્રો હાથમાં રાખી, દમામથી કામ લેવાની હોશ નથી ને ટેવ પણ નથી. તેઓ કદર ઇસ્લામી તરીકે માયના ઉપાસક છે, ને તેથી જ ગાંધીજી પ્રત્યેનો તેમનો અનુરાગ વૃદ્ધિગત થતો રહે છે.

તેઓ પ્રાચ્યવિદ્યાના મહાવિદ્વાન છે, ને સાથે સાથે મોટા ભાષાશાસ્ત્રી પણ છે. તેમનું ઉર્દૂ શુદ્ધ, સંસ્કારી છતાં સાદું છે, માથે સાથે એટલું જ વેધક પણ. તેઓને વિશે એક જમ એવો ચાલે છે કે તેમને અંગ્રેજી ભાષાનું સુદલ જ્ઞાન નથી. ખરી વાત તો એ છે કે તેઓ અંગ્રેજી બહુ જાણું જાણે છે. બાકી એમણે પેલા મોટા મોટા

શેકસપિયર, શેક્ષી ને વર્જ્વર્થને યે વાંચ્યા છે, ને એમનું પુસ્તકાલય કેાઇએ જોયું હોય તો તેમાંથી કેટલાંયે ક્રેંચ ને અંગ્રેજી પુસ્તકો મળી આવે. ઇતિહાસ અને તત્ત્વજ્ઞાન તેમના પ્રિય વિષયો છે.

એમનું જીવન સાદું છે. એક ગૃહસ્થમાં હોવી જોઇએ તેવી પ્રેમાળવૃત્તિ તેમનામાં છે. વાતચીતમાં તેઓ ઠીક ખીલી જીંઠે છે. અવારનવાર આ પીએ, ને ધૂમ્રપાન કરે. સવારે વહેલા જીંઠે. મોડી રાતે જાગે નહીં. નાટક સિનેમાથી દૂર જ રહે. એ જલ્લા ને એમની પ્રવૃત્તિઓ ભટ્ટી.

આવા મૌજાના સાહેબ જેટલે અંશે ઇસ્લામને ગૌરવરૂપ છે, તેટલે જ અંશે મહાસભાના પણ ગૌરવ જેવા છે. એમને મહાસભાના 'શો જોય' કહેનાર મુસ્લિમ લીગના મોવડી જનાળ જીણા સાથે તેઓ મૂછમાં જ હસી લેતા હશે ને કહેતા હશે કે જલ્લા ! ભૂતકાળને તો જરા સંભારે !

‘સ્વાતંત્ર્ય માટે શહાદત’

મૌલાના મહમદઅલી

(૧૮૭૮-૧૯૪૧)

‘ભારતને સ્વતંત્રતા આપવાની તમારી ઇચ્છા ન હોય તો પછી મારી કબર માટે પણ તમે જ ભેગવાઈ કરી રાખો’ દેશ પ્રેમથી ઇલકાતા આ શબ્દોમાં મૌલાના મહમદ-

અલીનું હૃદય સ્ફટિક માફક આરપાર નોંધ શકાય છે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના સત્તાધીશ મોવડીઓને આવી લાનફેસાનીની ચેતવણી ખીલ કોઈએ આપી નહીં નથી જે દિવસે એ મૃત્યુ પામ્યા તેને આગલે દિવસે પણ એમણે હિન્દ-વાસીઓને હાકલ કરી હતી કે

‘પરસ્પરના મતભેદો ભૂલી જઈ, દેશની આઝાદી માટે ઝૂંઝેશ ઉઠાવવા, એક થાઓ, એક થાઓ.’ પણ રે ! એ દિવસ ક્યાંથી ?

ને ખરેખર, ૧૯૩૦માં હિંદમાં ચાલતા દમનરાજ વેળા, મૌલાના લંડનની ગોળમેજી પરિષદના જલસામાં લાગ લેવા ગયા, ત્યારે એમણે ઉપરોક્ત શબ્દો ઉચ્ચાર્યા; ને જાણે વિધિના કોઈ ગૂઢ સંકેતથી ભારતની સ્વતંત્રતાની ઝંખનાનો જ શ્વાસ ધૂંટતા એમણે બ્રિટિશરોને આંગણે ૧૯૩૧ના જાન્યુઆરીની ચોથી તારીખે દેહ છોડ્યો; શહાદત કરી. મૌલાનાત્રું મૃત્યુ મરી ગયું. એમની અતિમ ક્રિયાઓ જેડુ-સેલમની પવિત્ર ભૂમિ પર કરવામાં આવી.

મૌલાનાનો જન્મ રામપુર રાજ્યના એક ખાનદાન કુટુંબમાં ૧૮૭૮માં થયો હતો. એમની ખાસ્યાવયમાં જ એમના પિતા અબ્દુલઅલી ખાંસાહેબ મૃત્યુ પામ્યા, ને માતા બી અમ્માએ એમના શિક્ષણનો ને લાલનપાલન ને ઉછેરનો ભાર પોતાને શિરે લીધો. એમના ભાઈ તે મૌલાના શૌકતઅલી.

રામપુરની જ એક શાળામાં, એમણે શિક્ષણના પહેલા આંકડાએ ધૂંટવા માંડ્યા. ત્યાંથી બરેલીની શાળામાં ગયા. મેટ્રિક પસાર કરી, અલીગઢ કોલેજમાં જોડાયા. ૧૮૯૮માં આઈ. સી. એસ. નો અભ્યાસ કરવા વિલાયત ગયા, પણ સફળતા ન મળવાથી હિંદ પાછા ફર્યા. પાછા વિલાયત

ગયા, ને ટ્રેન્યુએટ થયાં. ૧૯૦૨માં રામપુર રાજ્યના જ વિદ્યાધિકારીના માનવંતા પંદે આગ્યા; ત્યાં વર્ષેક રહ્યા ને વડોદરા જઈ ત્યાં દશ વર્ષ કામ કર્યું. આ દરમિયાન એમણે જનતાનાં બહિરકાર્યોમાં લાગ લેવો શરૂ કર્યો. ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં તે વખતના વાઈસરોય લોર્ડ મિન્ટોની પ્રેરણાથી મુસ્લિમ લીગની સ્થાપના થઈ, અને તેમાં એમણે અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો.

૧૯૧૧ માં તેઓ કલકત્તા ગયા, ને ત્યાંથી ‘કોમરેડ’ નામનું પત્ર શરૂ કર્યું. ૧૯૧૩માં કાનપુરની મસીદ વિશે અઘડો થયો, ને પરિણામે સરકારે લોકો પર ગોળીબાર કર્યો. મૌલાના ન્યાય મેળવવા માટે વિલાયત ગયા, લડયા, ને જીત્યા. ૧૯૧૨માં તેઓ દિલ્હી ગયેલા, ને ત્યાંથી ‘હુમદદ્દ’ નામનું ઉર્દૂ સામયિક પણ શરૂ કરેલું. આ જ વખતે, ૧૯૧૨માં જ, તુર્કસ્તાન ને યુરોપની ખ્રિસ્તી સત્તાઓ વચ્ચે પ્રસિદ્ધ બાલ્કન યુધ્ધ બગ્યું. મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી સત્તાઓ વચ્ચેના આ યુધ્ધમાં હિંદના મુસલમાનોની સહાનુભૂતિ કુદરતી રીતે જ તુર્કસ્તાન પ્રત્યે હતી. બ્રિટિશ સરકાર તુર્કસ્તાનના દુશ્મનોને પડખે ઊભી રહી. આથી હિંદના મુસલમાનોમાં અંગ્રેજવિરોધી લાગણી ઊભી થઈ. મુસ્લિમ લીગની નીતિમાં ધરમૂળથી ફેરફાર થયો. મૌલાનાએ બંને તુર્કસ્તાન પ્રત્યે પોતાની સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરતા લેખો લખવા માંડ્યા, એટલે સરકારે તેમને તથા તેમના લાઇ ચોડતઅલીને આક્રોશીકર ગાસમાં અટકાયતમાં લીધા. પ્રગ્તએ એ સામે ઉઘ

વિરોધ બંકેર કર્યો. સરકારે શરતી માફી આપી, પણ તે ન સ્વીકારાઈ, ને છેવટ ત્રણ વર્ષ બાદ ‘મોન્ટ્રુડ’ સુધારા દરમિયાન એમની મુક્તિ થઈ. પ્રભાએ એમનો ભાવભીનો સંકાર કર્યો.

મહાયુધ્ધ પૂરું થયું, વસાઈની સંધિ પ્રમાણે તુર્કસ્તાન પાસેથી ઘણા પ્રદેશો પડાવીને મિત્રરાજ્યોને અંદરઅંદર વહેંચી દેવામાં આવ્યા. એક હાઈ કમિશનરની નિમણૂક કરીને તેની સત્તા હેઠળ તુર્કસ્તાનને મૂકી દેવામાં આવ્યું, ને પરિણામે તુર્કસ્તાનના સુલતાન ‘ખલીફ’ની સત્તા નષ્ટ થઈ. આમ ખિલાફતના ગૌરવને નિર્મૂળ કરનાર સરકારના આ પગલાંથી મુસલમાનો ખગલળી ઊઠ્યા. યુધ્ધ દરમિયાન લાંબાં જીવોને આપેલા વચનનો આવો ભંગ થયેલો તેઓ ન સહી શક્યા. ઇ. સ. ૧૯૨૦ના બાન્યુઆરીમાં મોલાનાની આગેવાની હેઠળ એક પ્રતિનિધિમંડળ ખિલાફત પ્રશ્નની ચર્ચા માટે ઇંગ્લેંડ ગયું, પણ વડાપ્રધાન લાંબાં જીવોને તેમને નિરાશ કર્યા. તેઓ હિંદ પાછા ફર્યા, ને છેવટે ગાંધીજીની આગેવાની હેઠળ અહિંસક અસહકારની લડતમાં એમણે સાથ આપ્યો, ને કલકત્તાની મહાસભા બેઠક મળે તે પૂર્વે ગાંધીજી સાથે એમણે દેશભરનો પ્રવાસ બેસ્યો. કરાચીમાં એક સ્થળે ભાષણ કરતાં એમણે મુસલમાન સિપાઈઓને ઇસ્લામના શત્રુઓની નોકરી છોડી દેવાની હાકલ કરી. સપ્ટેમ્બરની ૧૪ મીએ તેમની ગિરફતારી થઈ, ને બે વર્ષની સજા થઈ. જેલમાંથી તેઓ છૂટ્યા ત્યારે દેશની બહાર કાપાપવટ થઈ ગઈ હતી.

૧૯૨૦ની નાગપુરની પાંત્રીસમી મહાસભા બેઠક પછી દેશભરમાં અસહકાર ફેલાઈ ચૂક્યો હતો. અમદાવાદની છત્રીસમી બેઠકના પ્રમુખસ્થાનેથી હકીમ અજમલખાને જણાવેલું કે અસહકારનું તત્ત્વજ્ઞાન આખા દેશમાં ફેલાઈ ગયું છે, ને હિન્દુસ્તાનને ખૂલેખાંચરે પણ એવો કોઈ સાચો દિલનો આદમી નહીં હોય જે સ્વરાજ્યને ખાતર, પંબજ ને ખિલાફતને ખાતર, આફતોના પહાડોનો મુકાબલો કરવાને તૈયાર ન હોય. ખીજે વર્ષે દેશભંધુ દાસે પણ સિધ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ નકારાત્મક અને તત્ત્વદૃષ્ટિએ સ્વનાત્મક એવા અસહકારને બિરદાવ્યો. ૧૯૨૩ માં મોલાના અબુલ-કલામ આઝાદે પણ એવી જ ઘોષણા કરી કે, ‘ હું આજે એક જ માતાને નામે, સંયુક્ત હિન્દી રાષ્ટ્રીયત્વને નામે બંને દેામેને અરજ ગુમારું છું કે રાષ્ટ્રની આશાઓ અને આંકાક્ષાઓને કચરી ન નાખશે.’ ને હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે વધતા જતા વૈમનસ્યને ટાળવાના એમણે પ્રયાસો કર્યા. ને ૧૯૨૩માં ત્યારે મોલાના મહમદઅલીને શિરે રાષ્ટ્રપતિના તાજ પહેરાવ્યો ત્યારે એમણે કોકોનાડની એ વ્યાખ્યાના પરથી એવી જ ઘોષણા કરી કે :—

થઈ ગયો છે એ હકીકત મુસલમાનોના વિનાશ કરવાનો ખ્યાલ રાખતા હિન્દુઓએ સમજી લેવી જોઈએ.. અને મુસલમાનો પણ જો હિન્દુઓનો નાશ કરવાની વાતો કરતા હોય તો તેમણે પણ એ તક ક્યારની એ ગુમાવી દીધી છે તે ન ભૂલવું જોઈએ. જ્યારે દાશમીરથી કન્યાકુમારી સુધી ને કચ્છથી અટગાવ સુધી તેમનું ગંજ્ય પ્રવર્તતું હતું ત્યારે જ એ યોગ તેઓ ગુમાવી ગયા છે આમ જો હિન્દુ અને મુસલમાન હવે એકબેંને ઘોડી શકતા ન હોય તો પછી તેમણે એકબીજાની સાથે સહકાર કરવો એ જ ઉત્તમ ગણ છે. મને પૂછતા હો તો હું અત્યારની ગુલામી કરતાં હિન્દુઓની ગુલામી ઉઠાવવાને તૈયાર છું; કેમકે એથી મારા પર્યાસ કરોડ સહધર્મી બાધવોની ગુલામીનાં બધનો દૂટી જશે.

કેવો ઉદાત્ત ભાવ ! કેવો પ્રેરક મદેશ ! મૌલાનાના આ શબ્દો એકબેંકને શત્રુ સમજતી ભારતવર્ષની જો મુખ્ય ટોમોએ સદાકાળ માટે અત કચ્છ પર ટોનગી રાખવા જોઈએ આગ છતાં ૧૯૨૪મા ગાંધીજીએ આ ટોમો વચ્ચે સુલેહ કરાવવા માટે એડવીઝ દિવગના ઉપગમ આદર્યા, તે પણ મૌલાનાને ત્યાં જ છતાં ટોમી ઘણાંભોળી આગ ન જૂઝાર્થ

૧૯૨૬ના એપ્રિલમા દલકતામા બયાન, ટોમી હુન્નક થયું, ને એ જ વર્ષના અત ભાગમા ગાંધીજી મહાગળા અધિવેશનની વેળા દિલ્લીમા ગ્વામી મદ્દાનંદનુ એક મન-

લમાને ખૂન કર્યું. દેશભરમાં શોક ને દુઃખ વ્યાપી ગયાં. ગાંધીજીએ એ ખૂન માટે એક શોકનો ઠરાવ રજૂ કર્યો ને ખુદ મૌ. મહમદઅલીએ એને ટેકો આપ્યો.

૧૯૨૭માં ડૉ. મુજતાર અહમદ અનસારીને પ્રમુખપદે મદ્રાસમાં મળેલા અધિવેશન વખતે મતભેદ પડવાથી તેઓ આઠલે વર્ષે મહાસભામાંથી છૂટા થયા, ને પત્ની છૂટા જ રહ્યા.

ને છેવટ ૧૯૩૧ના બાન્ધુઆરીની ચોથીએ મૃત્યુ પામ્યા.

‘નમસ્ક્રમાંધી જ્યોતિમાં’

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

(૨ જી એપ્રિલ ૧૮૬૬-)

એ આગ્યા, એમણે જોયું ને એ જાણ્યા એ જો સીઝર
માટે સાચું હોય તો એમને માટે તો એથી થે વિશેષ સાચું

છે. એવા તે એ કેણુ છે ?

સાહિત્યકાર તો એમને કંઈનું

કંઈ કહીને બિરદાવે છે. કહે

છે; ‘હિમચંદ્રસૂરિના વૈરાગ્ય

ને હરિશ્ચંદ્રના સત્ય સાથે

સંમિશ્રિત કરી, દાદાબાઈની

એકનિષ્ઠ સેવાવૃત્તિમાં દયા-

નંદની અનૂની દેશદાઝ ભેગવી,

નરસિંહના વૈષ્ણવનો આદર્શ

સેવી ને સ્વામીનારાયણને

અધમોદ્ધારણુ પ્રવૃત્તિમાં

ઝાંખા કરી આ નરોત્તમે તો

માનવતા દેટલી ઉચ્ચ ભૂમિ-

કાએ પહોંચી શકે છે તેની કલ્પના કરવાની શક્તિ પણ આપણામાં રાખી નહીં.' કવિઓએ પણ એમનાં કાવ્ય રચવામાં બાકી રાખ્યું નથી, ને મધુર કંઠે સંગીતકારોએ એમનાં ગીત ગાયાં છે. ચિત્રકારોએ પોતાની પીછી, ચિત્રશૃલક ને રંગની વાડકી લઈ એમનાં ભાવપૂર્ણ ચિત્રો દોર્યાં છે, ને ઇતિહાસકારની નજર તો એમનાં પદચિહ્નો પર જ પડેલી રહે છે, કારણ એ ચાલે છે ને ઇતિહાસ સર્જાય છે. એમની જીવનશક્તિએ એમના આદર્શોએ, એમના સર્વાંગે ભારતીય સંસ્કારોએ ને સંસ્કૃતિએ, ને એમની અહિંસાની ઘોષણાએ પરમાણુઓંખના ઉત્પાદકોને વિસ્મિત ને લજ્જિત કરી દીધા છે. હિન્દ નહીં, એશિયા નહીં, પૂર્વ નહીં, પણ સમગ્ર પશ્ચિમ આગ્રે પૂર્વાભિમુખ થઈ એમના પ્રત્યે મીટ માંડે છે. જાંડા અંધારામાંથી પરમ તેજને માર્ગે લઈ જનાર એ જ્યોતિર્બિંબ છે.

કોઈક એમને બાપુને હુલામણે નામે બોલાવે છે, કોઈક એમને મહાત્માને સિંહાસને બેસાડે છે, પણ એ તો પોતાને ઓળખાવે છે સીધે સાઢે નામે: મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી. એવી કલ્પના કેને હથે ઠે પોરખંદરનો આ મોઢ વાણિયો એક દિવસ ભારતભાગ્યવિધાતા બની જશે ! ને છેલ્લી ઢબનાં શસ્ત્રાસ્ત્રે સજ્જ એવા પરદેશી શાસકોને હિન્દ છોડી જવાનો આદેશ આપશે ! એ શક્તિ એમને કેાણે બક્ષી ? કેાણે આપી એ સત્તા ?

આવી અલૌકિક શક્તિ ને સત્તાની એમને કેાણે

લગીરી નથી આપી. એ તો એમણે લેતે મેળવી છે. આ નરોત્તમે પ્રજાપતિએ ઘડેલા પોતાના દેહને પૃથ્વી પર અવતરી નવી માટીએ પાછો ઘડ્યો છે, ને આત્માનું ઓજસ પણ વધાર્યું છે. ભારતવર્ષની ભોમકા પર અવતરનાર સર્વાંગે ભારતીય સંસ્કૃતિથી ઘડાયેલો એમણે ને એમણે એ રીતે પોતાનો આકાર ઘડ્યો છે. વંશપરંપરાથી પ્રાપ્ત થતા સંસ્કારોને સંસ્કારી એમણે પોતાનામાં નવે સ્વરૂપે સજીવન કર્યા છે, ને આદર્શ 'વૈષ્ણવજન' બની, સનાતન હિન્દુધર્મી તરીકે પોતાને એઓ ઓળખાવે છે.

એનું કારણ એ છે કે હિન્દુધર્મમાંથી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ ઇચ્છનાર સત્યશોધકને પૂરતી સામગ્રી મળી રહે છે, ને એમનું જીવન અખંડ સત્યની ઉપાસના, સાધના ને સિદ્ધિ માટે મથનાર માનવીનું જીવન છે. સત્ય એ પરમેશ્વર છે, ને પરમેશ્વર એ જ સત્ય છે. સત્યની અવિરામ શોધ કર્યા કરવી, અને જેવું અને જેટલું સત્ય સમજાય તેનો પ્રયત્ન-પૂર્વક અમલ કરવો એનું નામ સત્યાગ્રહ. પરમેશ્વરના સાક્ષાતકારનો એ જ સાધનમાર્ગ છે; એમાં અધર્મ, અન્યાય, અનીતિના પ્રતિકાર ઉપરાંત, સત્ય વિચાર, સત્ય વાણી, સત્ય વર્તન ને સત્ય આગ્રહની પૂર્ણ સિદ્ધિનો સમાવેશ થઈ જાય છે. સત્યાગ્રહ એ દૈવી સંપત્તિ છે.

આ સત્યને પામવા માટે એમની પાસે અહિંસાનું સાધન છે. એ અહિંસા અસાવાત્મક નથી, રચનાત્મક છે.

એ તીવ્ર કાર્યામાધક શક્તિ છે, બગવાન પ્રક્રિયા છે જગતે
 લેટલો ઉદ્યોગ હિસા શસ્ત્રોને શોધવામા, હિસાના માર્ગો
 શોધવામા તથા તે માર્ગે જવામા, ને હિસાનું સગડન
 કરવામા કર્યો છે, તેલે જ અશે જો અહિસા માટે કર્યો
 હોત, તો મનુષ્યજાતિના દુખો નિવારનારુ એક અમોઘ
 અમૂલ્ય ને સ્વપક્ષ ને પરપક્ષ બેઉનું કલ્યાણ કરનારુ એ સાધન
 છે એમ મહેતે સિધ્ધ થઈ શકતે આ અહિમાના પોષક
 તત્ત્વ તરીકે એમણે બ્રહ્મચર્યને મૂક્યું છે બ્રહ્મચર્ય એટલે
 બ્રહ્મને માગે ચર્ચા કરવી તે બ્રહ્મચર્ય વિના અહિમા પગાતી
 નથી, ને સત્ય સિદ્ધ થતુ નથી

એમના વિચારોની માડગમા માનત્ય પણ અજબ છે
 એક ગ્રમમાથી ખીન્ત રસમા સહાતિ ઢતી વેળા જેમ
 કુશળ કવિ અલગ થવા દેતો નથી, તેમ એક વિચારમણુ
 કામાથી ખીન્તે વિચારમણુકો એ પોરવતા આવે છે બ્રહ્મચર્યની
 દૃષ્ટિએ, જીવનમા વ્રતોનું શુ ધ્યાન છે તે પણ એમણે જોયુ
 છે અગ્નાદ, અન્તેય, ને અપગ્નિચક્ર મોટા નન છે ને
 એમાથી ભપતે છે પરિવ્રમનો નિયમ, પગ્નિચમના મિદ્ધાતમાથી
 ન્વદેશી ધર્મનો જન્મ થાય છે, ને એ ન્વદેશી ધર્મ સ્વ-
 રાષ્ટ્ર ને પગરાદ બેઉના કમ્યાણનો વિચાર કંઈ છે ગાંધી-
 જીની ભાવના દૂપમડૂકની નથી, એ સમન્ત વિશ્વના બધુ
 છે ‘અખભૂમિ ગોપાલકી’ જેવી વિશાળ એમની ભાવના છે

જીવનની આ ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાઓનો એમણે રાજકી

રણમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. જગતે હિંસક યુદ્ધો ખૂબ કર્યા છે, ને એ હિંસામાંથી શાંત શાંતિ કદી જન્મવાની નથી એવી પણ જગતને પ્રતીતિ થઇ ચૂકી છે, છતાં હજી રાષ્ટ્રે રાષ્ટ્ર પોતાનાં હથિયારોને ધાર ચલાવે છે. ગાંધીજીએ આકાશી તારાની માફક રાજકારણના ગગનમંડળને ઓચિંતું ઝળકાવી દીધું. એ આવ્યા, ને સાથે અભય લાવ્યા, સામનીતિ લાવ્યા, ઉપવાસ લાવ્યા, અસહકાર લાવ્યા, સવિનયભંગ લાવ્યા. મારવું નહીં પણ મરી ખૂટવું એવો મૃત્યુન્મય મંત્ર એમણે જગતને આપ્યો, ને જગતે એમને ઇસુ ખ્રિસ્ત કહ્યા, બુદ્ધ કહ્યા. હા, એમનામાં ઇસુની માફક જગતના શ્રેય માટે પીકે કોસ ઉપાડવાની શક્તિ છે, ને બુદ્ધની માફક જગતસુખની અદ્વ્ય અભિલાષા અહોનિશ એમના અંતરમાં જલ્યા કરે છે.

જગત પર સુરાન્ય સ્થાપવાની એમની નેમ છે. સુરાન્ય આવે સ્વરાન્યથી, ને સ્વરાન્ય એટલે રામરાન્ય. ન્યાય, ધર્મ, પ્રેમ, અહિંસા, ને ક્ષમાના પાયા પર બિભી થયેલી ઇમારત એટલે જ પ્રજાનું સાચું રાન્ય. આ રાન્ય કેવી રીતે સ્થપાય ? ગાંધીજીજીએ છે દેશમાં હિન્દુમુસ્લિમ વચ્ચે હોયો ભેદજે એવો ભાઇચારો નથી, ને એમણે પોકાર્યો હિન્દુમુસ્લિમ ઐક્યનો-કોમી એડતાનો મંત્ર. જીએ 'છે હિન્દુ ને હરિજનો વચ્ચે અસ્પૃશ્યતાનું કલંક. માનવી માનવીને અડકીને અજડાય છે, ને એમણે હાકલ કરી અસ્પૃશ્યતા નિવારણની. જીએ છે મિત્રોને દેશિયાની હરી-

કાંઈ કરતી ને ગૃહઉદ્યોગોને ધીરે ધીરે નાશ પામતા, ને રેંટિયાના પુનરુદ્ધાર માટે એમણે પ્રબળ નિયત કરી. રેંટિયો જાગશે એટલે મુતાર, લુકાર, રંગારા, પીંબરા એ જાગશે. ધનની અસમાન વિભાગણી નહીં રહે, બેકારી ટળશે, બેફૂતો ને શિક્ષિતો કામે લાગી જશે. કરજ ટળશે ને જીવન-પલટો થશે. રેંટિયો કે તકલી એ કાતિલ શસ્ત્ર છે. તકલી તો દૂધાળી ગાય છે. જીવન પોષનારી છે, વજીરની છે છતાં ગરીબની કાયાને ઢાંકનારી છે, ને ભૂખ્યાનાં પેટ ભરનારી છે. એઓ જીવે છે દેશને દારૂની બદ્ધીમાં પાયમાલ થતો, ને ગરીબની દોલતને પરદેશ ધસડાતી, ને એમણે મધનિષેધની વિનવણી કરી. નિર્ધનની બનો, શુદ્ધિ નિર્માણ રાખો, મનને નિશ્ચલ રાખો. આ અનુવિધ સ્વનાત્મક કાર્યક્રમ દ્વારા એમણે સ્વરાજ્યની સાધના કરવાનું કહ્યું.

એમના સ્વરાજ્યની કલ્પના માત્ર પરદેશી શાસનમાંથી સુક્તિ, એટલી જ નથી. તેઓ તો સુક્તિ અંગે છે જીવનને જકડતા પ્રત્યેક શાસનમાંથી, ને તે માટે એમણે જીવનના વિવિધ પ્રદેશોમાં નજર માંડી છે, ને ત્યાં ત્યાં એમણે અંધાર જોયો છે ત્યાં પ્રકાશ પાંચરો છે; ત્યાં જાગ્યાં બાજેતાં જોયાં છે, ત્યાં સાક્ષરૂં કરી છે.

ધર્મના પ્રદેશમાં એમણે ઉપાસના બોલી છે. એમાં શુદ્ધિનાં ઢાર બંધ કરી, માત્ર દેવની બારી જ ખોલવાની રહે છે. અત્યંત સારો એકમાત્ર સત્ય, જીવન ગાય સાથે

એકતા સાધવી ને તેની સેવા કરવી એ જ ધર્મનો સાચો મર્મ છે. સાચો ધર્મી સર્વ ધર્મો પ્રત્યે સમભાવી હોય છે; વિવેકપૂર્વક સત્ય શોધે છે, ને સત્યને સન્માની તેનાથી ડરતો રહે છે. આવી 'વ્યક્તિ અભ્યાસથી, વિવેકથી, નમ્રતાથી, આસ્તિકતાથી ને સંયમથી અંતઃકરણને ઓળખે છે, ને અંતઃકરણનો અવાજ એને હુમેશ સાચો માર્ગ દોરી જાય છે. સમાજ પર એ દૃષ્ટિ ઠેરવે છે, ને વર્ણશ્રમ, અસ્પૃશ્યતા, વિવાહલગ્ન, દાંપત્યજીવનમાં પ્રહ્લાદચર્ય, વિધવાવિવાહ, સંતતિ-નિયમન સૌ પર મંથન કરી નવનીત તારવે છે. વાણિજ્ય ને ઉદ્યોગ, પશુપાલન ને સ્વાસ્થ્ય, કેળવણી ને ખાદ્ય, સાહિત્ય ને લોકસંસ્થાઓ દરેકે એમના ચિત્તને વિચારની દિશામાં દોર્યું છે; ને આ સૌમાં એવી તટસ્થતા ને શુદ્ધિ એમણે વળગવ્યાં છે કે પ્રથમ નગરે જોનારને એ એમનામાં એક મહાન સુધારકતું દર્શન થયા વિના રહેતું નથી, ને સાથે સાથે એ સુધારકની સાધુતા પણ અછતી રહેતી નથી.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના અધ્યાયોમાં ઓધેલો ઉપદેશ એમણે જીવનમાં પૂરેપૂરો ઉતાર્યો છે. ગીતા એ માત્ર હિન્દુ-ધર્મનો સંસ્કૃત ગ્રંથ છે, ને અવારનવાર એતું પકન કરવાથી ભગવાનને રાજ રાખી શકાય છે એવી એમની માન્યતા નથી. એથી ભલટું એમણે તો ગીતાનું સ્વસ્થ શોધ્યું છે: અનાસક્તિ યોગમાં, કર્મ ન કરવાં એમ નહીં, પણ હુકમ તો ન જ કરવાં પણ જે કર્મ કરે તેનાં ફળની અભિલાષા છોડી

પથથરે પડ્યા છે, એ એમણે શાંતિથી તે સહન કર્યા છે; એમના આરિચ્ચ પર પ્રહારો થયા છે, ને તે વેળા એમણે તો ‘મો સમ કોન કુટિલ ખલ કાર્મી?’ ઉચ્ચારી સ્વદૃઢ-પરીક્ષા કરી છે; એમને રાજદ્રોહના અપરાધ માટે સરકારે જેલમાં મોકલ્યા તો જેલને એમણે મહેલ કહી અપનાવી; હિન્દુ-મુસ્લિમો આપસઆપસમાં ઝઘડી ગળાં કાપવા લાગ્યા તો એમણે આત્મશુદ્ધિ અર્થે ઉપવાસ આદર્યા; લોકોએ હરિજનોને ધુત્કાર્યા, અહિંસાને સ્થાને હિંસાનો આશ્રય લીધો તો એમણે અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થવાનું ઉચિત માન્યું; ને સંત, તત્ત્વજ્ઞાની છુટ્ટા સોકેટીસની વિરુદ્ધ જેમ વિરોધીઓએ વંદોળ લગાવ્યો હતો, તેવો જ, એમની ટૂંનને ઉથલાવવાનું કાવતરું થોજી, એમના વિરોધીઓએ વિરોધ દર્શાવ્યો, પણ ‘રામ રાખે તેને કોણ આખે?’ કહી, એમણે તો હરતે મોંએ સવાસો વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. અજ્ઞાન આત્મવિશ્વાસ છે આ માણસને, ને એ જ વિશ્વાસ અને આત્માની શક્તિ એનાં સ્વપ્નાંને સાચાં પાડી દે છે. સત્ય જ જેનો શ્વાસેશ્વાસ છે, અહિંસા ને જગદત્યાગ જેના દૃઢ્યના ધનધાન છે, એવા પરમધર્મીને કોની આંચ પણ શાની લાગે ?

—

આ નરોત્તમના જીવનપંથ પર દૃષ્ટિ કરનાર મહેજે પ્રમાણી શકે એમ છે કે એ સાધનાનો પંથ છે. ત્યાં નમાજ, અર્થ, નીતિ, દલા, રાજકારણ, એવા જુદા જુદા વિભાગો નથી, કે એ વિભાગોની જુદી જુદી નીતિ નથી. ત્યાં તો બધું જ

આના પરથી વિચાર સ્પુરે છે કે ગાંધીજી સાહિત્યકાર ખરા કે નહિ ? એમણે સાહિત્ય સરજ્યું છે, સુંદર, સાત્ત્વિક, જીવનપરોગી, શિષ્ટ ને સરલ શૈલીમાં, છતાં મનોરંજનનો એનો હેતુ નથી. એમણે કલમ પકડી છે પણ તે પરિક્ષાઓના આલેખન માટે નહીં, ત્રિકોણની રોગિષ્ટ વાતો કહેવા નહીં, કલ્પનાના ગઢ સર કરવા કાગ્જે નહીં, પણ જગતના જીવનને ઉન્નતિને શિખરે પહોંચવાનો માર્ગ ચીંધવા માટે. લોક-કલ્યાણ એ જો સાહિત્યનો આદર્શ વિવેચકો ગણતા હોય તો એટલે અંશે એઓ સાહિત્યકાર છે જ. ને છતાં કુદરતમાં જેમ કલા ભલે ન હોય, પણ કલા પ્રેરવાની અખૂટ શક્તિ છે તેમ ગાંધીજીમાં સાહિત્યસર્જનની અદ્ભુત વૃત્તિ ભલે ન હોય, પરંતુ સાહિત્યકારોની પ્રેરણા તો એઓ અચૂક છે. એ પ્રેરણાએ સાહિત્યને સાધુતાને રંગે રંજ્યું છે. એમણે જ કહ્યું છે તેમ સિધ્ધાંત અથવા આદર્શનું સત્ય એ જ જીવ્યામાં જિંચી કળા અને શ્રેષ્ઠ સૌંદર્ય છે; અને તે નીતિ, હિતકરતા ને ઉપયોગિતાથી રહિત ન હોઈ શકે. સાહિત્યનું સાધ્ય આ સત્ય છે. જીવનમાં સત્યની આવી વ્યાપક ઉપાસના કયા સંતમહંતે કે મહાન આત્માએ કરી છે ?

સત્યના આ મહાન સેવકને હમેશ સત્ય સ્વરૂપ પ્રભુ જ સહાય કરે છે. એમને શિરે વીતેલાં વિતકની કથા કોણ નથી જાણતું ? એમને શિરે લાડીઓ પડી છે ને એમણે મારનાર પર મુકદ્દમો ચલાવવાની ના પાડી છે, એમના પર

પરથી જાણ્યો છે, એ એમણે શાંતિથી તે સહન કર્યા છે; એમના આચર્ય પર પ્રહારો થયા છે, ને તે વેળા એમણે સૌ ‘મો સમ કોન કુટિલ ખલ ઠામી?’ ઉચ્ચારી સ્વદૃઢ-પરીક્ષા કરી છે; એમને રાજદ્રોહના અપરાધ માટે સરકારે જેલમાં મોકલ્યા તો જેલને એમણે મહેલ કહી અપનાવી; હિન્દુ-મુસ્લિમો આપસઆપસમાં ઝઘડી ગળાં કાપવા લાગ્યા તો એમણે આત્મશુદ્ધિ અર્થે ઉપવાસ આદર્યા; લોકોએ હરિજનોને ધુતકાર્યા, અહિંસાને સ્થાને હિંસાનો આશ્રય લીધો તો એમણે અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થવાનું ઉચિત માન્યું; ને સંત, તત્ત્વજ્ઞાની છુદ્ધા સોકેટીસની વિરુદ્ધ જેમ વિરોધીઓએ વંટોળ જગાવ્યો હતો, તેવો જ, એમની દૂતને ઉથલાવવાનું કાવતરું થોજી, એમના વિરોધીઓએ વિરોધ દર્શાવ્યો, પણ ‘રામ રાખે તેને કોણ ચાખે?’ કહી, એમણે તો હસતે મોંએ સવાસો વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. અજળ આત્મવિશ્વાસ છે આ માણસને, ને એ જ વિશ્વાસ અને આત્માની શક્તિ એનાં સ્વપ્નાંને સાચાં પાડી દે છે. સત્ય જ જેનો શ્વાસેશ્વાસ છે, અહિંસા ને જગદ્વ્યાણુ જેના હૃદયના ધણદાર છે, એવા પરમધર્મીને ઊની આંચ પણ શાની લાગે ?

આ નરોત્તમના જીવનપંથ પર દૃષ્ટિ કરનાર સહેજે પ્રમાણી શકે એમ છે કે એ સાધનાનો પંથ છે. ત્યાં સમાજ, અર્થ, નીતિ, કલા, રાજકારણ, એવા જુદા જુદા વિભાગો નથી, કે એ વિભાગોની જુદી જુદી નીતિ નથી. ત્યાં તો બધું જ

આવીને આત્યંતિક શ્રેયમાં પરિણમે છે. જીવનના વિભાગી કરણની પદ્ધતિથી એઓ બહુ દૂર છે. એઓ સમન્વયવાદી છે. એમની શાંત મુદ્રા જોતાં જ જાણે લાગે કે સમગ્ર પશ્ચિમ આવીને પૂર્વમાં એકાકાર થઈ ગયું છે. ગતિ સાથે ઘનતા ભળી ગઈ છે, વિરોધ આવીને પ્રેમમાં મળી ગયો છે.

આમ હિન્દી રાજકારણના રંગમંચ પર ગાંધીજી ઊભા છે. હિમાલય જેવા અડગ, સમુદ્ર જેવા ભવ્યગંભીર, ગંગા જેવા નિર્મલ, હિન્દુ તો ખરું જ, પરંતુ સમસ્ત જગતનું શ્રેય જેના અંતરમાં વસેલું છે. એવા આ સંતના પ્રતાપથી જગત કેટલું ઉજ્જવલ ને ધન્યભાગી છે ? બાળક જોડે બાળક બની મુક્ત હાસ્ય વેરતી, ને કૂટ રાજનીતિજો જોડે શુદ્ધિબળની સ્પર્ધા કરતી, ભારતી સંસ્કૃતિના અર્ક જેવી આ વિભૂતિને પશ્ચિમની પ્રજા રહસ્યમય માને એમાં શું આશ્ચર્ય ? અને છતાં નથી લાગતું કે સમજવાનો સન્નિધ પ્રયાસ કરનાર માટે એમનું જીવન તો સાવ અનાવૃત પડ્યું છે ?

આવા આ મહાત્માના ચરણોમાં ભકિતભાવે મસ્તક સહેજે ઝૂકી જાય છે. ૧૮૬૯ની ૨ જી ઓક્ટોબરને ધન્ય-દિને પરમાત્માએ જે વિભૂતિને ભારતની ભૂમિ પર લોકોદ્ધારના દિવ્ય સ્વપ્નાંઓ સાથે અવતારી, તે વિભૂતિને દીર્ઘાયુષ્ય બક્ષી, એને જ હાથે ભારતવર્ષના મુક્તિમંદિર પર સુવર્ણકળશ ચડાવવાનો યોગ એણે ક્યા દિવસે ઘડી રાખ્યો છે ? ઉત્તર આપો એ જોવાના શુંબજો ! જગ સમસ્તનો ઉદ્ધાર ક્યારે થશે, ક્યારે ?

‘જીવાન વૃદ્ધત્વ’

શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ

(૧૩મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૯-)

‘મારા મૃત્યુ બાદ મારી સમાધિ પર કોનરાવજો કે
ભારતવર્ષના નવજીવાનો એને પ્રિય હતા’ આજે આ ઉંમરે

પણ સરોજિની દેવીમાં જેમ
કવિનાની રંગીનતા પ્રત્યક્ષ
થાય છે, તેમ જ જીવાનીનો
જીવાળ પણ દેખાય છે.

સરોજિનીમા મસ્કાર,
પિતૃપક્ષ તરફથી અંગ્રેજી
ભાષાના, ને માતૃપક્ષથી
માહિત્યમર્જનના છે. ને એ
લેણા વાગ્યાએ એમની
પાનેથી લલિત, મૃદુ, સુંદર,
ડવાના પ્રથમ આગમનની
તાઝગી જેવા અંગ્રેજી કાવ્યો
લખાવ્યા છે. શ્રવ. ગ્વીન્ડનાથ

રાજોરની માફક તેઓએ રાજકારણમાં સક્રિય ભાગ ન લીધો. હોત ને માત્ર અંગ્રેજ કે જાંગાળી ભાષાને કાવ્યસૃષ્ટિથી ગૌરવ આપ્યું હોત તો એ એમનું નામ અવિરમરણીય જ રહેતે. પ્રેરણાએ એમના હૃદયમાં વસી, હૃદયપ્રીતના લય જોડે નૃત્ય આરંભ્યું ત્યારથી જ જે હલેતી ગીતયમુના રેલી રહી છે, તે હજી એવી જ છલકતી રહી છે. ખાર વર્ષે મદ્રાસ વિદ્યાપીઠની મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી એમણે પોતામાં રહેલી તીવ્ર બુદ્ધિશક્તિની પ્રતીતિ તો આપી જ દીધી, પરંતુ તે પૂર્વે એક વર્ષ પર બીજગણીતનો અટપટો દાખલો ગણુતાં કલમ ઝાલી કાગળ પર શબ્દદેહે દૃઢ્યોર્મિઓને ઉતારી ત્યારે પોતાની કવિત્વશક્તિનાં પગરણુ પણુ કરી દીધાં હતાં, ને વિક્ષિત થતી એ શક્તિ તેરમે જ વર્ષે તેરસો પંક્તિના એક દીર્ઘ કથાકાવ્ય ‘લેડી ઓફ ધી લેક’માં પરિણમી. તે કાવ્ય લખાયું છ જ દિવસના ગાળામાં; ને તે એનાથી દોડું મોડું એવું એક નાટક પણ રચ્યું. સર્જનની આ પ્રવૃત્તિની ખાછળ સતત અધ્યયન પણ હતું, માનસિક અને શરીર પર આક્રમણ કર્યું ને તેમની પ્રકૃતિ લથડી. આરામ અનિવાર્ય થઈ પડ્યો. પુસ્તકને અરકવાની પિતાએ મના ફરમાવી !

૧૮૯૫માં નિઝામ સરકારે એમને વધુ અભ્યાસ અર્થે વિલાયત મોકલવા આર્થિક સહાય આપવા જણાવ્યું. પરિણામે સોળમે વર્ષે તેઓ ઇંગ્લાંડ ગયાં. શરૂઆતમાં ૧૮૯૮

સુધી લંડનની કિંગ્સ કોલેજમાં અને પછી કેમ્બ્રિજમાં ગર્ટન કોલેજમાં અભ્યાસ કર્યો. ૧૮૯૮માં હિન્દ પાછાં ફર્યાં. વિદેશયાત્રાનો સાથી મોટો લાભ તે અંગ્રેજ વિવેચક એડમંડ ગોસનો પરિચય. આમ સરોજિનીનું જાળપણ, કિશોરાવસ્થા, ને છાત્રજીવન પૂરાં થયાં.

એમનો જન્મ ડૉ. અઘોરનાથ ચટ્ટોપાધ્યાયને ત્યાં, નિઝામ રાજ્યની રાજધાની હૈદરાબાદમાં ૧૮૭૯ના ફેબ્રુઆરીની ૧૩મી એ થયો. ડૉ. ચટ્ટોપાધ્યાય સ્કોટલેન્ડની એટિનબર્ગ વિદ્યાપીઠની ડૉક્ટર ઓફ સાયન્સની ઉપાધિ ધરાવતા હતા. તેઓનો વસવાટ હૈદરાબાદમાં જ હતો, ને ત્યાં જ એમણે નિઝામ કોલેજમાં આચાર્યપદ સ્વીકાર્યું. અંગ્રેજી ભાષા પ્રત્યે એમને ભારે મમત્વ હતું, ને ઘરમાં થે અંગ્રેજીનો જ વપરાશ હતો. એમનાં પત્ની વરદા સુંદરી પણ કવયિત્રી હતાં, ને સરોજિનીના માનસિક ઘટતરમાં એ જેડએ ફાળો આપ્યો.

લંડનથી હિન્દ પાછાં ફર્યાં બાદ તેમણે ૧૮૯૮માં જ ડૉ. ગોવિંદ રામકૃષ્ણ નાયક નામના મદ્રાસના એક અ-બ્રાહ્મણ કુટુંબના નજીરા સાથે લગ્ન કર્યાં! બ્રહ્મનગરનું એમનું કુટુંબ બ્રાહ્મણકુટુંબ તો હીક, પરંતુ આ સુધારક લગ્ને આખા સમાજને પ્રભુષ્ઠ કરી મૂક્યો. પરંતુ સરોજિની બલિભેદ, ધર્મભેદ, વર્ણભેદ કે જાતી રીતરસ્યો ને પ્રયાઓનાં માનતાં નહોતાં. ‘આત્મા એકજે એ વર’ એ સૂત્રને અપનાવી એમણે આ દરેવાનું સમાજવિદાથી પગલું

‘લયું’. પરંતુ એમનું લગ્નજીવન ઘણું સુખમય નીવડ્યું. સ્વતંત્રતાથી તેઓ પોતાની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરતાં રહ્યાં, ને લગ્નજીવનનાં મિષ્ટ પરિણામરૂપ તેમને ચાર સંતાન થયાં : બે પુત્રીઓ ને બે પુત્રો.

સરેજિનીઓ પોતાના જ દાખલાથી શરૂ કરેલો પ્રણાલિકાલગ્ન એટલી જ મર્યાદામાં ન રાખતાં તેને સમગ્ર સ્ત્રીસમાજ સુધી વિસ્તાર્યો. નિઝામ રાજ્યમાં સ્ત્રીઓ પડદામાં રહે છે. એમણે એ ગ્રામે વિરોધ ઉઠાવ્યો, બુંગેશ ચલાવી ને પડદાપદ્ધતિ દૂર કરી. બાળલગ્ન અને જૂના જમાનાના રીતરિવાજોને વળગી રહેતાર વર્ગ સાથે પણ એમણે આંદોલન શરૂ કર્યું, ને તેમાં ય સુધારાને પંથે લોકને ડગ ભરાવ્યાં, સ્ત્રીઓ પોતાના અધિકાર સમજે, પોતાના પગ પર ઊભી રહે, પુરુષ સમોવડી બનતા સ્વચ્છંદી નહીં પણ સ્વતંત્ર બને, ને આઝાદી જંગમાં હિસ્સો આપે, એવો ઉપદેશ એમણે સતત આપ્યા જ કર્યો છે.

એમને સૌથી પ્રથમ પ્રસિદ્ધિ મળી તે કવયિત્રી તરીકે. પ્રથમના કાવ્યોમાં અંગ્રેજી વાતાવરણ, ભાવ, ભાવના ને પદ્ધતિ હતાં. જૂના વિવેચક મિત્ર ગોસ્ટ પર એમણે એ કાવ્યોની હસ્તપ્રત મોકલી આપી. વાંચીને ગોસ્ટ નિરાશ થયા. આવી સભર કલ્પનાશક્તિ ને શિષ્ટ શૈલી એ આ જ રીતે વપરાવાની હોય તો એ દુઃખનો પ્રસંગ છે એમ એમને લાગ્યું. એમણે સરેજિનીને લખ્યું, ભારતનાં શુણ્ણાન

ગાઓ તો આનાથી વધુ બહેનર ! સરોજિનીને એ અગ્રિય છતાં સત્ય ટીકા ગમી, ને એ ભારતવર્ષની પશુ, પંખી, ફૂલો ને કુદરતની રમ્ય સૃષ્ટિ તરફ કલ્પનાને દોરવી ગયાં.

એમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ એમણે ૧૯૦૫માં બહાર પાડ્યો: The Golden Threshold, ને ઝણ ફેડવાની વૃત્તિથી એ અર્પણ કર્યો એ જ સદ્વિકા કરનાર એડમંડ ગોસને. ત્યારપછી એમના ત્રણ સંગ્રહો પ્રકાશિત થયા છે: The broken wings, The bird of time, અને poems of Life and death. આ કાવ્યોમાં ભારતવર્ષની ભાવાત્મક આશાલિલાપાઓનું સુંદર પ્રતિબિંબ પડ્યું છે. એમાં અપૂર્વ મધુરતા ને કુશળ રસ જમાવટ છે. તીવ્ર ભાવાવેશ છે, સંગીત છે, ને કલ્પનાસૌંદર્ય છે. એ કાવ્યોએ હિન્દની સંસ્કૃતિનો ને આત્માની પરુકરણતાનો સંદેશ પરદેશીઓનાં અંતઃકરણ સુધી પહોંચાડ્યો છે. આમ છતાં, શરદળાગ્રુની માફક એઓ પણ એમ તો માનતાં જ લાગે છે કે પશ્ચિમનાં જ્ઞાનવિજ્ઞાન ને રાજ્યતા આગળ જો ભારતવર્ષ કદાચ હારી જાય તો એના ઢંભને આધાન લાગશે, પણ એના કલ્પાણુ પર ફટકો નહીં પડે, ને તેથી પશ્ચિમી સંસ્કૃતિનાં, રાજ-કારણના, વિજ્ઞાનનાં નવાં બળોથી અલિપ્ત રહેવામાં આપણી પ્રતિજ્ઞા છે એવું યશું નથી.

પછીની તો આવી ૧૯૧૩ માત્ર. એમાં હિન્દના રાજકારણમાં નવો ઝોડ આવ્યો: હિન્દુસ્તાન એકતાના

પ્રશ્ને વાતાવરણને ભરી દીધું. મુસ્લિમ લીગના અધિવેશનમાં એ પ્રશ્ન પર એમણે પ્રભાવી વ્યાખ્યાન કર્યું. ૧૯૧૭ના ઓકટોબરમાં પટણામાં પણ એમણે એ જ સૂર કાઢ્યો. મૌલાના શૌકતઅલીએ મુસ્લિમોના વિશ્વાસપાત્ર એકમાત્ર હિન્દી તરીકે એમને નવાજ્યાં. ને સાથે જ હૈદરાબાદમાં સરોજિનીદેવીની પ્રતિષ્ઠા હિન્દુમુસ્લિમ બેઉ સમાજોમાં એકસરખી છે. એમનાં જીવનમાં એવા કોમી લેહલાવતું ક્યાંય કલંક નથી.

૧૯૧૬-૧૭નાં વર્ષોમાં ડૉ. એનીંગ્સેન્ટની હોમરુલ લીગની અગ્રણ્યે દેશમાં ઠેરઠેર નવીન જાગૃતિ ને ચૈતન્ય ભરી દીધાં હતાં. સરોજિનીએ લખનૌની બેઠકમાં પહેલવહેલો પ્રવેશ કરી, સ્વશાસનતંત્ર પર વ્યાખ્યાન કર્યું હતું, ને ત્યારથી રાજકારણની કંડી બાંધી હતી. આ નવા આંદોલને એમના ભાવનાશીલ અંતઃકરણને તુરત રમથાં કરી જગાડ્યું. મુગાંધી ફૂલોની ને બુલબુલોની દુનિયા, રાધાકૃષ્ણનો પ્રેમ ને યમુનાનાં નીર, વાદળીઓ ને પ્રભાતની ઝાકળ-આ સૌના આકર્ષણને લેહીને એમની નજરે દીકો વિદ્યાળ ભારતવર્ષ. માતૃભૂમિ શુભામી દશામાં હોય ત્યાં લગી માત્ર કાવ્ય-સૃષ્ટિનું નિર્માણ કરી, એમનાથી કેમ નિરાંતે બેસી શકાય? એમનો કવયિત્રીનો મુક્ત આત્મા, સાચી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવા દેશસેવા માટે જોડાઈ જવા લલચાયો. એમણે ૧૯૧૭માં જ હિન્દનો પ્રવાસ કર્યો. વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. ૧૯૧૮માં મદ્રાસ

પ્રાંતીય પરિષદનાં અધ્યક્ષ થયાં; દેશભરમાં ફરી પ્રવાસ ખેડ્યો, ને એ વર્ષના છેલ્લા માસમાં અખિલ હિન્દ સમાજસેવા પરિષદનાં પ્રમુખ ચૂંટાયાં. ૧૯૧૯નાં જુલાઈમાં તેઓ હિન્દી હોમરુલ લીગ પ્રતિનિધિમંડળનાં સભ્ય તરીકે વિલાયત ગયાં, ને ત્યાં હિન્દી સ્ત્રીના મતાધિકારના પક્ષમાં જંગરૂં આંદોલન શરૂ કર્યું. એ વેળા એમણે એલગોર્ન સમિતિ સમક્ષ જે સાક્ષી આપી તેનાથી પ્રેરાઈ લોર્ડ સેલગોર્ને એમની ભારે પ્રશંસા કરી: તમારી જુઠાનીએ અમારા ગુણ, નીરસ ગદાત્મક સાહિત્યને કવિત્વમય સ્પર્શથી અંકિત કરી દીધું છે.

આ પછી તે અમૃતસરના હુલ્યાકાંડે રાજ્યને બિંધતું જગાડી દીધું. ગાંધીજીના નેતૃત્વ હેઠળ દેશે સત્યાગ્રહનો પડકાર કર્યો. સરોજિની દેવીના ભાવપ્રવણ આત્માને એમાં પૂરતી સામગ્રી મળી ગઈ. જે સાહસિકતાથી એમણે મુંગઈની સરકો પર ગાંધીજીની જસ થયેલી કિતાબો વેચી હતી, તેથી વધુ સાહસિકતાનો અવસર હવે પ્રાપ્ત થતો હતો. તેઓ ફરી વિલાયત ગયાં, ને પંજાબની હુર્દાટનાઓ વિશે ઈંગ્લાંડમાં ભાષણ કરતાં એમણે વેદનાપૂર્ણ ને રાષ્ટ્રભર વાણીમાં હતું: મારી જાહેનોને નવજી કરવામાં આવી હતી, એમને દોરડા મારવામાં આવ્યા હતા, એમનાં શિશુ લૂંટવામાં આવ્યાં હતાં. ભારતસચીવ મોંટેગ્યુના કાન બોલ્યા થઈ ગયા. પરિણામે એમણે કેમરેલિન્ડનો ખિનાગ પાછો વાળ્યો, ને હિંદ આવી લડતનું કાર્ય હાથે લીધું.

૧૯૨૧માં પાટવીકુંવરના બહિષ્કાર પ્રસંગે એમણે સાહ-
સિકતાથી સમજાણ મચાવતાં ને લોહીના છંટકાવ કરતાં ગાંડાં
લોકટોળાંઓમાં પ્રવેશી તેમને વીખરાઈ જવાની વિનંતી
ગુબ્બરી હતી. પરંતુ ઉશ્કેરાયેલી પ્રજા એમ શાની શાંત રહે?
પણ ત્યારથી તેઓએ પોતાનું સર્વસ્વ બાળ જનતા વચ્ચે
વહેંચી નાખવાનું જ નિશ્ચિત કર્યું. ૧૯૨૨માં તેઓ
હિન્દીઓના અધિકાર વિશેની સ્થિતિ તપાસવા મહાસભા
તરફથી આદ્રિષ્ટ ગયાં. ત્યાંની મહાસલાના તેઓ પ્રમુખ
બન્યાં, ને તેમના સનિષ્ઠ પ્રયાસોએ એ લઠતમાં આંશિક
સફળતા મેળવી. કેનિયા, દક્ષિણ આફ્રિકા, નેડેરિયા, દરેક
સ્થળે એમણે પોતાનાં વ્યાખ્યાનો દ્વારા પ્રજામાં જાગૃતિની
લહેર ફેલાવી દીધી. ૧૯૨૪માં એઓ મુંબઈ બંદરે ઊતર્યાં,
ત્યારે લોકોએ એમનું અપૂર્વ સ્વાગત કર્યું. એમણે ભારત-
વર્ષની વિદેશમાં જે પ્રતિષ્ઠા સ્થાપી હતી, અને એનો
પોકાર ત્યાં પહોંચાડ્યો હતો, તેની એ કદર હતી.

૧૯૨૫માં પ્રજાએ એમનામાં પોતાનો અખૂટ વિશ્વાસ
ફરીવાર વ્યક્ત કર્યો. કાનપુરના ચાળીસમા અધિવેશનના
એમને પ્રમુખ બનાવવામાં આવ્યાં. એ વખતે સમગ્ર દેશનું
વાતાવરણ કેમી હુલ્લોથી મહિન થઈ ગયું હતું. એમણે
વ્યાખ્યાનમાં જણાવ્યું:

‘હું તો એક સ્ત્રી છું. પણ ત્યાગથી હું રહતી નથી.
ભારતમાતાની આસક્તિ પુત્રીના અધિકારથી મારું ઝગ

સારું જ છે કે મારી માનું ઘર ઠીક કરું, ને જેમાં અનેક બતિઓ ને ધર્મે એકઠા થયેલા છે એવા એના જૂના સંયુક્ત પારિવારિક જીવનનો ભંગ ન થાય તે માટે બધા શોચનીય ઝઘરાઓને અંત લાવું....તમે પુરુષો જો દબાઈ જતા હો, ને સેંકડો વર્ષોથી તમે દબાતા રહ્યા છો, તો તમે ઘેર બાંધો, ને મારા જેવી એક સ્ત્રીને જગત આગળ જઈને પોકાર પાડવા દો કે, માતા, બિઠ; હું તને પરાધીનતાની શઞ્જલામાંથી વિમુક્ત કરું છું. એ ભયંકર સ્વપ્નમાંથી સદા-કાળ માટે જાગૃત થા.'

ને આ સાથે સારા ચે રાષ્ટ્રને પોરસ ચલાવે એવી મૃદુ છતાં વજ્ર જેવી શક્તિશાળી વાણીમાં એમણે કહ્યું : 'સ્વાતંત્ર્ય યુધ્ધમાં ભય જ એક માત્ર અદ્યત્ત અપરાધ છે, ને નિરાશા એકમાત્ર અદ્યત્ત પાપ છે.' ને કોણ નથી જાણતું કે સરો-જિનીદેવીએ આ યુધ્ધ લડતાં લડતાં નથી ભય સેવ્યો વા નથી નિરાશા જાણી ?

૧૯૨૮માં તેઓ મહાસલા તન્દ્રથી અમેરિકા ગયાં, હિન્દ વિશે આચો પ્રચાર કરવા. 'મધર ઇન્ડિયા' નામનું બદનક્ષીધી ભરેલું પુસ્તક લખી મિસ મેયોએ વિદેશમાં સરસ્વી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી, પણ એણે હિંદવાસી-ઓનાં હૃદય પર કાતિત દટકો પણ માર્યો હતો. એ ઘાની વેદના વ્યક્ત કરવા સરોજિની અમેરિકામાં ઠેર ઠેર દુર્ગા, વ્યાખ્યાનો દર્શાવે, ને ત્યાંની પ્રજાને વારતનાં ગૌરવ સમ-

જાવ્યું. 'ભારતનો સંદેશ' નામનું જાણીતું અપૂર્વ વકતૃત્વથી ભરેલું છે. અમેરિકાથી તે, આફ્રિકા ગયાં. ત્યાં મહાસભા અધિવેશનનાં પ્રમુખ થયાં, ને ત્યાંથી હિંદ પાછાં ફર્યાં.

૧૯૩૦માં દાંડીયાત્રા નિમિત્તે સવિનય કાનૂનભંગની લડત શરૂ થઈ. ગિરફતારી ને પોલિસની દમનશાહી શરૂ થયાં. ૧૪મી એપ્રિલે જવાહરલાલ, ને ૫મી મેએ મહાત્માજી ને તે પછી અખ્યાસ તૈયજીજી પણ કેદ પકડાયા. એમની પછી ઘરાસણાના નિમકમથક પર ધાડ પાડવાનું એમને માથે હતું. ૨૭ કલાક સુધી, બળતા ને બાળતા તરકાતાપમાં સડક પર એ બેસી રહ્યાં.

વિભાગી કમિશનરે ન ભોજન આપ્યું, ન પાણી આપ્યું. ૧૬મી મેએ એમને ગિરફતાર 'કરવામાં આવ્યાં. ભારતની સ્ત્રીના પ્રતિનિધિ તરીકે સરોજિનીદેવીએ શાહી-મત્તાનો પડકાર ઝીલી લીધો, ને દેશવિદેશમાં એનું નામ રોશન કરી દીધું.

ગોળમેજી પરિષદની ખીજ બેઠક પૂરી થયા પછી ગાંધીજી હિંદ પાછા ફર્યા, ને ખીજ વારની સત્યાગ્રહ લડત શરૂ થઈ. મરોજિનીદેવીએ તો હવે દેશસેવાને જ જીવનમત તરીકે સ્વીકારી લીધેલું, એટલે એ કેમ શાંત બેસી શકે ? જુકાવ્યું ને ફરી કેદ પકડાયાં. પણ ત્યારપછી એમની પ્રકૃતિએ ઝાંક ખાધો. શરીરમાં અશક્તિએ ઘર કર્યું. ને ને ઉત્સાહથી તેઓ પહેલાં કામ કરી શકતાં તે હવે શક્ય ન રહ્યું.

આ પછીનાં વર્ષોમાં તેઓ મહાસભાની કારોબારીનાં સભ્ય તરીકે નીમાતાં આવ્યાં છે, ને જે કાંઈ કાર્યની જવાબદારી આવી પડે છે, તે પાર ઉતારે છે. ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટમાં એમની પણ ધરપકડ થઈ. ૧૯૪૪ માં જેલમાં સ્વાસ્થ્ય વધારે કથળતાં સરકારે એમને મુક્ત કર્યાં. ત્યાર પછી એમણે જે નિવેદન બહાર પાડ્યું છે, તેણે જનતાની મનોભૂમિમાં ઉત્સાહ ને આશાનાં ખી વાવી દીધાં છે.

આજકાલ તો ક્ષીણ સ્વાસ્થ્યને લીધે તેઓ લગભગ નિવૃત્ત જેવાં છે.

સરોજિની દેવી! તમે તમારી સ્વપ્નાંની શુભાખી દુનિયામાંથી આ કોલાહલભરી દુનિયામાં ક્યાંથી આવી પડ્યાં? એ વીણા ને વેલુના સૂર ઠોડી, રાષ્ટ્રયુદ્ધમાં આવાહન કરતાં લોકની રણભેરી તમે ઢેમ બની ગયાં? ને એ જવાબ દે છે: સ્વપ્નાંની શુભાખી ભરી સૃષ્ટિમાં જ કવિનો વાસ નથી. એનું સ્થાન તો છે જનના વચ્ચે, રાજમાર્ગોની ધૂળ પર; યુધ્ધની કઠિના એનું ભાગ્ય ઘટે છે. ભય, નિરાશા ને પરાજયની પળે એ પાને ચડાવી લોકને કહે છે કે આ તો બધું અસ્થિર છે, માયાળજ છે. આશા સેચો, ઉત્સાહી બનો. એ જ સત્ય છે. આને તો હું અર્ધી બની છું. તમારાં ઉત્કૃષ્ટ સ્વપ્નો સાથે, તમારાં અભેદ આદરો સાથે, તમાર અન્વેષ વિજયો સાથે. એટલે આને સંભામની પળે, જ્યારે

રાષ્ટ્રનો વિજય તમારી મુદ્દીમાં સમાવા તલપે છે ત્યારે હું
ઘરથી બહાર નીકળી છું.... મારાં ગુલામી સ્વપ્નોમાંથી આ
કોલાહલભર્યા બજારમાં આવીને ઊભી રહી છું; કહું છું.
ભાઈઓ, આગળ વધો, ને વિજયને વરો.

આમ સરેજિનીમાંની કવયિત્રી, પરિવર્તન પામીને
રાજનીતિના ક્ષેત્રમાં આવી પડી છે. વ્યક્તિએ સમષ્ટિમાં
સ્વાર્પણ કર્યું છે. અંગત હર્ષશોકે જનતાના હૃદયતલ
પર નિવાસ કર્યો છે. નારીના હૃદયમાં માતૃત્વનો મહિમા
પ્રસ્થાપન થયો છે, ને એણે પોતાનાં બાળકોનાં કષ્ટ, ગુલામી,
ને આશા આકાંક્ષાઓનો ધાપોકાર પાડ્યો છે. ને તેથી જ
સરેજિની દેવી આજે ભારતીય સ્ત્રીઓનાં પ્રતિનિધિ તરીકે
જગસંમુખ ઊભાં છે.

‘સાચો મહાદુષ્’

ડૉ. મુખ્તાર અહમદ અનસારી

(૧૮૮૦-૧૯૩૧)

અહાસલાનાં આટલાં વર્ષોની કારકિર્દીમાં અધ્યક્ષપદે

આજ મુધીમાં આઠ મુસલમાન

ગૃહપ્રીય નેતાઓ આવ્યા છે

એ જિના નોંધપાત્ર છે. ૧,

બદરુદ્દીન તૈયબજી (૧૮૮૭),

૨, રહિમનુર્રા સયાની

(૧૮૯૬), ૩, નવાબ સૈયદ

મહમદ બદાહુર (૧૯૧૩),

૪, સૈયદ હસન ઇમામ

(૧૯૧૮) ૫, હકીમ મુહમ્મદ

અન્નમલખાં (૧૯૨૧), ૬,

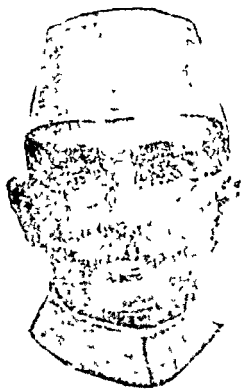
મોલાના અબુલ કલામ

આઝાદ (૧૯૨૩ ખાસ),

૭, મોલાના મહમદઅલી

(૧૯૨૩), અને ૮, ડૉ.

મુખ્તાર અહમદ અનસારી

(૧૯૨૭). ડૉ. અનસારી પછી વળી પાછા મૌલાના આઝાદને એ માન પ્રાપ્ત થયું હતું, ને વર્ષો મુખી એ હોદ્દો એમણે અદ્વલુત કાર્યશક્તિથી દીપાવ્યો છે.

સંયુક્ત પ્રાંતોમાં આવેલા સુસુરપુર ગામમાં તેમનો જન્મ થયો. તેમના પિતા ત્યાંના ધનાઢ્ય જમીનદાર હતા. કાશીમાં એમણે નાનપણમાં શિક્ષણ લીધું, ને પછી અલ્લાહાબાદ ગયા; ત્યાં જઈ મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી, નિઝામ રાજ્યના પાટનગર હૈદરાબાદમાં ગયા, ને ત્યાં કૉલેજમાં દાખલ થયા. મદ્રાસ વિદ્યાપીઠની એન્જિન્યીરની ઉપાધિ મેળવ્યા પછી, નિઝામ સરકાર પાસેથી શિષ્યવૃત્તિ મેળવી, ૧૯૦૦માં વધુ અભ્યાસ અર્થે તેઓ વિલાયત ગયા.

વિલાયતમાં તેમણે તખીખી શિક્ષણ લેવા માંડ્યું. કુદરતી રીતે જ આ શિક્ષણ પ્રત્યે તેમને અનુરાગ હોવાથી એમાં આગળ ને આગળ ઉત્તીર્ણ થતા ગયા, ને એલિનજરે વિદ્યાપીઠની એમ. ડી. ની ને એમ. એસ. ની ઉપાધિ મેળવ્યા પછી, લંડન વિદ્યાપીઠની એલ. આર. સી. પી. ની ઉપાધિ પણ મેળવી. આ પછી ધંધાની શરૂઆત પણ એમણે વિલાયતમાં જ કરી, ને એ રીતે શરૂઆત કરનાર તેઓ પ્રથમ હિન્દી હતા. ચેરિંગ ક્રોસ હોસ્પિટલમાં 'હાઉસ સર્જન,' લોક 'હોસ્પિટલમાં 'રેસિડન્ટ મેડિકલ ઓફિસર' અને મેંટ 'પીટર્સ' હોસ્પિટલમાં 'કિલનિકલ એસિસ્ટન્ટ' તરીકે તેમની નિમણૂક થઈ.

૧૯૧૧માં હિંદ આંધી, પાટનગર દિલ્હીમાં ધંધાની માંડણી કરી; તેઓ બહુ જ થોડા સમયમાં નામાંકિત તખીબ તરીકે ખ્યાતિ પોચા; ને હિંદલરનાં અનેક દેશીરાજ્યોનાં કુટુંબોમાં તેમની ખાંનગી ડોકટર તરીકે નિમણુક થઈ. એમની આ ઉત્તરોત્તર વેધતી જતી લોકપ્રિયતાનું કારણ તે એમની સજ્જનતા, દર્દી પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ, કાળજીપૂર્વકની ચિકિત્સા અને ગરીબ કે, તવંગર દરેક તરફ સરખી દૃષ્ટિ છે.

ખાનગી ધંધો એક તરફ વિકસતો જતો હતો તેમાં જ માત્ર રચ્યાપચ્યા ન રહેતાં, ડોકટરે હિંદમાં તે કાળે જે આંદોલનો અસ્તિત્વમાં હતાં તેની, સાથે ચે તાલ લેવા માંડ્યો. બહિર પ્રવૃત્તિઓમાં તેમણે ભાગ લેવા માંડ્યો.

૧૯૧૨-૧૩ માં બંગેલા તુર્કિસ્તાન અને ગિરની સત્તાઓ વચ્ચેના યુધ્ધમાં તેઓએ અત્રે અખિલ હિન્દ તખીબી મંડળની સ્થાપના કરી અને રેડ-ક્રોસ મિશન સાથે તેઓ સુરોપ ગયા. ૧૯૧૫ માં, મીલાના આઝાદ તથા મીલાના મહમદઅલી તથા શૌકતઅલી નજરકેદ ભોગવતા હતા, ત્યારે નજરકેદ મહાયક ફંડની એમને પ્રમુખપદે સ્થાપના કરવામાં આવી. અત્યાચાર અને અસહકારની લડતોમાં એમણે હુગેશ ગાંધીજીની આગે રલી સક્રિય ભાગ લીધો. અને પોતે લડતને મેળવે રહ્યા. એમની જ્ઞાન સારણરી દેશ હિંદી ચુસ્તિઓનું, ખિલાફત પ્રસિદ્ધ, પ્રતિનિધિમંડળ ૧૯૨૦ ની ૧૯ મી કાન્ફરન્સમાં, વાઈસરોયને મળવા ગયું હતું.

પરંતુ એમની આ પ્રવૃત્તિઓ કરતાં યે વિશેષ લક્ષ્ય તેો એમણે હિન્દુ-મુસ્લિમની કડવાશ દૂર કરવામાં પરોવ્યું છે. અંતરના કોમળ આ મુસલમાન સન્નિધિને સાધારણ વચ્ચેના આ વેરથી હમેશ અસંતોષ રહ્યો છે, અને એ વેરઝેર દૂર કરવા માટે જે કાંઈ શક્ય હોય તે બધું જ કરવા માટે એ હમેશ તત્પર રહ્યા છે. એ માટે એમણે અનેકવાર જેહાદ જગાવી છે. પરંતુ કમનસીબે એ બે લિજ્ત કોમોના તકસદુ કહેવાતા આગેવાનોએ લોકલાગણીને ઉરફેર્યા જ કરી, ને બે વચ્ચેના સંબંધો વધુ બગડતા ગયા. દેશમાં ઠેરઠેર કોમી હુલ્લડો ફાટી નીકળ્યાં. ગાંધીજીએ પોતાના ઐતિહાસિક ઉપવાસો કર્યા, ને ડૉ. અનસારીને ખોળે પોતાના જીવનને નિર્ભયતાથી મેટ્રી દીધું. એમણે બહાર કહ્યું કે મારું જીવન આમ સુરક્ષિત રહેશે.

ડૉ. અનસારીની સેવાઓ લક્ષમાં લઈને મદ્રાસમાં મળનાર ખેતાળીસમા અધિવેશનના અધ્યક્ષ તરીકે દેશે એમની વરણી કરી. ડૉ. પદ્માભી સીતારામય્યા એમની દક્ષિની અસંકુચિતતા અને ખાનદાનીયું આ સ્વાભાવિક પરિણામ માને છે. ૧૯૨૭ના એ વર્ષમાં હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતાની વાતો માત્ર હવામાં લહેરાતી હતી, બ્યારે વાસ્તવની નક્કર ભૂમિકામાં તેો હિન્દુ - મુસ્લિમો વચ્ચે છરીઓ જીછળતી હતી. આવી વખતે મહાસભાના અધિ-વેશનના અધ્યક્ષ તરીકે મુસ્લિમ સિવાય બીજું કોણ હોઈ

શકે ? ને સુરિલમોમા યે ડા. અનસારી મિવાય ખીનું કોણ
 હોઈ શકે ? પ્રમુખસ્થાનેથી જોલતાં એમણે કેમી પ્રશ્ન
 પર વધુ ભાર આપ્યો. મહાસલાની નીતિનો સાર એમણે
 ટૂંકમાં આપ્યો છે : પાંત્રીય વર્ષ મહકારનાં, દોઢ વખ
 અસહકારનું, અને ચાર વર્ષ કાઉન્સિલમાં અવરોધના અને
 બંધારણીય મહાગાંડના. અમહકાર વિશે થતી લોકટીકાનો
 પણ એમણે લાક્ષણિક રીતે ઉત્તર વાળ્યો છે કે ‘અમહકારને
 લીધે આપણે નિષ્ફળ નથી નીવડયા, આપણે લીધે અસહકાર
 નિષ્ફળ નીવડ્યો છે.’ આ બેકમાં એક જુદા જ હંગવદારા
 મહાસલાનું ધ્યેય વધુ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું, ને મંપૂર્ણ
 સ્વાતંત્ર્યની ઘોષણા કરવામાં આવી. માઈમન કનિગનનો
 બહિષ્કાર કરતો ઠરાવ પણ પસાં થયો. આ તમકે મહા
 મલમા આતરરાષ્ટ્રીય બનાવો પ્રત્યે ઝિડો રમ લેવાવા
 માડ્યો હતો. ચીની કાંતિની સફળતા, તુર્કમનાન, જર્મની
 અને અફઘાનિસ્તાન માથે મુલેદથી ગાયાનું વધતું જતું
 બગ વગેરે ઘટનાઓએ હિંદી માનસ પર ભાર અસર કરી
 હતી ચીનને કાંતિની સફળતા માટે અભિનંદનનો સદેશ
 પાકવવામાં આવ્યો, ઉપરાંત એક તમીમી પ્રતિનિધિમંડળ
 પણ સંસાનુભૂતિના ચિહ્ન તરીકે ચીન મોકલવાનું નક્કી
 થયું, પરંતુ સરકારે જરૂરી પરવાનગી ન આપી ચીનના
 એાની સામે તડગા હિન્દી લશ્કરને ચીન મોકલ્યું, એ સામે
 ગદામમાએ વિરોધ જાહેર કર્યો, અને લશ્કરને પાડું
 જોનારી લેવની માગતી કરી. ઉપરાંત, મરકાં હિન્દના

આવા પાડોશીઓ સાથે સુદ્ધ આદરે તો, તેમાં તેને માથ ન આપવાનો ઠરાવ થયો. પરંતુ ઠરાવોની અમર સરકાર પર આઝી ન થઈ, છતાં મહાસલાએ આખા જગતને એટલું તો સ્પષ્ટ કરી જ ગાતાચું કે ખીલતોની સ્વતંત્રતાનો નાશ કરવાની જવાબદારી બ્રિટિશ સરકારની છે અને તેમા હિન્દી પ્રજાનો હાથ નથી, ને સાથ પણ નથી. એક સર્વપક્ષી પરિષદ યોજાવવા માટેનો ઠગવ પણ અહીં જ પસાર થયો, આ રીતે ૧૯૨૭નું વર્ષ પૂરું થયું.

ડૉ. અનભારીએ પ્રમુખસ્થાનેથી હિન્દુમુસ્લિમ પ્રશ્ન પરત્વે જે મતબ્બ જમૂ કર્યું છે તે આજે જે મનન યોગ્ય છે.

‘હિન્દુ મુસ્લિમ પ્રશ્ન એ જે ભુદી સંસ્કૃતિઓ વચ્ચેનો પ્રશ્ન છે જીવન પરત્વે જોવાનું બનેલું દષ્ટિબિંદુ ભુલું ભુલું છે.

આ પ્રશ્ન ઉદ્દેશવાનો એક જ ગતમાર્ગ છે. બંને સંસ્કૃતિઓનું અન્નિત્વ ટકાવી રાખવાનો અધિકાર માન્ય રાખવો જોઈએ એક ખીલ પ્રત્યે મહુનશક્તિ રાખવી જોઈએ, આદર, રૂલાવ વધારવો જોઈએ. રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ મારફત બનેંએ એકમેકની સંસ્કૃતિને સમજાવવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ અને એ પ્રત્યે પ્રેમ વધારવાને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ જે સ્થળે બેઠે ટોમતા નવચુવાનો લેગા થઈ શકે, એકમેકનાં દિલ યોગ્યબવાનો અને એકમેકનો અભ્યાસ કરવાની વ્યાં તક મળે એવી રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ સ્થાપન શ્રવી જોઈએ.’

‘હિમાચ્છાદિત જવાલામુખી’

વલ્લભભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ

(ઓક્ટોબર ૧૯૭૫—)

ગુજરાતના પાટીદારોની એ ઉપજાતિઓ. લેવા ને કડવા વલ્લભાઈ લેવા ઉપજાતિના છે, એમની જન્મભૂમિ, ગુજરાતના પેટલાદ તાલુકાનું, જેડા જિલ્લાનું કરમસદ ગામ છે. એમના પિતા ઝવેરભાઈની આર્થિક સ્થિતિ સાધારણ હતી. માત્ર ઘોડી ખેતી અને ઘોડી પોતીદ્રી જમીન હતી. પરંતુ એમની વીરતા ને શાહન ક્રોધથી ગાલ્યાં વાય એમ નહોતી, ને માઘે સાઘે ઇશ્વર ભક્તિ અને શ્રદ્ધા પત્તુ ખૂળ હતા, નયમ પૂર્ણ હવન

જન્મે મુસલમાન હોવા છતાં એમણે હિંદની દરેક કેામના
 હૃદયમાં પોતાનું સ્થાન અદ્વિતીય બનાવી દીધું હતું. લોક-
 સેવાને જ એમણે જીવનનો સાચો મઝહબ માન્યો હતો,
 ને તેથી જ પહેલેથી છેવટ સુધી લોકનો વિશ્વાસ એમણે
 જાળવ્યો હતો. દેશે આ ઉદાયરિત પુરુષને ભાવભરી અંજ-
 લીઓ અર્પી.

છે. ધંધો ધીએ છે. કોણ જાણે કેમ, પણ દીવાની કાયદાની અટપટી ખારીકીમાં કે ગુનાઓમાં એમને રસ પડતો નથી, ને, ફોજદારી ગુનાને લગતા મુકદ્દમાઓમાં એ ઝુકાવી જ દે છે. જૂન ને લૂટકાટના મુકદ્દમામાં જગ્યાવ કરવા એ તૈયાર, ને એ માટે ભારે પરિશ્રમ ઉઠાવે, એકચિત્તે કામ કરે ને ઠેક સુધી લડી લે, નાનામોટા અધિકારીઓ ને પોલિસ અફસરો એમનાથી કાંપે, ને અદાલતની અધિકારીઓ એમની દલીલોથી દિગ થઈ જાય. એમના ત્રાસથી છૂટવા માટે, રેસિડેન્ટ મેજિસ્ટ્રેટની અદાલતને ધોરસદથી આણુંદ ખસેડવામાં આવી ને જ્યારે એમણે આણુંદમાં વડીલાત શરૂ કરી, ત્યારે અદાલતને પાછી ધોરમઢ લાવવામાં આવી !

એક પ્રસંગ છે. કરમસદમાં એમની પત્ની ખીમાર છે. ઓપરેશન માટે વલ્લભભાઈ એમને મુંઝ, પહોંચાડે છે. એના સમાચાર, લગલગ રોજ પત્રદારો મળ્યા કરે છે. પરંતુ તળિયત સુધરતી નથી. એક દિવસ અદાલતમાં એક મુકદ્દમો લડી રહ્યા છે, ત્યાં પત્નીના દેહાન્તના સમાચાર તારથી મળે છે. તાર વાંચે છે, હૃદયમાં ભારે વ્યથા અનુભવે છે, પરંતુ અપૂર્વ ધૈર્ય ને શાંતિથી તારને મેજ પર મૂકે છે. મુકદ્દમો પૂરા કરે છે, બહાર આવે છે ને પછી મિત્રો સાથે એને વિશે ચર્ચા કરે છે.

સ્વભાવનાં આવાં વિધવિધ પાત્રાં એમનામાં એકમેક સાથે હળીમળીને રહીને, એમને મહત્તા અપવે છે. કદલ કાળજનો આ આદમી અજબ છે.

ગાંધીજીને ગુજરાતના રાજકીય ક્ષેત્રમાં લાગ લેતા જોયા ને એમનું ધ્યાન તેમના તરફ આકર્ષાયું. તેમના વ્યક્તિત્વે એમને ખેંચ્યા. એમને લાગ્યું કે હવે પ્રાંતનું કામકાજ વધશે, અને એજ વખતે ગાંધીજીના સભાપતિત્વ નીચે ગોધરામાં એક ગુજરાત રાજકીય સંમેલન ભરાયું. રચનાત્મક કાર્યક્રમ ઘડાયો, ને એ પાર પાડવા માટે એક સમિતિ નીમાઈ. વલ્લભભાઈ એના મંત્રી થયા, ને આમ બંધાયેલો સંબંધ ઉત્તરોત્તર વધતો ચાલ્યો. વલ્લભભાઈની કાર્યશક્તિ અને એમનો ઉત્સાહ ગાંધીજીની આંખમાં વસતાં ગયાં.

ગાંધીજી અંપારણુ ગયા, ને વલ્લભભાઈએ વેડની પ્રથાના ત્રાસમાંથી પ્રભને મુક્ત કરવા કમિશનર જોડે પત્ર-વહેવાર ચલાવ્યો. અંકવાડિયામાં એ પ્રથા નાબૂદ કરવાની નોટિસ આપી, અને પરિણામે કમિશનરે છઠ્ઠે જ દિવસે એમને જોલાવ્યા ને એમના મનોબુદ્ધિ કામ કરી આપ્યું. ગાંધીજી અંપારણુથી પાછા ફર્યા, ને ત્યાં તો અમદાવાદમાં મજૂરોનો પ્રશ્ન અને જોડાના જેડૂતોનો પ્રશ્ન એમની સામે આવીને જિલો. મજૂરોએ હડતાલ પાડી હતી, ને જેડૂતોએ સત્યાગ્રહ આદર્યો હતો. ગાંધીજીએ પૂછ્યું, જોલો કેણુ મારી આધે આવે છે? ને જવાબમાં વલ્લભભાઈ આગળ આવ્યા. જેડાસત્યાગ્રહ નિમિત્તે ગામેગામ ધૂમ્મા, ને જેડૂતો મુઘી સત્યાગ્રહનો સંદેશો પહોંચાડ્યો. જેડૂતો જિંદીને જિલા થયા, સત્યાગ્રહ સફળ થયો.

તે પત્રી આચુ અમહકારનું આદેશન જલિયાનવાલા આગમાં પગ્દેશી સત્તાએ દમનનો જે કોરડો ફેરવ્યો? તેનાથી રાષ્ટ્રનો સત્ત્વ આત્મા ઝળકીને લાગી ગયો. દેશભક્ત તુફાન થઈ ગયું કલકત્તા અને નાગપુરના મહાસભા-અધિવેશનોમાં અસહકારનો કાર્યક્રમ પસાર થયો, ને તેને અનુમતીને વલ્લભભાઈએ ઝેરિસ્ટરી છોડી દીધી, ને પોતાના પુત્રને પણ સરકારી શાળામાંથી છોડી દીધો. ગુજરાતમાં ઠેઠેર ફરીને એમણે પ્રચાર કર્યો એક પક્ષે સરકારી દમન ને બીજે પક્ષે જનતાનો ઉત્સાહ વધતા ગયા પતુ ડમ નમીજે ચૌરીચૌરાના હત્યાગાડને લીધે અત્યાચારને ન્યાયિત ડગવામાં આયો ગાંધીજી ગિરફતાર થયા, ને વલ્લભભાઈને ગિરે ગુજરાતનો ભાગ આવી પડ્યો. ગાંધીજીના અનિવાર્ય સાથીદાર તરીકે તેમણે કાર્ય કરવા માંડ્યું અનેક નિર્વાચો ઠેલી ફરી ને આ મંત્રાઓએ લડતના માથે આપના માંડ્યો. આજ અરમામાં ગુજરાત વિપ્રાપીક માટે પ્રહરદેશ સુધી પ્રવાસ જેડી એમણે કપિયા દન લાખ એડા કર્યા.

ને પત્રી આચો નાગપુરનો, ગજધરજના અપમાનના નિરોધ માટેનો ઝડા-મત્તાનહ ગુજરાતમાંથી વલ્લભભાઈ સ્વયંમેવકો મોકલના નાડ્યા જમનાવાલજીની ગિરફતારી પત્રી, વલ્લભભાઈએ જ જગજગત મગસન કર્યું, ને છેરટે અગારે નનવું પડ્યું, ને દમ પદર દિનનના જ જનતાની પૂરી માગણીઓ નવીકારી, કેદીઓને એણે છોડી દીધા.

બોરસદ સત્યાગ્રહમાં પણ સરકારે પ્રજા પર રાજદ્રોહી લોકોને આશ્રય આપવાનો આરોપ મૂક્યો; વધારાની પોલિસ ગોઠવી ને તેના ખર્ચ પેટે બે લાખ આગીસ હુજરનો દંડ જનતા પર ચઢાવ્યો. વડલભલાઈએ આ આરોપ સિદ્ધ કરવાનું સરકારને આવાહન આપ્યું, ને એક મહિના સુધી લાગલાગટ બધે ફરીને, દંડ ન આપવાની લોકોને હાકલ કરી. સરકાર થાકી; ગૃહસચીવને તપાસ માટે મોકલ્યા ને દંડ માફ કરી દીધો.

નથી. પહેલાં તમારી છાતી પર હાથ મૂકી જુઓ, ને જમીનનો ને પૈસાટકાનો મોહ છોડી શકો તો જ સત્યાગ્રહના માર્ગ પર આવજો.' ૧૯૨૮ની ૪થી ફેબ્રુઆરીએ તાલુકાના ખેડૂતોના પ્રતિનિધિઓની સભા થઈ. વડલભાઈએ ફરીફરીને કહ્યું, 'હજી કહું છું કે ખૂબ વિચારી જુઓ. સરકાર તમને ઘરબાદ કરવામાં ને માટીમા મેળવી દેવામા કશું પાછું ફરીને નહીં જુએ. એક તરફ તમારી સ્ત્રીઓ અનાજના કણકણ માટે તરફડશે, ને બીજી બાજુ તમારાં દૂધપીતાં બગાડી દૂધના ટીપા વિના ભૂખે મરી જશે. માલ જમ થયો આ બધું મહન કરી શકો એમ હો, તો જ આ તરફ પગલુ ભરજો, નહીં તો ચૂપચાપ બેઠી રહીને, જેને જે ઠીક લાગે તે કરજો.' આ પર વિચાર કરવા લોકોને આઠ દિવસની સુદત આપી, દરમિયાન એમણે મુળદંત ગવર્નર પર પત્ર લખી બારડોલીની સ્થિતિ પર કડી વિચાર કરવા, ને તપાસ કરવા વિનંતી કરી. પણ પગિણામ કશું ન આવ્યું. આ તરફ ચરકારે મહેમૂલવધાગે વચૂલ કરવા દાડી પીટાવી. ૧૨મી ફેબ્રુઆરીનો દિન સુકરર કરાયો, પણ એ દિવસે ચરકારી તિલ્લેરીમા એક કાણી દોડી પણ ન ગઈ! તુરત વડલભાઈએ તાલુકામાં ફરીને સત્યાગ્રહનો મર્મ લોકોને ગમતોયો, અગડન કર્યું, દરેક ગામમાં સૈનિક દળ ઊભું કર્યું, બારડોલીમાં નવી આઠ છાવણીઓ ઊભી કરી. આખા ચે તાલુકાને પાંચ મુખ્ય ભાગોમાં વહેંચી નાખ્યો, ને દરેક ભાગનો એક અધિકારી નીમ્યો. આ સૈના મેનાપતિ

વલ્લભભાઈ. એક પ્રકાશન વિભાગ અને સત્યાગ્રહ કાર્યાલય ખોલ્યું. 'સત્યાગ્રહ-સમાચાર' નામનું પત્ર શરૂ કર્યું. વલ્લભભાઈની ઇચ્છા એ જ શાસન. એમની આજ્ઞાનું તુરત પાલન થતું; એની સામે કેઈ વિરોધ ઊભો કરવાની શું જાણ ન કરતું. ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાએ લખ્યું: બારડોલીમાંથી અંગ્રેજી રાજ્યનો અસ્ત થઈ ચૂક્યો છે.

આ સત્યાગ્રહે સ્ત્રીઓને પણ શક્તિસ્વરૂપે બહાર આણી. સરકારે જમીનો નાખી, ધરપકડો કરી, હન્ટરોની જમીનનું કોટીને મૂલે લીલામ કરી દીધું. જનવરોની પણ એજ હાલત કરી. પકાણોએ સરકારને આશ્રયે શું ડાંગીરી શરૂ કરી, પરંતુ ધન્ય છે કિસાન સ્ત્રીપુરુષોની અડગ ધીરજ અને અદ્ભુત હિંમતને, તથા તેમની અપૂર્વ સહનશક્તિને અને તેમના અચલ સંગઠનને. ત્યાગની આ અશ્રુતપૂર્વ કહાની દેશને ખૂણેખૂણે વા વેગે પસરી ગઈ. ને દેશના જુદા જુદા પક્ષીય નેતાઓનું ધ્યાન પણ બારડોલીના તીર્થધામ પર મંડાવ્યું. સૌ ત્યાં આવવા લાગ્યા. શ્રી: બળજ, કુંઝડ, વઝે, ઠક્કર વગેરેએ જાતે જઈ પરિસ્થિતિ તપાસી, ને હેવાલ રજૂ કર્યા. આ અહેવાલોથી શ્રી. ચિંતામણિ અને ડૉ. સમૂ પણ ચોંટી ઊઠ્યા. શ્રી કેલકર, જમનાદાસ મહેતા ને બેલવીએ હિન્દી સરકારને વિનંતી કરી આનો ઉકેલ લાવવાનું સૂચવ્યું. વલ્લભભાઈને મળવા માટે ગવર્નરે સુરતમાં બોલાવ્યા. ગયા, દિલ ખોલી વાતો કરી. ગવર્નરે કહ્યું: 'પહેલાં વધારો

ભરી દો, પછી બધું ઠીક થઈ રહેશે,' પરંતુ ઈજ્જતનો પ્રશ્ન થઈ પડેલી વાતને એ રીતે કેમ જતી કરાય ? વલ્લભભાઈએ ના કહી. દરમિયાન ડાઉન્સિલના એક સભ્ય શ્રી રામચંદ્ર ભટે, પૂરતી તપાસ થાય ત્યાં સુધી, વધારાની રકમ જમા કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી. ગર્વનરે તેનો સ્વીકાર કર્યો. ૧૯૨૮ ની ૬ ટી ઓગસ્ટે સમજૂતી થઈ. સરકારે ફરી તપાસ કરવાનું કબજૂ, જપ્ત કરેલી જમીન પાછી આપવાનું ને ડેલીઓને મુક્ત કરવાનું પણ જાહેર કર્યું. મત્યાગ્રહનો મહાન વિજય થયો. ૧૧મી ઓગસ્ટે આખા ચે તાલુકામાં વિજયોત્સવ મનાયો. સત્યગ્રહની આવી અપૂર્વ સફળતાથી એ પદ્ધતિની અમરડારકતામાં દેશની શ્રધ્ધા વધી. જનતાના જુગ્સામાં અને ઉત્સાહમાં આ લડતે પ્રેરણા આપી 'સરદાર' વલ્લભભાઈનું નામ લોકોની જીભને ટેરવે રમતું થઈ ગયું.

વલ્લભભાઈની આગ ઝરતી વાણીનું રૂપ તો લોકોએ આ જ વેળા જોયું ઉપરથી બચ્ક હાકેલો આ જવાબામુખી સજગો છે ત્યારે ડેવી આગ ફેલાવે છે તે પણ આ જ વેળા પ્રતીત થયું. એમનો શબ્દેશબ્દ માત્ર ગર્જના કરતો મેઘ નહીં, પણ વરસતો ધુવાધાર છે જીભિ, વિવેક, પગિસ્થિતિ, મોન ને મગાન શક્તિએ એમને ચોદાના પદ પરથી સરદારને પદે સ્થાપ્યા છે મરદાર બોલે છે જોખુ, કરે છે વધુ

પછી તો આવી ૧૯૩૦ના વર્ષની ગાંધીજીની ઐતિહાસિક દાંડીયુ. ૧૨મી માર્ચે એ ગરૂ થવાની હતી.

વલ્લભભાઈ ગુજરાતની 'કિસાનશક્તિને ઢંઢોળી' ઊઠાડવામાં લાગી ગયા હતા. જમીં માર્ચે એઓ રાસ પહોંચ્યા. જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટે એમને અહીં ભાષણ કરવાનો મનાઈ હુકમ પહોંચાડ્યો. પણ વલ્લભભાઈ એવા હુકમને માને શાના? તુરત ગિરફતાર થયા, ત્રણ મહિનાની સજા અને ૫૦૦ રૂપિયાનો દંડ થયો. દંડ ન ભરે તો ત્રણ અઠવાડિયાની વધુ સજા. જેલમાં રહે તળિયત લથડી, ને સરકારે જૂનમાં એમને છોડી દીધા. આ દરમિયાન સત્યાગ્રહનો પવન દેશમાં જોશભેર ફૂંકાઈ રહ્યો હતો. મોતીલાલજી ગિરફતાર થયા, ને એમણે વલ્લભભાઈને રાષ્ટ્રપતિ બનાવ્યા. એમણે લડતનું સુકાન હાથમાં લીધું, અને એને એવી ગંભીર ભૂમિકા પર આણી મૂકી કે સરકારી નોકરાએ અભય થઈને રાજનામાં પેશ કરી દીધાં. વાતાવરણ ઉગ્ર થઈ ગયું. બ્રિટિશ સત્તા આ પ્રતિકારથી કંપી ઊઠી. ૧લી ઓગસ્ટે 'તિલક દિન'ને નિમિત્તે નિકળેલા સરઘસમાંથી વલ્લભભાઈની ધરપકડ થઈ, ને ત્રણ માસની સજા થઈ.

છેવટ ગાંધી-ધરવિન કરાર થયા. લડત બંધ પડી. કેદીઓ છૂટયા, વટહુકમો પાછા ખેંચાયા. વલ્લભભાઈએ આટલાં વર્ષોથી બળવેલી કામગીરી માટે અહેશાન વ્યક્ત કરતાં રાષ્ટ્ર તેમને રાષ્ટ્રપતિ તરીકે નવાળ્યા. કરાંચીમાં ૪૫મું અધિવેશન ભરાયું. મહત્વના ઠરાવો પસાર થયા. પ્રમુખ-સ્થાનેથી એમણે જણાવ્યું કે 'ગાંધી-ધરવિન કરારથી સંપૂર્ણ

પાલન કરવું એ આપણી શક્તિમાં ઉમેરો કરવાનો એક માર્ગ છે, ઉપરાંત જે આપણે કમાયા છીએ તેને મજબૂત બનાવવું જોઈએ' પ્રજાના મૂળભૂત હકોને લગતો ઠરાવ એ ત્યાગનો સૌથી મહત્ત્વનો ઠરાવ છે સ્વરાજ્યમંદાગની મહા-અભાની કંટપના સ્પષ્ટ કરતા જાહેર કરવામાં આવ્યું કે આવી મરજામાં દરેક હિંદીને વિચાર-વાતચ્ચ રહેશે, ધર્મ, નૈતિક અને શ્રીયુષના ભેદો કાયદો માન્ય નહીં રાખે, મજૂરોનાં હિતોનું રક્ષણ કરવામાં આવશે, તેમને યોગ્ય પગાર ને બીજી મગવરો મળે એ તરફ લક્ષ રાખવામાં આવશે, ઉત્ત્રોગો તથા ખાતા, ખનિજ દ્રવ્યો, રેલ્વે, વહાણવટ તથા જળમાર્ગો ઉપર રાજ્યની માલિકી અથવા હક રહેશે

૧૯૩૧ની ૧૯મી ઓગસ્ટે ગાંધીજી ગોળમેજી પરિ-પક્ષમાં હાજરી આપવા લડત ગયા ને અહીં સરકારે ગાંધી-દગવિન કરારનો ખુલ્લો લગ કર્યો ગાંધીજી પણ નિરાશ થઈ હિમેચ્છરની ગટમીએ પાછા ફર્યા ૧૯૩૨ની ચોથી નવેમ્બરની રૂઝી મવિનય કાયદામગની લડત ગરૂ થઈ ૧૯૧૯ના કાયદાની ત્રીજી કલમ અનુસાર પહેલે જ દિવસે ગાંધીજી અને વલ્લભાઈને સગદારે કેદ કરી, જેલમાં પૂરી દીધા. મંદાગને ૧૯૩૪ મુઘી ત્યા જ પુરાઈ ગયું હતું, પરંતુ કથગની તબિયતે વર્ષના અંત લાગમાં એમને મુક્તિ મળી હતી તે પ્રકૃતિ પરી મુઘની નહોતી ત્યાં તે ધાગમલા પ્રવેશનો પ્રદ્ધ આવ્યો. લડત બધી ને દેશ ચૂંટણીઓની

ધમાલમાં રોકાયો. સરદારની આગેવાની હેઠળ કોંગ્રેસ પાર્લામેન્ટરી બોર્ડ સ્થપાયું. સરદારની વ્યવસ્થાશક્તિ એટલે પછી પૂછવું જ શું? મહાસલાને જળરી સફળતા પ્રાપ્ત થઈ. સરહદ પ્રાંત, સંયુક્ત પ્રાંત, બિહાર, આસામ, ઓરિસા, મધ્યપ્રાંત, મુંબઈ, ને મદ્રાસમાં મોટી બહુમતિથી મહાસલા ચૂંટાઈ આવી. આ પ્રાંતોના કાર્યને માટે પાર્લામેન્ટરી ઉપસમિતિ સ્થપાઈ ને સરદારને તેનાં અધ્યક્ષ નીમ્યા. આ મંત્રીમંડળોનું સંચાલન કરવામાં એમણે જે અનુશાસન ને દઢતાનો પરિચય કરાવ્યો છે એ તો આખો દેશ જાણે છે.

૧૯૩૮-૩૯નાં વર્ષો દરમિયાન હિંદી રાજસ્થાનોમાં યુષ્કળ જાગૃતિ આવી. રાજસ્થાની પ્રજાઓએ જવાબદાર રાજતંત્રની માગણી કરી, એ મુદ્દા પર લડત આપી. આમાં મહેસૂર અને રાજકોટની લડતમાં વલ્લભભાઈનો હિસ્સો ગણના પાત્ર છે.

૧૯૩૯ના નવેમ્બરની ૯મી તારીખ સુધીમાં, યુરોપમાં સળગેલા મહાયુધ્ધમાં હિંદની સંમતિ વગર તેને ધસડવાનાં બ્રિટિશ સરકારના પગલાંના વિરોધ તરીકે, અને પોતાની યુધ્ધનેમો સરકાર જાહેર કરતી ન હોવાને લીધે, આડે પ્રાંતોમાંની મહાસલાસરકારોએ રાજીનામાં આપી દીધાં. આ પછી તુરત વલ્લભભાઈ પોતાના રચનાત્મક કાર્યમાં લાગી ગયા.

ને ત્યારપછી તેા ઇતિહાસે જે પગલીઓ પાડી છે તે સૌને સુવિદિત છે. મહાસલાના ૧૯૪૨ના શકવર્તી ઓગસ્ટ દરમિયાને પરિણામે દરેક નેનાની ધરપકડ થઈ, ને તેને અબાણુ સ્થળે કેદ રાખવામાં આવ્યા. દેશભરમાં બાણુ દાવાનગ કાઢી નીકળ્યો. ૧૯૪૨, ૪૩ ને ૪૪નાં ત્રણ વર્ષ પૂરાં થયાં; ૧૯૪૫ના જૂનમાં વાઈસરોય લોર્ડ વેવેલે કરેલા રીડિયો પ્રવચન અનુસાર દેશનેતાઓની મુક્તિ થઈ.

પરંતુ તે દરમિયાન દેશમાં ફેલાયેલાં કાળાં બજાર, નફા ને સંઘરાની વૃત્તિ, લાંચગુલાવતની બદીઓ, બાંધવાનો દુષ્કાળ વગેરે જેલમાંથી તાજ જ બહાર આવેલા વલ્લભભાઈના જીવને જોયેન કરી મૂક્યો. એમણે બાહર વ્યાસપીડ પરથી આ પથે જતા લોકોને સખત શબ્દોમાં ચીમકી આપી, ને જે કામ બની ગયું છે તેનાથી ઉદ્વિગ્ન થઈ શોક અનુભવ્યો.

૧૯૪૫માં જ એમનાં સિત્તેર વર્ષ પૂરાં થયે, પ્રગ્દયે ભાવ ભેરના ભિમબકાથી એમને અભિનંદનો પાડવ્યાં, અને એમનું નામ ચિન્કાળ પર્યંત યાદ રાખવા ‘સરદાર હોલ’ બાંધવાનો દરાવ કર્યો. આ માટે જરૂરી લાખોની રકમ પણ એકઠી થવા માંડી.

આજે સિત્તેર વર્ષે જે વલ્લભભાઈનાં હૃદયમાં જીવાનનો જીરવો છે. દેશની નાની મોટી દરેક પ્રજામાં તેમને સાચ

હોય છે, તેમની અપીલ હોય છે, તેમની હાકલ હોય છે, તેમના આશીર્વાદ હોય છે. કિસાનોના તો વઢલભાઈ આજે ચે પ્રાણુ છે.

આ વિચક્ષણ પુરુષના જીવનપંથ પર દૃષ્ટિ નાખતા સહેજ દેખાય છે કે વીરતા એ જીવનનો રાજમાર્ગ છે. એ વિરતા નિર્ભયતામાંથી પેદા થઈ છે, ને એ નિર્ભયતા ચોખ્ખાની છે. યુદ્ધ દેખીને એમનામાં ભાવાવેશ પેદા થાય છે, દિલમાં ઉમંગ સાથે એ આંધીની માફક ધૂમી વળે છે, એટલું જ નહીં, પણ જે લોક આપત્તિઓને વધાવી લે છે, તેમને સહાય આપવા પણ એ તત્પર રહે છે. યુદ્ધ બંધ પડે છે ત્યારે એમને ઝાઝું ચેન નથી પડતું. આમ છતાં એમનો વિવેક ગાંધીજી તરફ એમને ઘસડી બાય છે; પણ એમના સમગ્ર તંત્રમાં ગાંધીજીના સિધ્ધાંતો એકાદાર નથી થઈ શકતા. એમની પ્રકૃતિ, સ્વભાવ ને પ્રવૃત્તિનો ઝોક જુદો જ છે. એમની સુખસુદ્રા જ એમની આંતરિક શક્તિઓનો અરીસો છે. જ્યારે એ ચહેરો ઠરડો થાય છે ત્યારે મહાસભાની અંદરના કે બહારના વિરોધીઓ ધૂળ ઊઠે છે. આમ તો બહુ કોઈનો વિરોધ જ એ સાંખી શકતા નથી, પણ જ્યારે પ્રતિસ્પર્ધી એમની સાથે સહમત થતો નથી, ત્યારે જોન ગંથર લખે છે તેમ એ નિર્દેય મુક્કો બની બેસે છે. સમાજવાદીઓને કાબૂમાં રાખવા માટે મહાસભાના હાથમાં તેઓ જળરામાં જળરૂં અસ્ર છે, ને ખરેખર આખા

ચે ગુજરાતમાં આજે તો વ્યવસ્થા, સંગઠન અને કાર્યપરા-
યણતામાં એમને આંખી નાચ એવો ખીજો કેાઇ નેતા નથી,
ને તેથી જ, વલ્લભભાઈમાં ગાંધીજી જેવી દષ્ટિની સમતુલા
નથી, જગાહર જેટલી લોકપ્રિયતા નથી, રાજાજી જેવી
બુદ્ધિની તીક્ષ્ણતા નથી છતાં વલ્લભભાઈ વલ્લભભાઈ જ છે.

‘ભારતમાની મૃતસેવા’

બાપુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ

(૩૭ ડિસેમ્બર ૧૯૮૪—)

શુદ્ધેષ જાડી ખાદીના લગભગ ગ્રામીણ વેશમા સજ્જ, રંગે
ઘઉંવપુર્ણ, હરાન્દાર મૂછવાળા, ને રીતભાતે તદ્દન સાદા એવા

બાપુ રાજેન્દ્રપ્રસાદને તમે
જુઓ તો કદી કલ્પનાયે ન
આવે કે આ સાદામીઠા
માણુમમા શ્રધ્ધાની, બુદ્ધિની,
વિવેકની, મેરાની, શન્તિની,
તપસ્યાની દેવી અત્યંત
પ્રાજ્ઞવલ્લ જ્યોત ઝગડે છે।
એમની વાણી ઠંડી છતા
પ્રેમીની, એમનો દેખાવ માદો
છતા માન માગી તે તેવો,
એમનો જલેવાર વિશુદ્ધ,
એમનું કાર્ય ને આસ્થિય
શઠમ દેહધી પર બિહારના

આ મહાત્મા હિન્દના ગજગણુમા એક અપ્રણી વ્યક્તિ છે

રાજેન્દ્રબાબુનો જન્મ ૧૮૮૪ની ૩૭ ડિસેમ્બરે, ઉત્તર બિહારના સારન જિલ્લામાં હવાદેઈ ગામમાં, જમીનદાર મુનશી મહાદેવ સહાયને ત્યાં થયો હતો. પિતા બંતે કાયસ્થ હતા અને ધર્મે વૈદું કરતા હતા, અને ગરીબ દરદીઓને રાહત દાખલ મફત દવા આપતા. રાજેન્દ્રબાબુ પર એમનો મોટો ભાઈ મહેન્દ્ર બાબુના હાવનનો નૈતિક દૃષ્ટિએ ભાર પ્રભાવ છે.

૧૮૯૩માં રાજેન્દ્રબાબુ છપરા શાળામાં જોડાયા. તે પૂર્વે એમણે ફારસી ભાષાનું શિક્ષણ લીધું હતું ૧૯૦૨ની માસમાં એમણે મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી. વીસ હજાર વિદ્યાર્થીઓમાં તેઓ પ્રથમ આવ્યા, ને કેટલીયે શિષ્ય-વૃત્તિઓ મેળવી. શાળાનું શિક્ષણ પૂરું થયે તેઓ કલકત્તાની પ્રેસિડન્સી કોલેજમાં જોડાયા. ને ત્યાં પણ આ મેધાવી કિશોરે આખી વિદ્યાપીઠમાં આથી પ્રથમ આવી પોતાની દેવદત્ત પ્રતિભાની ચોંટા મન પર છાપ પાડી લીધી. ૧૯૦૬માં બી. એ. થયા, ને ૧૯૦૭માં એમ. એ. ની પરીક્ષા અગ્રેજી માથે પ્રથમ નંબરે પસાર કરી, આથે સાથે કાયદાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ પણ શરૂ કર્યો.

તેવીમ વર્ગની આ ગ્રેજ્યુએટ કારકીર્દિ એ રાજેન્દ્રબાબુના હાવનનું એક અનિર્વચન્ય પ્રકરણ છે. અને આ વર્ષો દરમિયાન વાચન મનન અધ્યયનને પાંચામે એમણે જે કાંઈ પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તેનું પરિપક્વ રૂપ, પાછલાં વર્ષોમાં

દેખાઈ આવે છે. એમ. એ. થયા પછી તેઓ મુઝફ્ફરપુરની ગ્રીઅર કોલેજમાં પ્રાધ્યાપક નીમાયા, ને ત્યાં એક વર્ષ કામ કરી, કાયદાના અભ્યાસ માટે કલકત્તા આવી ગયા, ને ત્યાં જઈ વકીલ બન્યા. એક મફળ વકીલ તરીકે પણ તેમણે નામના કાઢી, ને લો કોલેજમાં પણ પ્રાધ્યાપકના માનવતા પદે થોડો સમય રહ્યા.

આ વર્ષો દરમિયાનનો મહત્ત્વનો રાજકીય બનાવ તે બંગાળના ભાગલા. લોર્ડ કર્ઝનની નીતિનો ઠેરઠેર વિરોધ પોકારાયો હતો. બંગાળના સસ્કાર, સંસ્કૃતિ ને ઐક્ય જોખમમાં આવી પડ્યા હતા. જમાનો તોફાની થઈ ગયો હતો, સુપ્રતિ અવસ્થા જતી હતી ને ભગૃતિ આવતી હતી. લોકોનાં હૃદયમાં માતૃભૂમિની સેવાની સજ્જતા આવી ગઈ હતી. એકમેકને પિછાણી, સ્વદેશી ધર્મના ફેલાવા માટે સૌ કટિબદ્ધ થઈ ગયા હતા. રાજેન્દ્રગાંધી આ વેળા અભ્યાસ-પરાયણ હતા, પરંતુ પુસ્તકના દીકા ન હતા. બહાર ચર્ચાઓમાં, ને માર્ક્સવાદી કાર્યોમાં એ ઉત્સાહથી ભાગ લેતા હતા. રાજકીય વાતાવરણમાં જન્મેલી કુપ્પતાથી એ કેમ અળગા રહી શકે ? બંગાળના યુવાનોમાં જે ભગૃતિ આવી હતી તેની આંધ રાજેન્દ્રગાંધીએ ગિહારના વિદ્યાર્થીઓને પણ લગાડી. એમના પ્રયત્નો વડે ડિસેમ્બર, ૧૯૦૬માં પટના કોલેજના હોલમાં ગિહાર વિદ્યાર્થીમંમેલનની એક પહેલી પરિપક્વતા સ્વ. મૈયદ શંખુનીમહેળને અધ્યક્ષપદે મળી.

ખિહારના વિદ્યાર્થીઓની એ પ્રેરણા હતી. પોતે આ પછી હોન સોસાયટીમાં જોડાયા. સુપ્રસિદ્ધ બ્રહ્મવાદી સિસ્ટર નિવેદિતાએ રાજેન્દ્રબાળુની આંખેમાં ઉત્તમવલ્લ ભાવિની શક્યતાની ઝાંખી કરી લીધી હતી.

અને તેની પ્રતીતિ એ અરસામાં, ઇ. સ. ૧૯૧૦માં, ગોખલેએ એમને હિન્દ સેવક સમાજમાં જોડાઈ, કામ શીખવાનું આમંત્રણ આપ્યું, તે પરથી થઈ જાય છે. રાજેન્દ્રબાળુને ગોખલેજી પ્રત્યે અગાધ ભક્તિ હતી. એટલે એ તો તુરત તૈયાર થઈ ગયા, પરંતુ એમના મોટાભાઈની આજ્ઞાનુસાર એ વિચાર છોડી દેવો પડ્યો. પરંતુ ચિત્તમાં જે મંથન ચાલી રહ્યું હતું, ત્યાગ ને સેવાની ભાવના જે વિચારો પ્રેરી રહી હતી તેનું સન્નિષ્ઠ પ્રતિબિંબ એણે મોટાભાઈ પર લખેલા પત્રમાં પાડ્યું છે. એમનું જીવન કંઈ કેટીએ ચાલવા પ્રેરાતું હતું, એ જાણવા માટે એ પત્રનું અધ્યયન કરવું જરૂરી છે. જીવનની પહેલી પચ્ચીસમાં જ આ ભાવિ મહાપુરુષમાં દેવી ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાઓ હતી તે અહીં દેખાય છે. તેઓ લખે છે :

‘ભાઈ, જાતે ભાવવિવશ વ્યક્તિ હોઈ હું તમારી રૂબરૂમાં કશી વાત નથી કરી શકતો. કેાઈ ઉચ્ચતર ને મહત્ત્વપૂર્ણ ભાવનાનાં આવાહનની હું અનુભૂતિ કરી રહ્યો છું. તમને સુરકેલી કે પદેશાનીમાં છોડી દેવા એ મને શોભાસ્પદ નથી, પરંતુ ત્રીસ કરોડ ભારતવાસીઓ માટે આપ કંઈક ત્યાગ કરો એવી મારી અસ્ત છે. શ્રી. ગોખલેના

સમાજમાં લોડાણું એમાં હું કશો ત્યાગ કરતો નથી. સારા માટે કે માફા માટે, પણ મને એવા શિક્ષણનો લાભ મળ્યો છે કે હું ગમે તે પરિસ્થિતિને અનુકૂળ બની શકું છું. મારી રહેણી-કરણી પણ એવી સાદી છે કે મને સુવિધાના કોઈ વિશેષ સાધનની જરૂરત નથી. 'સમાજ' મને જે આપશે તે મને પૂરતું થશે, પરંતુ હું એમ તો નથી જ કહી શકતો કે આમાં તમારે ત્યાગ નહિ કરવો પડે. તમે મારા પર મોટી આશાઓ બાધી છે; એ આશાઓ એક ક્ષણમા નષ્ટ થઈ જશે. પરંતુ આ અનિત્ય સસારમાં પૂજા, પદ, પ્રતિષ્ઠા મૈનો અંત છે. જેમ પૂજા વધતી જાય છે, તેમ તૃણા વધતી જાય છે. લોકો સમજે છે કે ધનવાન પોતાનું સૂવર્ણ જોઈને સુખી છે, પરંતુ જાણકારો તો જાણે જ છે કે આનંદ બહારથી નહિ, હૃદયની અંદરથી ઉત્પન્ન થાય છે. લક્ષાધિપતિ પોતાની લાખની મૂડીથી જેટલો સુખી છે તેના કરતાં ગરીબ માણસ પોતાની નાની પૂજાથી અધિક સંતુષ્ટ રહે છે. એટલે ગરીબી પ્રત્યે ધૃણા ન કરવી જોઈએ. સસારની મહાવ્યક્તિઓ અત્યંત દરિદ્ર રહી છે, ને શરૂઆતમા એમના પર સદા અત્યાચારો થયા છે, ને એમની ઉપેક્ષા થતી રહી છે. આજે એ ઉપહાસ ને અત્યાચાર કરવાવાળા ધૂળમા મળી ગયા છે, ને કોઈ એમનું નામ પણ લેતું નથી; જ્યારે એ ઉપેક્ષિત ને પીડિત મહાપુરુષોનું સભારણું લાખે. મનુષ્યોના હૃદયમાં પ્રકાશ-ધારા રહે છે. મારા જીવનમાં ને કોઈ મહત્વાકાંક્ષા રહી

હોય તે એ જ કે હું મારા દેશની ઘોડી પણ સેવા કરી શકું. એ સિવાય મને બીજી કેમ મહત્ત્વાકાંક્ષા નથી. ગોખલેના જેવી પ્રતિષ્ઠા કે પ્રભાવ કે લાગવગ આજ કયા રાય કે રંકમાં છે ? ને એમ છતાંયે ગોખલે શું રંક નથી ?

અને આ સેવાઓના આવિર્ભાવની તક એમને ૧૯૧૩, ૧૯૨૩, ૧૯૩૦, ૧૯૩૪માં પૂર, હુકાળ, ધરતીકંપ જેવી બીધણુ કુદરતપ્રેરિત આપત્તિઓમાં મળી પણ ગઈ.

*

*

*

૧૯૧૧થી ૧૯૧૬ સુધી કલકત્તાની વડી અદાલતમાં એમણે વકીલાત શરૂ કરી, જતરી રાખી. ૧૯૧૬માં જ્યારે પટણાની વડી અદાલત સ્થપાઈ, ત્યારે પોતે ગિહાર આવી ગયા. ૧૯૧૫માં મારુટર ઓફ લાની પરીક્ષામાં એણે, ને પ્રથમ વર્ગમાં પ્રથમ આવ્યા ! માત્ર વકીલાત આણુ રાખી હોત તો પ્રતિષ્ઠા સાથે પૂંછયે સારી પેદા થરી શકતે, પરંતુ કુદરતે આ બુધ્ધિશક્તિને અઘડા-ટંટાના છુલ્લક વાદવિવાદોમાં કુંડિત રાખવાનું ચોખ્ખું નહોતું ધાર્યું. અદાલતખાંડની ચાર દીવાલો ઠરતાં દેશની મુક્ત હવા એમની વધારે પ્રતીક્ષા કરતી હતી.

૧૯૧૬ના ગપટેન્ગરમાં હિન્દુસ્તાનના તે વેળાના શિક્ષણસભ્ય ત્રર શંકરન નાયરે પટણા વિશ્વવિદ્યાલય ખિલ, વડી ધારામંજીમાં પેશ કર્યું. આ ખરડો સંકુચિત, પ્રત્યા-

ધાતી, અસંખ્ય હતો. રાજેન્દ્રબાણુ એ વેળા બિહાર પ્રાંતીય સંમેલનના બેઠિયા મંત્રી હતા. એમણે વર્તમાનપત્રોમાં અને સલાઓમાં, તીવ્ર પ્રચારકાર્યથી એની વિરુદ્ધ આંદોલન જગાવ્યું, પરિણામે સરકારને એમાં અગત્યનાં પરિવર્તનો કરવાં પડ્યાં.

૧૯૧૭માં તેઓ પટણા વિશ્વવિદ્યાલયની સેનેટમાં નીમાયા, ને સિંડિકેટમાં પણ ચૂંટાઈ આવ્યા. અહીં હિન્દી માધ્યમ દ્વારા શિક્ષણ આપવાની, ને શિક્ષણક્રમ સસ્તો અને સરલ કરવાની પ્રવૃત્તિ એમણે આરંભી ને થોડે અંશે સફળતા પણ પ્રાપ્ત કરી. અસહકારનું આંદોલન ભારતવર્ષમાં ન જાગ્યું હોત તો તેઓ વાઇસ-રૅન્સેલર ન થયા હોત !

પરંતુ આ બધી પ્રવૃત્તિ વચ્ચે રાજેન્દ્રબાણુને રાજકારણની આગલી હરોળમાં આણનાર બનાવ તે ચંપારણ સત્યાગ્રહ, સાલ ૧૯૧૭. બિહારમાં જાગૃતિનું પંચોદ આનાથી ફૂટ્યું. આ વરસમાં ડૉ. એની મિસેન્ટની હોમરુલ પ્રવૃત્તિ વેગલર થતી હતી, પરંતુ ચંપારણનાં ગણીનાં એતરોના ખેડૂતોની દૃશાનું નિરીક્ષણ કરવાને ગાંધીજી ચંપારણ ગયા. સાથમાં રાજેન્દ્રપ્રસાદ, બ્રિજકિશોર બાણુ, ગોરબ બાણુ, અનુચંદ બાણુ, પ્રો. કિપલાણી અને ડૉ. દેવ પણ હતા. હોમરુલ આંદોલનથી આ સૌને છ માસ, આ લડતે અલગ રાખ્યા. ગાંધીજી બિહાર પહોંચ્યા ને ગિરફતાર થયા, પરંતુ પાછા બધી તેમને છોડવામાં આવ્યા. જનતામાં જાગૃતિની અજળ

લહેર ફેલાઈ ગઈ. સરકાર પ્રત્યે તીવ્ર અસતોષ વ્યક્ત થયો. બિહાર સરકારે વાત વધતી જોઈ એક તપાસસમિતિ નીમી. સમિતિએ લોકપક્ષે અભિપ્રાય આપ્યો. પગિણામે ૧૯૧૮નો અપારણુ એગ્રેશિયન એક્ટ પસાં થયો. અહુકારી ગોંગઓનો પ્રભાવ હુમેશ માટે નિર્મૂળ થયો. ‘અપારણુમાં ગાંધી’ અને ‘આદીનુ અર્થગામ્’ એ જો પુસ્તકો દ્વારા રાજેન્દ્ર બાણુએ ગાંધીજીના તત્ત્વજ્ઞાન માટે તથા તેમની હિલચાલો સાથે પોતે કેવા એકાકાં ઘઈ ગયા છે તે બતાવ્યું છે.

૧૯૧૯ના અભાગી ગેલેટ કાયદાએ પ્રજામાં અપ ફેલાવી દીધો. રાજેન્દ્રબાણુએ વડીલાત ફગાવી દીધી, ને ગાંધીજીના નિકટતમ અતેવાની બની ગયા. ૧૯૨૦માં બિહાર રાજપ્રીય પન્નિદતા અધ્યક્ષ બન્યા, અને દંત્યમાં પ્રગટેલી ગાંધેવાની ભાવનાઓ પ્રગઈને, પટણા વિશ્વ-વિદ્યાલયના, મેનેજરના મન્ય તરીકેનું ગાંડનામું આપ્યું, અને ‘રાયગકાદુગે’ નો મળેલો ઇલકાગ મજકાગને પાછો મોકલી આપ્યો. આખા બિહારમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ-પ્રાચો ગાંધી, પટણામાં રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલય સ્થાપ્યું, ને બિહાર વિદ્યાપીઠની ન્યાપનામાં પણ ભાગ લીધો.

૧૯૨૩માં કોકોનારામાં મળેલા આઠવીસમાં અધિવેશનમાં રાજની આપવાની ઘણી ઇચ્છા હતી, નરમ પ્રકૃતિને કાન્તે ન જઈ શક્યા. ૧૯૨૫માં પટણા મુખગાંજાનાના પ્રમુખ ચંદાયા. પરંતુ ત્યાંના વાતાવરણમાં શામ ન તઈ શક્યા,

ને પંદર માસ પછી નીકળી ગયા. આ બધાં વર્ષો દરમિયાન, ને ૧૯૩૦ વેળા પછી, સતત ને એકનિષ્ઠ સેવાકાર્યથી તેમણે જનતાના હૃદયમાં પોતાનું આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી જ લીધું હતું. ૧૯૩૦માં ત્રણ વાર જેલમાં પણ જઈ આવ્યા. ૧૯૩૧ ની ૨૧ મી જાન્યુઆરીએ, અલ્લાહાબાદના સ્વરાજ-લવનમાં મળેલી કારોબારીની બેઠકના તેઓ પ્રમુખ હતા. ૧૯૩૨ માં, ૨૦ મી સપ્ટેમ્બરે ગાંધીજીએ ત્યારે ઉપવાસ આદર્યા ત્યારે રાષ્ટ્ર સમસ્ત ભારે ચિંતામય બની ગયું હતું. એ ઉપવાસ સુકાવવા માટે એક યોજના ઘડવામાં ડૉ. આંબેડકર સાથે રાજગોપાલાચારી, અમૃતલાલ દક્ષર માલવિયાજી, સરદાર પટેલ, જયકર, સરોજિની નાયડુ વગેરેની સાથે રાજેન્દ્રબાણુ પણ હતા. એ જ વર્ષમાં કટકમાં ભરાનારી મહાસલાના પ્રમુખ તરીકે તેઓ ચૂંટાયા હતા. પરંતુ સત્યાગ્રહ ફરી શરૂ થતાં અધિવેશન મુલતવી રહ્યું. પરંતુ ચળવળ ધીમી પડતાં ૧૯૩૪ની ૧૫મી જાન્યુઆરીએ બિહારમાં પ્રલયંકર ધરતીકંપ થયો. જેલમાં બરાબ તબિયત રહેતાં, પટણાની સરકારી હોસ્પિટલમાં લઈ જવામાં આવ્યા. પણ દર્દ વધતાં, સરકારે ૧૭મીએ છોડી દીધા. શરીરમાં શક્તિ હતી નહીં, છતાં પણ રાહતકાર્ય ઉપાડી લીધું. લોકોને દર્દભરી વિનવણી કરી, દાન આપવાની ઉદારતા દાખવવા હાકલ કરી, ને એને અનુસરીને લોકોએ લાખો રૂપિયા ધરી દીધા.

આ બધી સેવાઓની કદર કરી રાષ્ટ્રે રાજેન્દ્રબાણુને

રાષ્ટ્રપતિ તરીકે સન્માન્યા, સ્વીકાર્યા. ૨૪ ઓક્ટોબર ૧૯૩૪ને દિવસે મુંબઈમાં, વરલીના મેદાનમાં ૪૮મું અધિવેશન ભરાયું. કાયદાભંગ મોકૂફ રાખવામાં આવ્યો હતો, ને કાઉન્સિલનો કાર્યક્રમ હાથમાં લેવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. અહીં, અખિલ ભારતીય ગ્રામોદ્યોગ સંઘની સ્થાપના કરવામાં આવી. ગાંધીજીએ મહાસભામાંથી નીકળી જવાનો નિશ્ચય બહાર કર્યો, ને ચાર આનાવાળા સભાસદ તરીકેનું રાજીનામું આપ્યું. રાજેન્દ્રબાણુએ અધ્યક્ષસ્થાનેથી ભારે કુનેહથી, દીર્ઘદૃષ્ટિથી અને કાર્યદક્ષતાથી સંચાલન કર્યું. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાંની રાજકીય પરિસ્થિતિનું સિંહાવલોકન કર્યું. શ્વેતપત્રની સમીક્ષા કરી, સત્યાગ્રહના તત્વનું શ્રદ્ધા-યુક્ત પ્રતિપાદન કરી, સમર્થન કર્યું. ખાદી, રેંટિયો, ગ્રામો-દ્યોગ વગેરે પર ભાર મૂક્યો. એમણે કહ્યું :

‘ હું આપને એમ કહેવા માણું છું કે દુનિયા આખીમાં આપણા રાષ્ટ્રીય નિશાન જેવું અત્યંત વિશુદ્ધ અને અત્યંત ઉચ્ચ ધ્યેય પ્રદર્શિત કરનારું ખીનું એકે નિશાન નથી. આધુનિક માનવતાના ચાર શાપને આપણે ધિક્કારી કાઢીએ છીએ, એવો સંદેશ એ નિશાન આપે છે. એ શાપ સામ્રાજ્યવાદ, લશ્કરવાદ, મૂડીવાદ, ઉદ્યોગવાદ, રેંટિયો અને ખાદી એ ગ્રેહ અને કનિષ્ઠને અન્યોન્ય સાંધનારી જીવનસાંકળ છે. અનેક જીવમોનો અહિંસાત્મક પ્રતિકાર કરવાના દૃઢ નિશ્ચયનાં એ બને પ્રતીક છે. રેંટિયો ને ખાદી, રાજકીય અને ખાનગી

જીવનશુદ્ધિના નવા યુગનો પ્રારંભ કરે છે. ખાદીની શરત કાઢી નાખવી એટલે શહેરો અને ગામડાં વચ્ચેની સાંકળ કાપી નાખવા જેવું છે.’

૧૯૩૫માં એએ. દેસાસરામાં ઘૂમ્યા-મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, બિહાર, પંજાબ, આંધ્ર, તામિલનાડુ વગેરે રથજોએ. એ સાત મહાસલાની સુવર્ણજ્યંતિની ઊજવણીની હતી. રાજેન્દ્રબાબુએ રાષ્ટ્રપતિ તરીકે પ્રજામાં નવા ચેતનનાં આદ્ય ઊભરાવ્યાં. નવા બંધારણ હેઠળ મહાસલાએ ધારાસલાએ સર કરી અને પ્રધાનપદ સ્વીકાર્યાં. એ પ્રધાનમંડળોના કાર્યની દિશાદોરવણી માટે જે સમિતિ નીમાઈ તેમાં રાજેન્દ્રબાબુ પણ એક સભ્ય હતા. એમની સાથે મૌલાના આઝાદ અને વલ્લભભાઈ જેવા પ્રથમ કક્ષાના આગેવાનો હતા. ૧૯૩૬ની ત્રિપુરી મહાસલા પછી થોડા જ સમયમાં કલકત્તામાં મળેલી મહાસમિતિમાં સુભાષબાબુએ, મહાસલાના પ્રમુખ-સ્થાનેથી રાજનામું આપ્યું, ને તેમની જગાએ રાજેન્દ્રબાબુ ચૂંટી કઢાયા.

આજ સુધી તેઓ મહાસલાની કાર્યસમિતિમાં ખૂબ ક્રિયાશીલ અને જાગૃત સભ્ય છે. ૧૯૪૨ના ‘બજવા’ વેળા તેઓ ખીત્ત આગેવાનો સાથે ગિરફતાર થયા, ને ત્યારપછી જેલમાં જ રહ્યા. હુમલાં તેઓ બધા સાથે છૂટ્યા ને પાછા એ જ દેશમેવાની લગનમાં ‘સ્ફૂર્તિ’થી લાગી ગયા છે: રાજેન્દ્રબાબુનું ‘સુંદર ચિત્ર જેવું’ છે ? એમના જીવનના

શુણુ ને ધર્મ જોવા છે ? ત્યાગ ને સેવાની આ જીવન્ત મૂર્તિના રૂપરંગની કસોટી કરવી છે ?

‘સુમન’ કહે છે: ‘રાજેન્દ્રપ્રાણુ મૂળ તો છે સેવક, પણ-
ગાંધીજીના સહયોગે એમને સાધક પણ બનાવ્યા છે. એમણે
લક્ષિત ને શ્રદ્ધાનો સીધો માર્ગ ઝાલ્યો છે. એમાં નથી
સંદેહ, નથી શંકા, નથી સંશય. એ વિશ્વાસનો પંથ છે,
આત્મદાનનો રાજમાર્ગ છે. ગંગા જેવી, માનવનાના વિશાળ
ક્ષેત્રમાં આ નદી વહે છે. એમાં નથી સોનની ઉચ્ચતા,
નથી નર્મદાની વકેતા એની એક જ ધૂન છે, એક જ
આકાંક્ષા છે-દરિદ્રનારાયણની સેવા. એમાં સત્ય એમનું
લક્ષ્ય છે, અહિંસા. સાધન છે, નિષ્કપટ હૃદય એનું
પ્રબળ અસ્ત્ર છે.

સન્નિષ્ઠ, નિષ્કપટ, સરલ, નિરહંકારી, ઉદાર, ત્યાગી,
સેવાલાવી, શ્રદ્ધાળુ, આ રાજનીતિજ્ઞના નામની પાછળ
સંદેહસૂચક પ્રશ્નાર્થ મૂકવાની કોઈની હામ નથી. એમનામાં
દિલ્હલાવનારી વિચલારી વાણી નથી, મોટાઈની ગદગો
નથી, અધિકારનો પ્રમાદ નથી, આત્મવંચના નથી, ને
મતસર નથી. એમની વાણી છે સરલ, સળદ્ધ, યુદ્ધિ વિવેકભરી
ને લાવનાવથ; એમની મોટાઈ છે નીચાને સત્કારનારી ને
પ્રેમ કરનારી; એમનો અધિકાર છે દીનપીડિતોના
ઉત્કર્ષોત્તિનો, એમની જમાત ઊભી કરનારનો નહીં.

‘વીરશ્રીની ઉપાસના’

પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂ

(૧૪મી નવેમ્બર ૧૯૮૯)

‘મૂળ વાત તો એમ છે કે જવાહરલાલ ને રિષિવંત વાતાવરણમાં ઉછર્યા છે, એ એમના માનસિક વિકાસની સાથે સાથે જ આધ્યું આવે છે. દિલનો એ રાજ અમલ રાજ જ છે ! એમના સતત સંપૂર્ણ ત્યાગમાં જ્યાં બ્રાહ્મણુત્વ છે, ત્યાં એ ત્યાગીમાં ક્ષત્રિયત્વ પણ કાંઈ ઓછું નથી. ને રાજપૂતી બંકાઈ શરૂના દિવસોમાં હતી તે આજે પણ છે, બલકે વિશેષ છે. પિતાના મૃત્યુએ એમને આ દિશામાં દોર્યા, ને ખ્યારી પત્ની કમલાના દેહાવસાને સર્વ બંધનો કાપી

નાખ્યાં. હવે નિર્બંધ, નિશ્ચિન્ત, નિર્ભય થઈને એમણે સ્વાધીનતાની યજ્ઞભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યો છે....પિતા ગયા, એક મધુર નિયંત્રણ ગયું; કમલા ગઈ, ખુલખુલનો માણો ઉઝળડ થઈ ગયો. હવે તો જીવનનો તપતો અપેાર છે અને પાનખર છે, અથવા તો ને પાનખર છે તે જ જીવનની વસંત છે.’

‘હમારે નેતા’ના લેખક શ્રી રામનાથ ‘સુમને’ પંડિતજીનું સુંદર ચિત્ર આ શબ્દોમાં દોર્યું છે. તો ખીજે પક્ષે આજથી સત્તર વર્ષ પૂર્વે ગાંધીજીએ ઉચ્ચારેલા શબ્દો પંડિતજીનું ખીજું પાત્રું બતાવે છે.

‘ખડાદુરીમાં કોઈ એનાથી વધી શકે એમ નથી, ને દેશપ્રેમમાં એની આગળ કોણ થઈ શકે એમ છે? કોઈ લોક કહે છે કે એ અધીર છે ને તેજીલા છે. આવે વખતે તો આ એક વિશિષ્ટ ગુણ છે. ને એમનામાં ત્યાં એક વીર યોદ્ધાની અધીરતા ને આંત્ર્ય છે ત્યાં એક રાજનીતિજ્ઞનો વિવેક પણ છે. નિઃશંક, એ પોતાની પરિસ્થિતિથી બહુ આગળની વાતોનો વિચાર કરનાર ઉગ્રવાદી છે. રફટિકમણિ જેવા એ પવિત્ર છે, એની સત્યશીલતા સંદેહથી પર છે. એ અહિંસક અને અનિન્દનીય યોધા છે. રાષ્ટ્ર એના હાથમાં સલામત છે.’

અને કવિત્વય બાનીમાં ડૉ. પટ્ટાણી સીતારામચ્ચા એ જ બે નેતાઓની તુલના કરતાં લખે છે :

‘જવાહર અને ગાંધી વચ્ચેનો સંબંધ આગ ને પાણીના

જેવો છે. પરંતુ આ વિરોધાલાસમાં જ વાસ્તવિક એકતા રહેલી છે.....રાજનીતિ જવાહરની તુલના ગોદાવરી નદી સાથે કરી શકાય, જે નાસિકથી શરૂ થઈ જોંચી નીચી ભૂમિ પર ભયંકર વેગથી આગળ ધપતી જંગલો અને ધરાઓને વટાવી દે છે. ગાંધી રાજમહેન્દ્ર વરમ પરના નદીતલ જેવા છે, જે વિસ્તૃત છે, ગાહન છે, શાંત છે, શીઘ્રપ્રવાહી છે અને એક અંધમાં જઈને પડે છે, જ્યાંથી આસપાસનાં ખેતરોને સીંચનારી કેટલીયે નહેરો નીકળે છે, અને પૃથ્વીના લાખો નિવાસીઓને સુખસમૃદ્ધિનું દાન કરે છે.....ગાંધી અને જવાહર, જે પ્રકારે ગંગા ને યમુના મળે છે તેમ મળે છે....વ્યાપકતા અને ઊંડાણમાં ઊંચાઈનો સમાવેશ થઈ જાય છે, વિજ્ઞાન સાથે દર્શનનો, ભૌતિકતાની સાથે આધ્યાત્મિકતાનો અથવા એમ કહો કે હિંસા સાથે અહિંસાનો સમાગમ થઈ જાય છે.’

પંડિત જવાહરલાલ વર્તમાન રાજકારણના અગ્રણી નેતા છે, ને સૌથી વધુ લોકપ્રિય છે.

પ્રયાગ, મીરગંજ મહોલ્લો, આનંદભવન, પંડિત મોતીલાલ નહેરુને ત્યાં ૧૪મી નવેમ્બર ૧૮૮૯ને દિને પંડિતજીનો જન્મ થયો. બાદશાહી વેલવ, ને પુત્રજન્મ એટલે સૌના આનંદનો પાર ન રહ્યો. પૂરા લાડકોડથી જવાહર-લાલનો ઉછેર થવા લાગ્યો. છ વર્ષથી બાર વર્ષ સુધી ઘરે

જ શિક્ષણ લીધું, ને શિક્ષણની સાથે સાથે ઘોડેસવારી, ટેનિસ, ક્રીકેટ, તરવાનું વગેરે તો રોજિંદી રમતો હતી.

આ બાળકના બાળ માનસ પર જુદી જુદી છાપો પડવા લાગી. મુનશી મુખારકઅલી એમની મીઠી ને પ્રેરક વાણીથી ૧૮૫૭ના બળવાની કથાઓ કહેતા; માતા સ્વરૂપરાણી શમાયણુમહાશ્વરના ઉત્તેજનાપ્રેરક પ્રસંગો કહી સંભળાવતાં; ડૉ. એની ગિસેન્ટનું સૌમ્ય, શીઘ્ર ને ઉત્સાહી વ્યક્તિત્વ પોતાની અનોખી છાપ પાડતું; ને હૃદયના હિન્દુ તથા વતિના અંગ્રેજ પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મવિદ્ એફ. ટી. બ્રક્સ, વતિના હિન્દુ ને હૃદયના અંગ્રેજ પંડિત મોતીલાલના આ બાળક પર, પોતાની સાત્ત્વિક પૂંજનો પ્રકાશ ફેલતા હતા, એના પર આર્થત્વનો એપ ચડાવતા હતા. ને સાથે સાથે મોટા ઘરમાંથી ઉપજતી વર્ગશ્રેષ્ઠતાનું જ્ઞાન, અભિમાન વગેરે પણ પોષાતાં જતાં હતાં.

પંદર વર્ષ આ રીત વિતાવી, બુધ્ધિબળમાં સારી સમૃદ્ધિ મેળવી, ૧૯૦૪માં તેઓ વિલાયત ગયા. માતા-પિતા બાળકને વળાવવા ઠેક વિલાયત ગયાં, ત્યાંના હુદુદ વિદ્યાલયમાં એમનું નામ દાખલ કરાવ્યું. અહીં પરીક્ષા પૂરી કરી, ટેન્શન વિદ્યાપીઠની સુપ્રસિદ્ધ ટ્રિનિટી કોલેજમાં ૧૯૦૭માં ભેરાયા, અને પ્રાણીવિજ્ઞાન, વનસ્પતિવિજ્ઞાન અને રસાયણ-શાસ્ત્રના વિષયો સાથે સખડુમાન બી. એ.ની પરીક્ષા પસાર કરી, પરંતુ સદમાય એવું કે કોલેજના અધિકારીઓએ

એમની અસાધારણ ચોગ્યતા જોઈ એમને એમ. એ. તું પ્રમાણપત્ર આપ્યું. અહીંથી તેઓ લંડનના ઇનર ટેમ્પલમાં ગયા. ૧૯૧૨માં બેરિસ્ટર થયા. હિન્દ પાછા ફર્યા ને પિતા સાથે ધંધામાં જોડાયા.

૧૯૧૨ની પટણા મહાસલા વેળા તેઓએ ભાગ લીધો, ને પછી તો અધિવેશનોમાં તેમની હાજરી નિયમિત રહેવા લાગી. ૧૯૧૪માં ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલેની અપીલના જવાબમાં એમણે પચાસ હજાર રૂપિયા એકઠા કરી આફ્રિકા મોકલી આપ્યા. ૧૯૧૫માં તેમણે જાહેર સભામાં પહેલી વાર અંગ્રેજીમાં ભાવણ કર્યું ને ડૉ. સપ્ત ખુશ થઈ ગયા.

૧૯૧૬માં દિલ્લીના ધનાઢ્ય વેપારી પંડિત જવાહરમલ કૌલની પુત્રી કમલા સાથે ભારે ધામધૂમથી, વસંતપંચમીને દિવસે એમતું લગ્ન થયું. ને એ જ વર્ષે લખનૌ મહાસલા વેળા તેમને ગાંધીજીનો મેળાપ થયો, ને દક્ષિણ આફ્રિકા તથા અંધારણ સત્યાગ્રહના જેવી લડત હિન્દના ખીલ પ્રશ્નોને અંગે પણ શરૂ કરવી પડશે એમ જાણી તેમતું ચનગનતું ને કંઈક કાર્યક્ષેત્ર માગતું હૃદય ઉલ્લાસિત થઈ રહ્યું.

૧૯૧૭માં પુત્રી ઉદિરાનો જન્મ થયો, આ જ અરસામાં ડૉ. એની બિસેન્ટની હોમરુલ ચળવળને અંગે દેશભરમાં રાષ્ટ્રીય લાગણીઓનો જીવાળ ચડ્યો, ને જવાહરલાલને પણ તે સ્પર્શી ગયો. ડૉ. બિસેન્ટ દેદ પકડાયાં, ને પ્રજામાં રાપ

ભભૂરી બિડયો. પિતાપુત્રે તેમાં પૂરતા-ઉત્સાહથી સાથ આપ્યો, ને ત્યારથી રાજકારણના ક્ષેત્રમાં આગળ આવ્યા.

૧૯૧૯-૨૦માં અયોધ્યાના જેડૂતો વચ્ચે એમણે કામગીરી બજાવી, ને પછી અસહકારનો આવાદનવાદ આપ્યો. દે એમણે બેરિસ્ટરીને તિલાંજલિ આપી દીધી. અમીર આદમીએ પંતળનો હુત્યાકાંઠ બોલ્યો, સરકારી દમનનીત્રિને બોળખી ને સંસ્કારી હૃદયે પોકાર કર્યો કે આ પરિસ્થિતિ મટવી જોઈએ. આ જ અરસામાં ઈંગ્લંડના પાર્ટીકુલરે હિન્દમાં પ્રવેશ કર્યો; એમના બહિષ્કારની પ્રવૃત્તિ બિપરી; સરકારે જવાહરને કેદ પકડ્યા ને છ મહિનાની સજા ફરમાવી. પરંતુ ત્રણ માસ પછી તેમને મુક્તિ મળી. ૧૯૨૨માં પ્રયાગમાં વિદેશી ઠાપણની દુકાનો પર પિટેટિંગ કરતી વેળા ફરી ગિરફતાર થયા, ને અઢાર માસની સજા સજા તથા રૂપિયા સોનો દંડ થયો. પરંતુ આડેક માસ પછી, ૧૯૨૩ના વન્યુઆરીમાં લખનૌ જેલમાંથી તેમની મુક્તિ થઈ.

આ સમયે ગાંધીજી ગેરકાનૂન હતો; દેશના રાજકીય જીવનમાં પલટો આવ્યો હતો. ધારાસભા સર કરવાની મહાસભાના એક પક્ષની ઇચ્છા હતી. ચૂંટણીમાં મળતી બધી જ બેઠકો માટે સ્વરાજ્યપક્ષે ચોજના કરી. મંડિત જવાહરલાલે જુએશ બોલાવી, ને ૧૯૨૨માં પ્રયાગ મુધસાઈ ખાતાના અધ્યક્ષ, સર્વસંમતિથી, ચૂંટાઈ આવ્યા. જે વર્ષ

આ પદે રહી એમણે નગરની ઉન્નતિ અર્થે સુંદર પ્રયત્ન કર્યો.

માર્ચ ૧૯૨૬માં, કમલાદેવીની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ થતાં ને તેમને હૃદયરોગનાં ચિકિત્સા માલૂમ પડતાં તબીબી સારવાર માટે સિવિલ હોસ્પિટલ લઈ ગયા. ૧૯૨૭માં ભારતીય રાષ્ટ્રસભાના પ્રતિનિધિ તરીકે સામ્રાજ્યવિરોધી આંતરરાષ્ટ્રીય સંઘના જિનિવા અધિવેશનમાં ગયા, ને ત્યાં જઈ હિન્દની દુઃખીપરિસ્થિતિ વિશે સચોટ બયાન કર્યું, ને આઝાદી નહીં મળે ત્યાં સુધી એ દુઃખ નહીં ટળે એવી ઘોષણા કરી.

૧૯૨૭માં રશિયાનું નિમંત્રણ મળતાં ત્યાં ગયા, ને રુસ્કી પ્રજાતંત્રના દશમા વાર્ષિકોત્સવમાં ભાગ લીધો. ત્યાંથી સામ્યવાદનું શિક્ષણ લઈ, સ્વદેશ પાછા ફર્યા, ને મદ્રાસના અધિવેશનમાં હાજર રહેવા ઊપડી ગયા. ૧૯૨૮માં પંડિત મોતીલાલજીને પ્રમુખપદે મળેલી કલકત્તા બેઠકમાં નહેરુ રિપોર્ટની યોજના રજૂ કરવામાં આવી. આ યોજના સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યના પાયા પર રચાયેલી હતી. સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના ધ્યેયને આથી હાનિ પહોંચે છે એવું માનનારા જવાહરલાલે, સુભાષચંદ્રે, આયંગરે એનો વિરોધ કર્યો. છતાં કર્તાકર્તા તરીકે ગાંધીજીએ પરિસ્થિતિ સંભાળી લીધી, ને યોજના મંજૂર કરાવતાં જાહેર કર્યું કે બ્રિટિશ સરકાર ૧૯૨૯ના રિસેમ્બરની ૩૧મી સુધીમાં, આ યોજના નહીં સ્વીકારે તો

સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની પ્રાપ્તિ માટે મહાસલા સવિનય કાનૂન-
ભંગનો આરંભ કરશે.

ને વિધિએ નિમ્ન્યું હશે પણ તેમ જ એટલે વાઈસરોય
લોર્ડ ઇરવિને સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય વિશે કશું ચોક્કસ વચન
આપ્યું નહીં, ને મહાસલા પાસે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ
માટે અહિંસક અસહકાર સિવાય બીજો માર્ગ ન રહ્યો.
જનતાએ જવાહરલાલને શિરે રાષ્ટ્રપતિનો કાંટાળો મુક્ય
આરોપ્યો. પિતાની ગાદીએ પુત્ર આવ્યો, એ પ્રસંગ ઐતિ-
હાસિક દૃષ્ટિએ પણ રસિક ને મહત્ત્વનો છે, ને વિશેષ તો
એથી કે આ અધિવેશનમાં જવાહરલાલને હાથે મોતીલાલજીની
યોજના રહ્યું. રાવીને તરે જવાહરલાલે ઇન્ડિલાળ જિંદાબાદનો
મંત્ર ઉચ્ચાર્યો, ને એના પડઘા વાતાવરણમાં ગાજી ઊડ્યા.
૧૯૨૯ના ડિસેમ્બરની ૩૧મીની મધરાતે મહાસલાએ આપેલી
ચેતવણીનો સમય પૂરો થઈ ગયો હતો. પ્રમુખસ્થાનેથી
જવાહરલાલે કહ્યું :

‘ કલકત્તાનો દરાવ કાયમ હોય તો આપણું એક જ
ધ્યેય છે સ્વતંત્રતા. આપણે સ્વતંત્રતા શબ્દ વાપર્યો છે
એટલે વિશાળ ધ્યેયના વિરોધી જાની જતા નથી. આપણી
સ્વતંત્રતાનો અર્થ ‘ પ્રિટિય સત્તાના ને પ્રિટિય સામ્રાજ્ય-
વાદના વર્ચસ્વમાંથી મુક્તિ ’ એટલો જ થાય છે....સ્વતંત્રતાને
માટે કરવામાં આવતી કેઈ પણ દિલચાત બહુજનસમાજની
જ દોષી જોઈએ અને શંતિમય દોષી જોઈએ.....આપણે

કઇ રીતે ને કયે સમયે સિધ્ધિ મેળવીશું તે તો કોણ જાણે, વિજયની આપણને ખાતરી નથી, પણ જેઓ સાહસ કરે છે, તેને જ વિજય પ્રાપ્ત થાય છે. ભીરુઓને વિજયશ્રી વરમાળ નથી પહેરાવતી.’ આ ઉપરાંત જગતના પ્રશ્નોની નીમાંસા કરીને હિન્દી રાજકારણની લડતને આર્થિક અધિષ્ઠાન જોઇએ એમ પ્રતિપાદિત કર્યું. આ જ સમાજવાદનું તત્ત્વજ્ઞાન ખીમે ધીમે વિશ્વ પર ફેલાતું ગાથું છે, ને એનો આધાર લીધા સિવાય હિન્દી રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર નથી એવા ઉદ્ઘારો પણ એમણે કાઢ્યા. અહીં થએલી સ્વાતંત્ર્યગર્જના અંતે જગતનાં નેત્રો આંજનારા, ને શાસકોનાં નેત્રો ખોલી દેનારા સાર્વત્રિક સત્યાગ્રહ આંદોલનમાં પરિણમી.

લાહોરનું અધિવેશન ભારે હોલના વાતાવરણ વચ્ચે ભરાયું હતું. લોર્ડ ઇરવિનને મળીને ગાંધીજી, મોતીલાલ, ચિટ્લખાઇ, સમુ ને જિન્ના નિરાશ થઇ પાછા ફર્યા હતા; ભગતસિંહ દત્તે દિલ્હી એસેમ્બલીમાં બોંબ નાખ્યા હતા, જતીને ગ્રાહ્ય આખ્યા હતા, લાહોરમાં સોન્ડર્સનું ખૂન થયું હતું, ને વાઇસરોયની ગાડી પર બોંબ ફેંકાયા હતા. છતાં પ્રજાએ ભારે ઉત્સાહથી ને મોટા ઠાકમાકથી પંડિતજીનું રાષ્ટ્રપતિ તરીકે સન્માન કર્યું હતું. આત્મકથામાં પંડિતજીએ આ પ્રસંગને વિગતે વર્ણવ્યો છે.

છેવટે લોકશક્તિનું માપ કાઢવાના ઇરાદાથી ૨૬મી જાન્યઆરીનો દિવસ પૂર્ણ સ્વરાત્ન્ય દિન તરીકે બિજવવાનું

નક્કી થયું. અહિંસા ને સત્યનાં હુથિયારો સાથે હિન્દે વિરાટ પરદેશી સત્તા સામે લડત શરૂ કરી. ચપટી મીઠા માટેની દાંડીદૂથે શાસકોને ડોલાવી દીધા. દેશમાં અરાજકતા વ્યાપી, ગિરફતારીઓ થઈ, લાડીઓ ચાલી, અત્યાચારો થયા, ને પંડિતજી ચે પકડાયા, છ માસની સજા થઈ. ફરી પકડાયા; સવા વરસની સજા થઈ. ને આખર ૧૯૩૧ના વૅન્યુઆરીની ૨૬મીએ છૂટ્યા.

આ તરફ તે જ દિવસે મહાસલાની કારોળાદી સ્વરાજ્યલવનમાં મળી. પંડિત મોતીલાલજીની તળિયત કથળતી હતી. ગાંધીજી હાજર હતા. મોતીલાલજીએ ગળગળા સાદે સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ માટે સ્વસ્થિતાકથે ઉચ્ચાર્યાં. તળિયત વધુ જગડની ચાલી. જવાહરલાલ ને સ્વસ્થરાણી આખી રાત તેમની પથારી કને જોતી રહેતાં. છેવટ દૃઢી ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૧ને દિવસે સવારે ૬-૪૦ વાગ્યે એમણે પ્રાણ છોડ્યા. જવાહરલાલનું શિરછત્ર તૂટ્યું, ને સાચે એક મધુર નિયત્રણ પળ ગયું. મોતીલાલ પુત્રને ગાંધીજીના હાથમાં મોંપતા ગયા.

આ દરમિયાન પંડિતજીએ ખીજ ચે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી. હિન્દુસ્તાની સેવાદલ, પ્રથમ પ્રગતત્ર પસિદ, અને નાગપુરની મન્નરસભાના અધિવેશનના અધ્યક્ષ થઈ ચૂક્યા હતા. મન્નર આંદોલનમાં ભાગ લીધો હતો, લાંચનીય

સ્વાધીનતા સંઘ સ્થાપ્યો હતો. ને મહાસત્તાના મુખ્ય મંત્રી તરીકે કામગીરી બજાવી હતી.

ખીજી ગોળમેજીમાંથી ગાંધીજી પાછા ફર્યા, એટલે તેમને મળવા પંડિતજી મુંબઈ જવા નીકળ્યા. સરકારે અલ્લાહાબાદ છોડવાનો મનાઈ હુકમ બતાવ્યો. મુંબઈ આવતાં રસ્તામાં જ ગાંધી ઘોભાવી તેમને કેદ કર્યા. હિન્દમાં ફરી લડત શરૂ થઈ. સરકારે દમનની નાદીરશાહીનો ફરી પરચો બતાવ્યો. દોઢ વર્ષ કરતાં વધુ સમયની જેલ ભોગવી, માતાની ખીમારીને કારણે રૂઝમી ઓગસ્ટે મૃત્યુ, ને પછી ગાંધીજીને મળવા ગયા.

૧૯૩૪માં બિહારનો ધરતીકંપ થયો. એમણે જાતે જઈ પરિસ્થિતિની તપાસ કરી, પીડિતોને રાહત આપી. ત્યાંથી અલ્લાહાબાદ ગયા, તે કલકત્તામાં એમણે એક મહિના પૂર્વે કરેલા ભાષણના ગુનાસર એમને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા, ને કલકત્તા ખસેડવામાં આવ્યા. બે વર્ષની સજા પણ થઈ. આ દરમિયાન એમણે પોતાની જીવનકથા આલેખી ૧૯૩૫ માં કમલાદેવીનું સ્વાસ્થ્ય દીણુ થતું આવ્યું. તેમને યુરોપ લઈ જવામાં આવ્યાં હતાં. ને ત્યાં તબિયત ચિંતાજનક બની ગઈ હતી. દેશ અમરે મરકારને વિનંતીઓ કરી પંડિતજીને છોડવાનો આગ્રહ કર્યો ને પગિણામે ૪થી સપ્ટેમ્બરે તેમને મુક્ત કરવામાં આવ્યા. વિમાન માંડેન તુરત તેઓ કમલાદેવી પાસે પહોંચ્યા, ને ત્યાં અફનોસ !

એમની વહાલી પત્નીના જેલા શ્વાસ ચાલતા હતા, ને
૧૯૩૬ની શરૂઆતમા એનો સ્વર્ગવાસ પણ થયો. પડિતજીનો
ખુદમુલનો માળો ઉઝડ થઈ ગયો. હૃદય પર કાગી ઘા
થયો, પણ એ દુખ ગહવા નેટયો અવસર નહોતો, અવકાશ
નહોતો પ્રજાએ એમને ફરી લખનાના ઓગણપચાસમા
અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટ્યા હતા. હિંદ આવી
એમણે તૈયારીઓ કરવા માડી ને અડી, પાશ્ચાત્ય દેશોમાં
પ્રવાસ કરીને નવા વિચારો ને નવી કમ્પનાઓ આત્મમાત
કરીને આપેલા પડિતજીએ સામ્યવાદ ગિવાય દેશના પ્રશ્નોનો
ઉકેલ ગાય નરી એવું નિશ્ચિન નિદાન કર્યું. કિમાનમઘટના
અને જાડુજનનમાજ નાથે મપર્ક વધારવાના હંગામે
પસાર થયા પડિતજીએ પોતાની સ્વભાવગત નપણતા ને
ઠનનાથી ટીકી લીધું કે

‘હિંદિંગા સામ્રાજ્યવાદનો નાથ હિન્દુસ્તાનમા નષ્ટ
ગીને જાણ્યો આપે જે મગકારની ઇચ્છા આપણી લયકર
ગરીજાઇ દૂર કરવાની નથી, આપણા આર્થિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ
કરવાને એ તૈયાર નથી અનિશય દૂર એવી દમનનીતિ
કરીને, નાગરિક તથા વ્યભિચારીઓનો ઇન્કાર કરીને
પોતાના રાજકાલ્પાર અભાવવાની મામૂલી વૃત્તિ મગકર
ધરમ કરી છે. મગ્ધર પોતાના પોરજુ વડે અન્યાયાગ્રા
મૂળિયાને પાણી પાપ છે, ને અન્યાયાગી વૃત્તિને ઉત્તેજન
આપે છે મદાસતાએ સ્વપ્ન રૂનિનો સ્વીકાર કર્યો છે.’

જવાહરલાલની સફળ નેતૃત્વશક્તિ અને અનન્ય સેવાથી પ્રેરાઈ હિન્દવાસીઓએ તેમને કૈજપુરના પચાસમા અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકે ખીજવાર પસંદ કરી, મહાસલાના ઇતિહાસમાં નવો સફેદ ખોલ્યો. ને પ્રમુખસ્થાનેથી, ભારતીય પ્રાનોને આંતરરાષ્ટ્રીયતા અર્પતાં એમણે જણાવ્યું :

‘યુરોપમાં ક્રાસિઅમ સફળતાથી આગેકૂચ કરી રહ્યું છે. એના કડકેશ અવાજની વધારે ને વધારે ગર્જનાઓ સંભળાય છે. આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં ખુલ્લે ખુલ્લી બદમાસી પ્રવેશ કરવા લાગી છે. દ્વેષ, અત્યાચાર ને લડાઈના મનોરથ પર એ આરુઢ થઈ છે; એને જે અટકાવવામાં નહીં આવે તો જગત લડાઈ તરફ ખેંચાઈ ગયા વિના નહીં રહે. એખિસિનિયા હોમાઈ ગયું છે, સ્પેનમાં બની રહેલા ભયાનક પ્રકારે ને એનો અનિચ્છનીય અત આપણે જોયો છે. બ્રિટિશોનું પરરાષ્ટ્રીય ધોરણ જ એનું મૂળ છે. એ નાઝી જર્મનીનો પુરસ્કાર કરે છે....મહાસલાની આજની માગણી લોકપ્રતિનિધિ સલાની છે. એમાંથી લોકશાહી રાજ્ય સ્થાપન થાય, ને બધી સત્તા જનતાના હાથમાં આવે; એનું કુદરતી પરિણામ એ આવે છે કે અહીં અડિંગા નાખીને પડેલું પરદેશી લશ્કર વિદાય થઈ જાય.’

આ અધિવેશનમાં પ્રાંતિક ચૂંટણીઓની રણભેરી વાગી. મહાત્માજીએ આશીર્વાદ આપ્યા. પંડિતજીનું ભાષણ ધ્યેયવાદી હોવા છતાં વ્યવહારુ હતું. લોકપ્રતિનિધિ સલા, આત્મનિર્ણય,

આદી, ગ્રામોદ્યોગ, સંસ્થાની પ્રજાનો પ્રશ્ન, યુદ્ધવિરોધ, સામ્રાજ્યવાદ વિરોધ વગેરે પ્રશ્નોનો તેમણે પરામર્શ કર્યો, ને મહાસભાને આવા ઠરાવો દ્વારા આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ આપ્યું. અહીં ખેડૂતોનું હકનામું પસાર કરીને આર્થિક કાર્યક્રમના ક્ષેત્રમાં પણ મહાસભાએ એક પગલું આગળ ભર્યું.

આ જ વર્ષે દિલ્લીમાં નેશનલ કન્વેન્શનના અધ્યક્ષ થયા, ને જીવનનો ત્રીજો આઘાત એમને વેઠવો પડ્યો, ખીજે વર્ષે ૧૯૩૮ની ૧૦મી જાનેવારીએ. માતા સ્વરૂપરાણીનું દેહાવસાન થયું. આ અત્યંત પ્રેમાળ ને વતસલતાથી ઊભરાતી માતાના મૃત્યુએ એમના જીવનના એક ખીલ મીઠા સ્વપ્નાને પણ નિર્મૂળ કરી દીધું. પોતાની જીવનકથામાં એમણે માતાના અનેક પ્રસંગો આલેખ્યા છે, ને હૃદયને ખુલ્લું કરી મેલ્યું છે. પરંતુ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આ દેશપ્રેમથી છલકતા માનવીએ પોતાના અંગત દુઃખોને અવગણીને જ હમેશા કામ કર્યું છે. આ જ વર્ષમાં એમણે સરહદપ્રાંત ને ગદવાલની સુસાફરી કરી, જનાણ જિંદા સાથે પત્રવહેવાર ચલાવ્યો, ચીન સુધી તખીખી સેવામંડળ મોકલ્યું, ને યુરોપની યાત્રાની શરૂઆત કરી. ત્યાં જઈ રહેવાના પ્રવૃત્તિપ્રધિકારીઓને મળ્યા ને ભારતની સહાનુભૂતિનો સંદેશ દેવો, પેરિસથી વાયુપ્રવચન કર્યું, જુન જુલાઈમાં લંડન જઈ અનેક પગદાર અધિકારીઓને મળ્યા, ભારતીય પ્રશ્નો ને મહાસભા વિશે ત્યાંની પ્રજા સમક્ષ વ્યાખ્યાન કર્યાં, ને ઇવટ ૧૯૩૯માં હિન્દ પાઠા કર્યાં.

પણ હિન્દ આવીને યે ઘડીક આરામપુરશીમાં બેસી થાક ઉતાર્યો નથી. એ જ પ્રવૃત્તિ, એ જ મંથન. ગાંધીજીને મળી વિચારનો વિનિમય કરે છે, દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો પર ચિત્ત ચોટાડે છે, ત્રિપુરી મહાસલા અધિવેશન વેળા મહાસલાના સંયુક્ત મોરચાને તૂટતો બચાવે છે, રાષ્ટ્ર આયોજન સમિતિનું (નેશનલ પ્લેનિંગ કમિટી) મહત્વપૂર્ણ કાર્ય હાથ પર લે છે, ગરમીના દિવસોમાં લોકોનો પ્રવાસ ખેડે છે, ઓગસ્ટ માસમાં વિમાન દ્વારા ચીન જાય છે, ને જનરલાસિમે ચાંગ કાઇ શેકને ભારતના સહકાર ને મૈત્રીનું વચન આપે છે. ને બીજી બાજુ યુરોપમાં અચાનક ચાદવા-સ્થળી ફાટી નીકળે છે. ન કંપેલા, ન ઇચ્છેલા, ન સમજાય એવા બનાવોની પરંપરા બનતી જ રહે છે. હિન્દને પણ એના છાંટા ભેડે છે. પરંતુ મહાત્માજીના નેતૃત્વ હેઠળ હિન્દ સુદ્ધમાં ઘસડાવાની ના પાડે છે, ને તુરત સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપી દેવાની પ્રિટિથ સરકારને અપીલ કરે છે. પરંતુ એ અપીલ બહેરા કાનો પર અથડાય છે. ૧૯૪૨નો ‘બળવો’ ફાટી નીકળે છે. તુરત દેશનેતાઓ ગિરફતાર થાય છે, ને દેશમાં લાડી, અશ્રુવાયુ, બંદૂક, મશીનગનનું રાજ્ય વ્યાપી જાય છે.

આ બધાની વચ્ચે જવાહરલાલ પોતાના વ્યાપક દૃષ્ટિ-કોણને બરાબર સ્થિર રાખી પરિસ્થિતિની તુલના કર્યો જાય છે. કે.ઇક અબ્બણ સ્થળે જેલના સળિયા પાછળ એમનાં

વર્ષો વીતે છે દેશમાં શું થતી રહ્યું છે તેના જાણખોટા મગ્ગદારી અહેવાલો સાપડે છે, ને એમનો જીવ જોયેત જાને છે, પણ તેનો કોઈ ઉપાય નથી ઠેક ૧૯૪૫ના જુન માસમાં લોર્ડ વેવેલની તહેવાત અનુમાન નેતાઓને મુક્ત કરવામાં આવે છે, ને પત્રી જવાહરલાલે દેશ મારો ચે ફરીને પરિસ્થિતિ જોઈ. જે કાંઈ થતી ગયું હતું તે મોટે ભાગે યોગ્ય જ હતું એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો એમણે જોઈ લીધું કે જનતાના અત કરણમાની સ્વાતંત્ર્યભાવનાની સાગ હવે ખુલાવવી એ ગમે તેવી ગમવાન મત્તાના હાથબાહાની વાત છે.

આઝાદ હિન્દ દોર અને સુભાષચાણુની વાતો હવામાં લડતગતી હતી, પન્તુ દેશપ્રેમથી દોગવાયેલા એ આઝાદ માનવોને ઊની આવ પપ્પ આવશે તો પરિસ્થિતિ બહુ ગંભીર થતી જશે, ને તેનાં પરિણામો વેદના મગ્ગદાર તત્ત્વ ગ્રેહુ પડશે એવી ચેતવણીનો મૂળ મૈત્રી પ્રથમ તો જવાહરલાલે જ કાઢ્યો હતો, ને પત્રી તો સ્વ. જુલાલાઈ દેમાઈની માથે એ તળાજ જવામદોનો જવાબ કરવા માટે તેઓ દિલ્લીના એતિહાસિક લાલ કિલ્લામાં પહોંચ્યા હતા.

ને ત્યાર પત્રી તો આજે દેશે પોતાનું મુક્ત સલામત રીને મંબાની શકે એવી વ્યક્તિ તરીકે એમને ગત્તપતિ જનાર્યા છે, ને તેવે પ્રસંગે ગાંધીજીએ ઉચ્ચારેલા જ્ઞાનાં વચનો સ્મૃતિમાં તાજ યાદ છે કે ‘ગાંધી એના હાથમાં સલામત છે.’

ઘડાતો ઇતિહાસ કેવો આધાર લેશે, કેવું રૂપ ધારણ કરશે, કેવા રંગથી સોહાશે એ તો કોઈ કાન્તદષ્ટા કહી શકે, છતાં એટલું તો નિશ્ચિત છે કે પંડિત જ્ઞાહરલાલના રાષ્ટ્રપતિત્વ હેઠળ આઝાદીની હેડી પર દેશ કદમ માંડી જ દેશે.

જીવનની ઘટનાઓના આ આવરણને ભેદીને દષ્ટિ માંડીએ તો પંડિતજીનું દર્શન, પ્રકૃતિની અનેક જટિલતા સાથે થાય છે. એમનાં ભાવાત્મક ને અભાવાત્મક પામાંઓ-માંથી આ માનવરત્નની સાચી મૂલ્યઆંકણી થઈ શકે એમ છે.

એમનામાં પરિસ્થિતિનો સામનો કરવાની જીવાનની સાહસિકતા છે. એ સાહસિકતા જુરમાને પ્રેરે છે. ને એ જુરમો જવાલા જેવો છે. એ જવાલા માત્ર આગ લગાડવાનો ધર્મ નથી ધારણવતી; એ તાપણીની પણ ગરજ મારે છે. એ જવાલા માત્ર દિશામૂલ્ય પ્રવૃત્તિ નથી કરતી; એ ભર્ષંગામી લઘ્યપ્રતિ સીધી જનારી જવાલા છે, ને માર્ગે વિકસિત થતી જતી, પ્રકાશ પાથરતી જાય ને.

જુદાજુદા વાદો એમનામાં સમન્વય સાધી, એમને અનોખું એવું વ્યક્તિત્વ અર્પે છે; ‘સત્ય અને અહિંસાના સૂત્રો લલકારતો ગાંધીવાદ, અને જગતની ગુલામીનાં બંધનોને સદાદાળ માટે કાયમ રાખવાની વૃત્તિવાળા શાહીવાદને પડકારતો રાષ્ટ્રવાદ, સમાનતાને ધોરણે જગતની પુનર્ઘટના કરવા માગતો લેનિનવાદ અને દીનપીડિતોની એક માત્ર આશાજ્યોત જેવો સમાજવાદ’—સૌની એમના પર હિંદી અક્ષર છે.

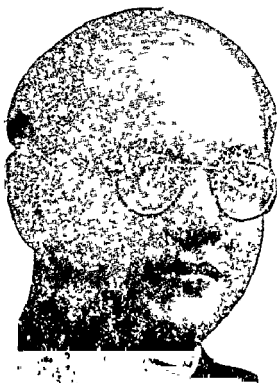
‘સ્વતંત્રતા સજ્જ’

શ્રી. સુભાષચન્દ્ર બોઝ

(૧૮૯૭— ?)

૨૬મી જાનેવારીનો દિન ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય દિન તરીકે

સુપ્રસિદ્ધ છે. એ દિવસે
દેશવાસીઓ ત્રિરંગી
રાષ્ટ્રીય ઝંડાની છાયામાં
ઊભા રહી, રાષ્ટ્રમુક્તિ
માટે સર્વસ્વ અર્પણ
કરવાની પ્રતિજ્ઞા પૂરી
સમ્યાદ્યથી લે છે. ૧૯૪૧માં
પણ ૨૬મી જાનેવારીએ
એ પ્રતિજ્ઞા લેવાવાની હતી,
ને દેશવાસીઓ તે જ
દિવસે સુભાષબાબુના ગૂમ
થયાના સમાચારથી
સ્તબ્ધ થઈ ગયા. ઘરને
ખાસે પહેરે ભારતી
પોલિસની નજર ચક્રાવી
એ ગયા ક્યાં ? ને સાચા

અર્થમાં તે જ દિવસથી એમની સ્વતંત્રતાની આરાધના શરૂ થઈ ચૂકી.

એમ તો એકવાર પહેલાં એ, સોળ વર્ષે એટલેક પસાર કરી, પ્રેસિડન્સી કોલેજમાં દાખલ થયા હતા તે અરસામાં એ ઘરથી નાસ્તી છૂટયા હતા. ધર્મપરાયણ માતાના સંસ્કાર તો હતા જ, સાથે સાથે રામકૃષ્ણ પરમહંસ ને વિવેકાનંદનાં લખાણોએ મનને વિરાગને રંગે રંગી દીધું હતું. એટલે ૧૯૧૪ની એક રાતે, ધૂનમાં ને ધૂનમાં નાદા, લગવાં વસ્ત્રાવ્યાં ને પહેર્યાં. સદ્ગુરુની શોધમાં તીર્થધામોએ ધૂમી વજ્યા, હિમાલયને જોળે જઈ આવ્યા, પણ જેના ભાગ્યમાં સ્વદેશ માટે ભજૂત લગાવવાનું લખાયું હશે એ ગ્રાધુ દેમ જાની શકે? ખૂબ રખડયા હતા: હિમાલયની તળેટી, ગંગાને તટ, ગયા ને મથુરા, વૃન્દાવન ને વારાણસી; પરંતુ અંતે ધાકયા, ગંભીર માંદગીમાં પટકાઈ પડયા, ને દોષ દયાળુ માણસે એમની ભાગ એમના પિતા વ્હનકીનાથને આપી. પુત્રને તેડયા પિતા આવ્યા, ને ત્યાંથી દલકતા ગયા. મુખાવળાખુની એ ધર્મદોષમાં કોંતિ હતી.

ઓએ વિદ્રોહ શરૂ કર્યો, હડતાલ પડી, ગ્રાધ્યાપક સાથે તકરાર થઈ, એમને દળડાવવામાં આવ્યા. વિદ્યાર્થીઓના સરહારને ખરતરફી મળી, એ વેળા કોઈને ખબર હતી કે આ યુવાન 'નેતાજી' બનીને 'આઝાદ હિન્દ ફોર્સ'ના મુખ્ય સેનાપતિ ને આઝાદ હિન્દ સરકારના પ્રથમ રાષ્ટ્રપતિ બની જશે ?

સુભાષબાબુનો જન્મ ૧૮૭૯માં રાયસાહેબ બનકીનાથ બોઝને ત્યાં થયો હતો. બનકીનાથ કંટકના સરકારી વકીલ હતા. એમનું મૂળ વતન બંગાળનું કોડિલિયા ગામ. આ કુટુંબ સરકારપરત્ત હતું, સંસ્કારી હતું, માતૃપક્ષે ધર્મપરાયણ હતું. બોઝ કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા એ સારી હતી. બનકીનાથને આઠ પુત્રો હતા. શરચંદ્ર બોઝને આજે કોણ નથી ઓળખતું ? સુનિલચંદ્ર બોઝને પણ એક નિપૂણ તખીબ તરીકે સૌ પિછાણે છે, ને નાના ભાઈ સુભાષબાબુનું નામ તો આજે હિંદીઓની જીભે નહીં, પણ જગતની જીભને ટેરવે રમી રહ્યું છે.

કોલેજમાંથી ખરતરફ થઈ ચૂક્યા પછી શું કરવું ? કલકત્તા વિદ્યાપીઠના વાઈસ-ચેન્સેલર મર આશુતોષ મુકરજીની ભલામણથી, જે વર્ષના ગાળા પછી તેઓ સ્કોટિશ ચર્ચ કોલેજમાં ફરી દાખલ થયા. તત્ત્વજ્ઞાનનો જ વિષય લઈ, પ્રથમ વર્ગમાં બી.એ.ની પરીક્ષા પસાર કરી. એ પછી ૧૯૧૭માં હિન્દી સનદી નોકરીની પરીક્ષા આપવા કેમ્બ્રિજ ગયા, ને તેમાં એ 'અગ્રણી' ફોર્મમાં મેળવી. ને પછી હિન્દ પાઠ્ય દ્વારા.

૧૯૨૦માં અસહકારની રણભેરી વાગી ચૂકી. મહા-
રમાછના નેતૃત્વ હેઠળ દેશે કદમ ઉપાડ્યાં હતાં. યુવરાજના
સ્વાગતના બહિષ્કારનો પ્રથમ સંઘર્ષ સરકાર સાથે શરૂ થઈ
ચૂક્યો હતો. બ્રિટને હિન્દને આપેલી આશાઓ માયાળળ
પુરવાર થઈ હતી. મહાસભાએ હાકલ કરી. અદાલતો છોડો,
ઇલકાબો છોડો, સરકારી શાળાઓ છોડો, સરકારી નોકરીઓ
છોડો, ટાગોરે સરનો ખિતાબ પાછો વાળ્યો. દેશબંધુએ
વકીલાતને ફગાવી લીધી, ને બંગાળી યુવાનોને લડતને
મોખરે આવી જિલ્લા રહેવાની હાકલ કરી. સુભાષે સરકારી
નોકરીમાંથી રાજીનામું આપ્યું, ને માતૃભૂમિનો આવાહનનાદ
સાંભળી, ધનના રશિને દૂર ફગાવી, આશા આકાંક્ષાને
તણ દઈ, હાથે રૂઢી ફરીરી સ્વીકારી લીધી. સ્વયંસેવકોના,
સુભાષબાબુ સેનાપતિ તરીકે ચૂંટાયા. સરકારની કરડી નજર
આ જુવાન પર પડી. દેશબંધુ પકડાયા, ને સાથે સુભાષ
પણ જેલના સજિયાઓ પાછળ છ માસ વિતાવ્યા

છટીને આવ્યા પછી, ૧૯૨૨માં દેશબંધુને પ્રમુખસ્થાને
મળેલા ગયા અધિવેશનમાં એમણે હાજરી નાખી, અને
એમણે ઉપારેલી ધારાસભા પ્રવેશની જુગેશને સરસ ટેકો
આપ્યો. દેશબંધુએ સ્વરાજ્ય પર રવાપ્યો, ને સુભાષે એનું
કાર્ય પત્તુ માથે ઉપાડી લીધું. દેશબંધુએ 'દોરવટ' નામનું
દંનિક કલકત્તામાં શરૂ કર્યું, ને સુભાષે એનું તંત્રીપદ
સંભાળી લીધું. ૧૯૨૪માં સ્વરાજ્યપત્રે ધારાસભ્યો ને

સુધરાઈએ સર કરવા માંડી. દેશખેડુ કલકત્તાના મેયર
 બન્યા, તો સુભાષબાબુ તેના વડા વહીવટી અમલદાર
 બન્યા. ૧૯૨૪ના એક્ટોબરની ૨૬ મીએ બંગાળ વટહુકમ
 અનુસાર મિ. ડેની હુત્યાના આંદોલનમાં ક્રાંતિકારી
 પ્રવૃત્તિઓના સંદેહથી એમને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા,
 ને અટ્ટીપુર જેલમાં પૂરી દીધા, ત્યાંથી બરહામપોર જેલમાં
 ને ત્યાંથી વળી માંડલેની જેલમાં ખસેડવામાં આવ્યા.
 અહીં ગરમી પ્રચંડ હતી, સુભાષબાબુની શક્તિ કથળવા
 માંડી, વજન ઘટતું. ચાલ્યું, શરીર લેવાતું ગયું. બીમાર
 થઈ પથારીએ પડ્યા. અડી વર્ષની આ નગરકેદ એમને
 માટે અગ્નિપરીક્ષા જ હતી. એમણે મોટાભાઈ શરતબાબુને
 લખ્યું: ‘ઇશ્વર મને જેમાં તાવવા માગતો હોય તેવી
 અગ્નિપરીક્ષામાંથી પ્રસન્નતાપૂર્વક પસાર થવાને હું તૈયાર
 છું. હું તો માત્ર છું કે ભારતના ભૂતકાળનાં પાપોનું હું
 નાના રૂપમાં અહીં પ્રાયશ્ચિત્ત કરું છું.’ લોકોએ એમની
 સુક્તિની માગણી કરી. પણ સરકારે લક્ષ ન આપ્યું. તબીબી
 હેવાલે માંદગી ગંભીર જણાવી; સરકારે શરતી સુદિત
 આપવાનું કબૂલ કર્યું, પણ સુભાષે તે ન સ્વીકારી. એમણે
 ‘ના’ લખી દીધી, ને જણાવ્યું કે મારા દેશને છોડીને હું
 સ્વિત્ઝરલેંડ જવાનું પસંદ નહીં કરું. લલે અહીં પડ્યો
 રીખાઈને મરી જાઉં. પણ છેલ્લે ૧૯૨૭ના મેની ૧૫ મીએ
 સરકારે એમને સુદિત આપી.

આચાર્ય વિદ્યાનિ ૨૪-૨૫

આ દરમિયાન દેશબંધુ ૧૯૨૫ના જુનની ૧૬મીએ
અવસાન પામ્યા. માંડલે જેલમાં આ શોક સમાચાર
સાંભળીને સુભાષબાણુ દૂસકાં મૂકીને રડી પડ્યા હતા. એમના
જવાબી સુભાષ માટે નવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ હતી.
જાંગળ ધારાસભામાં દેશબંધુની જગાએ શ્રી. ક્ષેનગુપ્તા
આવ્યા, પણ સુભાષબાણુના પદ સાથે એમને અધરામણ
થઈ, ને જાંગળનું રાજકારણ ડામારોળ થઈ રહ્યું.

ફરી પકડાયા. આ ગાળા દરમિયાન તેઓ કલકત્તા સુધરાઈના મેયર તરીકે ચૂંટાયા હતા. ૧૯૩૧ની ૨૬મી જાનેવારીએ મેયર તરીકે એમના નેતૃત્વ નીચે નીકળેલા સરઘસ પર પોલિસે આક્રમણ કર્યું. અનેક સાથીઓની સાથે પોતે ધાયલ થયા, ને છ માસની જેલ મળી. ગાંધી-ઈરવિન કરારે થયા તેને પરિણામે તેઓ જેલમાંથી છૂટ્યા. આ કરારે એમને માન્ય નહોતા. એનાથી દેશની પ્રગતિ રૂંધાય છે એવો સ્પષ્ટ, નિર્ભીક મત એમણે વ્યક્ત કર્યો.

ગાંધીજી ખીજ ગોળમેજી પરિષદમાંથી પાછા ફર્યા બાદ, સરકાર દ્વારા શરૂ થયેલ વટહુકમરજના પહેલા લોગ સુલાખબાણુને જ બનાવવામાં આવ્યા. ૧૯૩૨ની જાનેવારીની ૩જીએ એમને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા. મુકદ્દમા ચલાવ્યા વગર, ૧૮૧૮ની કલમ ત્રીજી અનુસાર એમને નજરકેદ રાખવામાં આવ્યા. ફરી માંડલેવાળી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ. સ્વાસ્થ્ય ક્ષીણ થતું ચાલ્યું. શાહી નજરકેદમાંથી મુક્તિ મળી, ને પરદેશ ગયા. વિયેનાના આરોગ્યગૃહમાં પ્રમુખ પોલ સાથે રહી એમણે વિદેશમાં પ્રચારની ધૂમ મચાવી દીધી. વીર વિદલભાઈ આ અરસામાં પરદેશમાં જ હતા, ને સુલાખબાણુએ તેમની ભારે શુશ્રુષા કરી.

આ બાબતુ એમના વયોવૃદ્ધ પિતાની મરણાસન્ન અવસ્થાના સમાચાર મળતાં, સરકારી અનુમતિ વગર, હુવાઈ જહાજમાં બેસી તેઓ ૪થી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૫ને

દિવસે કલકત્તા આવી પહોંચ્યા. પણ પિતા બે દિવસ પૂર્વે
 સ્વર્ગવાસ પામ્યા હતા. અંતિમ ક્રિયાઓ કરી, પાછા
 યુરોપ ગયા. ત્યાંથી હિન્દ પાછા ફરવા પર સરકારે પ્રતિબંધ
 મૂક્યો, તોયે ૮મી એપ્રિલ ૧૯૩૬ને રોજ ઇટાલિયન
 જહાજમાં મુંબઈ આવી પહોંચ્યા. સ્ટીમરમાંથી કેટ પકડાયા.
 ને જેલમાં ધકેલાયા. ત્યાં ફરી પ્રકૃતિ મંદ થઈ ગઈ. છેવટ
 ૧૯૩૭ની ૧૭મી માર્ચે, નેશનલ કન્વેન્શનનું અધિવેશન
 થઈ થયું ત્યારે તેમને મુક્ત કરવામાં આવ્યા. ત્યાંથી
 દેલહાઉસી ગયા. આઠ નવ માસ અહીં ઔપધોપચાર કર્યો,
 ને તોય લાલ ન થયો, ત્યારે ૧૯૩૭ના નવેમ્બરમાં એ
 પાછા વિદેશ ગયા. ૧૯૩૮ના જાનેવારીની ૧૦મીએ લંડન
 ગયા, પણ ૧૬મીએ હારિપુરા મહાસલાઅધિવેશનના
 પ્રમુખ તરીકે રાષ્ટ્રે એમની વરણી કરી, એટલે ૨૩મીએ
 તેઓ વિમાન મારફતે હિન્દ પાછા ફર્યા. રાષ્ટ્રે એમનું જન્ય
 સ્વાગત કર્યું. મહાસભાએ તેમને અભિનંદન આપી
 આશિષો આપ્યા. સુભાષચંદ્રએ પોતાની રાષ્ટ્રપતિ તરીકેની
 બિનહરીફ ચૂંટણીને હિન્દી યુવાનવર્ગને અપાયેલી અનુભૂતિ
 તરીકે વર્ણવી. ૧૯૩૮ના માર્ચ માસમાં સુન્દરાતના હારિપુરા
 ગામમાં એ એકાવનમું અધિવેશન ભર્યું. નૂરનની તાપીને
 ઠાકે આ ગામ છે. અહીં માત્ર આઠ લાખ રૂપિયા ખર્ચી
 ગાયાનગરીની મુંદરના લિમી કરવામાં આવી હતી. વિતનમ-
 રને એકાવન દરવાજા કર્યા હતા, મંડપમાં એકાવન રાષ્ટ્રીય
 પત્તે ફરકતા હતા, સુમપત્રાનના સરપત્રને એકાવન

બળદો લોડયા હતા, ને એકાવન રાષ્ટ્રગીતો ગાવાની યોજના થઈ હતી.

સુભાષબાબુએ પોતાના ભાષણમાં સામુદાયિક કાનૂન-ભંગનો પુરસ્કાર કર્યો, સમવાયતંત્રનો વિરોધ કર્યો, રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેનિકોની સંઘટના પર ભાર મૂક્યો, કિસ્સાન કામદાર, સંસ્થાની પ્રજા વગેરેના પ્રશ્નો ધણ્યા. સમાજવાદની સ્પષ્ટતા કરી. પરરાષ્ટ્રોમાંની ચળવળને તથા રૈમન લિપિને ટેકો આપ્યો. સાથે સાથે યુરોપીય યુદ્ધનો વિરોધદર્શક ઠરાવ પસાર થયો, ને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ માટે અખિલ ભારતીય શિક્ષણ સંસ્થાની સ્થાપનાનો ઠરાવ મંજૂર થયો. સુભાષબાબુએ આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો વધારવાના મુદ્દાની પ્રધાનતઃ ચર્ચા કરી.

નવી કાર્યવાહક સમિતિ રચી ન શક્યા. ત્રિપુરી બેઠક ભારે તંગ વાતાવરણમાં મળી. મહાત્માજી તે વેળા રાજકોટ લડત અંગે ઉપવાસ પર હતા. સુભાષબાબુ એમને મળી ન શક્યા. આ વેળા ગાંધીજી આથે શરૂ કરેલો એમનો પત્રવહેવાર સુભાષબાબુનું હૃદય ખેંચીને બહાર મૂકે છે. પોતે ઉદામ મતના અગ્રણી હતા, એટલે કાનૂનભંગની લડત તુરત શરૂ કરવી જોઈએ અને ગાંધીજીએ તેની દોગવણી કરવી જોઈએ એમ તેમની માન્યતા હતી. ગાંધીજીને અને ખીન્ન-એને આ પગલું ઉતાવળિયું લાગ્યું, ને તેનો અસ્વીકાર થયો. પરિણામે ૨૮મી એપ્રિલે કલકત્તામાં ભગચેલી અખિલ હિન્દ મહાસમિતિની બેઠકમાં તેમણે પોતાનું રાજીનામું પેશ કરી નીધું અને ૨૧મી મેને ફિવને પ્રાગતિક મઘની (ફોર્વર્ડ બ્લોક) સ્થાપના કરી. કમનમીએ જગાજ મિવાય એને ખીન્ને કોથેથી ઝાઝો ટેકો ન મળ્યો. સુભાષબાબુના આ પ્રસંગના વર્તનને અંગે એમને ત્રણ વર્ષ સુધી મહાસભામાંથી જગતગદ્ કરવામાં આવ્યા. જડપોર સુભાષ-બાબુ પોતાને માર્ગે આગળ વધ્યા. રામગઢમાં મળેલી મહાસભાની વાર્ષિક બેઠક વખતે, તેમણે સમાધાનવિરોધી પરિષદ બોલાવી. પરિણામે કાંગેબાદી અને સુભાષબાબુ વચ્ચે આકાશ-જમીનનું અંતર પડી ગયું.

૧૯૪૦ના જુલાઈમાં એમને ફરીથી પકડવામાં આવ્યું. જોલજીવન દરમિયાન એમણે દારૂ વધારી, શાત ને એકાંત

જીવન વિતાડવાની ટેવ કેળવી લીધી, જેલમાં એમણે અનશન શરૂ કર્યું. ડિસેમ્બરમાં મુક્તિ મળી, ને પછી તેમણે ઘરના એકાંત ઓરડામાં જ રહેવાનું શરૂ કર્યું. ભોજનપાણી માટે પણ એ કોઈની સાથે બોલતા નહીં પડદાની આડમાથી સામાન મૂકવામાં આવતો, ને બીજે દિવસે આલી વાસણો ઊઠાવી લેવામાં આવતા પણ રદમી બનેવારી ૧૯૪૧ને દિવસે એ ગૂમ થઈ ગયા !

ત્યાર પછીનો ઇતિહાસ તે ગ્રહસ્થમૂર્તિ નેતાજીનો ઇતિહાસ છે. એમના ગૂમ થયા પછી દેશે ઇત્પનાના પતંગો ચગાવવા માંડ્યા, કોકે કહ્યું ‘હિમાલય ચાલી ગયા,’ કોકે કહ્યું ‘પરદેશ નાસી ગયા,’ કોકે કહ્યું ‘બર્લિન ગયા,’ તો કોકે કહ્યું ‘ટોકિયો ગયા,’ પરંતુ સુભાષબાબુ ભારતની સીમા વટાવી, પકાણોની માથે, એમના જ વેશમાં સજ્જ થઈ, અફઘાનિસ્તાન પહોંચી, ત્યાંથી જર્મની જઈ પહોંચ્યા હતા ને ત્યાર પછી બર્લિન રેડિયોઘરમાંથી એમણે સિંહગર્જના કરતા, હિન્દવાનીઓને આજાદી માટે પડકારવા માંડ્યા.

પંડીથી ડૂબકકિસ્તી દ્વારા એ ૧૯૪૩ની ૨૦મી જુને ટોકિયો પહોંચ્યા. ત્યાંથી, ૨ જુલાઈએ શોનાન પહોંચ્યા. ૪થીએ ખુન્નુ અધિવેશન ભરાયું, ને સુભાષબાબુએ આજાદ હિન્દ ચરકારની સ્થાપનાની ઘોષણા કરી સુભાષબાબુ નેતાજી બન્યા, મૈનિકોની સલામી ઝીલવા લાગ્યા, ને ચલો દિલ્લીના ગંગનભેદક નાદોથી વાતાવરણ ભરી દેવા લાગ્યા હિન્દની

સેના એમણે તૈયાર કરી દીધી હતી. આઝાદ હિન્દ ફોર્સનો મહિલા વિભાગ પણ ખુલ્યો. રોજ રોજ સભ્યો વધવા લાગ્યા, પૈસા એકઠા થવા લાગ્યા, સંગઠન થતું ચાલ્યું, ખેંક સ્થપાતી ગઈ, પ્રેસ, પ્રકાશન ને પ્રચારનું કામ વ્યવસ્થાથી ચાલવા લાગ્યું.

૧૯૪૪ની ૨૬મી જાન્યુઆરીએ ત્યાં સ્વાતંત્ર્યદિન બહી ધામધૂમથી જિજ્વાયો. નેતાજી સૌની પ્રેરણા હતા. એમની ઇચ્છા સૌનું શાસન હતું. એમનો શબ્દ શાસ્ત્રપ્રમાણ હતો. ‘તમે મને ખૂન આપો, હું તમને આઝાદી આપું’ એ નેતાજીની વીરવાણીનો સૂર હતો. એમનાં સૈન્યોએ જે કાંઈ કર્યું છે તે કોઈથી વીસરાય તેમ નથી. આજે તો નેતાજીના જીવન વિશે, એમની પ્રવૃત્તિઓ વિશે, એમની ફોર્સ ને સરકાર વિશે, એમનાં સૂત્રો વિશે એટલું લખાઈ ગયું છે કે આ નાનકડા જીવનચિત્રમાં સૌનો સમાવેશ થઈ શકે એમ જ નથી. ભારતમાતાની સુદૃઢતા એકમાત્ર ધ્યેયથી પ્રેરિત નેતાજીએ અને એમની ફોર્સે જે ઇતિહાસ રચ્યો છે તેનું મૂલ્ય તો આવતી કાલનો તટસ્થ ઇતિહાસકાર જ મૂલવશે.

તારીખ ૧૬મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૫ને દિવસે જાપાને મિત્રરાજ્યોની શરણાગતિ સ્વીકાર્યા પછી, સુભાષચાંદ્રે પોતાના સહકારીઓ સાથે સિંગાપોરથી ટ્રાફિકો જવા વિમાન દ્વારા વિદાય થયા. પરંતુ માર્ગમાં જ ૧૮મીએ જાપોરે જે વાગ્યે તાઈફોડુ વિમાન મથકે તેમનું વિમાન અદ્યતન

પડતાં, છિન્નવિચ્છિન્ન થઈ ગયું. સુભાષબાબુ જન્મથી થઈને મૃત્યુ પામ્યા, એમ લોકવાયકા કહે છે. એમના મૃત્યુ-સમાચાર ટોકિયો રેડિયોએ ૨૩મી ઓગસ્ટે આપ્યા. હિન્દુસ્તાને શોક અનુભવ્યો. કેઈકે એ વાત માની, કેઈકે ન પણ માની, કારણ પહેલાં એક વાર ૨૮મી માર્ચ ૧૯૪૨ને દિને હિન્દમાં એવી જ અપશુકનિયાળ વાત આવી હતી, ને ખોટી પુરવાર થઈ હતી.

હિન્દના અગ્રગણ્ય નેતાઓએ નેતાજીને માર્ગ બૂલેલા દેશભક્ત કહ્યા છે. દેશના શત્રુ એ હરગિજ નહોતા. લેનિન, ગેરિબાલ્ડ, સુન યાટ સેન ને ડી વેલેરાની માફક સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિની એક માત્ર હર્દમ્ય મહત્વાકાંક્ષાથી પ્રેરિત થઈને જ આપણે પરદેશીઓની સહાયની અપેક્ષા રાખી હશે ને છતાં કદી એમણે એમની કંઠપૂતળી ણની નાચ કર્યો નથી.

લોકમાન્ય તિલકે પ્રયોધેલા જન્મસિદ્ધ હકને માટે જ એમણે પણ જીવનભર આયાસ કર્યો છે. ગાંધીજી એ હક અહિંસાના સાધન વડે પ્રાપ્ત કરવાની હાકલ કરે છે, 'ને આધુનિક લૌકિક ભાષામાં કહીએ તો નેતાજીએ એથી વિરુદ્ધનો હિંસાનો માર્ગ ધારણ કર્યો હતો. પરંતુ ઇતિહાસનું ઘડતર કરવામાં જો આત્મોત્સર્ગ, બલિદાન, કષ્ટસહન ને સર્વસ્વ ત્યાગની અનિવાર્યતા હોય તો સુભાષબાબુએ એ બધું જ કર્યું' છે. રાષ્ટ્રમુક્તિની ભાવના ને આકાંક્ષા

માનવીનો કેવો કાયાકલ્પ કરી શકે છે તેનું જીવંત પ્રતીક સુભાષબાબુ છે. એમના ગમે તે અપરાધો માટે એમને દોષિત ગણીએ તો પણ ન્યાયને ખાતર કહેવું જોઈએ કે કોઈ અંગત લોભ યા લાલચને વશ થઈને નહીં, પરંતુ નિર્ભેળ દેશભક્તિની ભાવનાથી જ એમણે હિન્દ છોડી, પરદેશ જઈ, નવા લશ્કરને તૈયાર કરી, માતૃભૂમિની સુકિત માટે અવિશ્રાન્ત પ્રયાસો કર્યા છે. એમનું કાર્ય કોઈને ખુદ્ધિયુક્ત લાગે ને કોઈને ભ્રમપૂર્ણ પણ જણાય, છતાં એની પાછળનું પ્રેરણાબળ તો ઉપર કંઈ તે જ હતું.

ગાંધીજી લખે છે તલવાર એ ગૂંચની નિશાની નથી, કાયરની સજા છે. પરંતુ પોતાને પ્રાણ જંત્યાવનાને માટે જેણે તલવાર ઠાપી છે તે કાયદાની દૃષ્ટિએ પણ હિંમતવાન નથી કહેવો, ને અહિં મા પતા તેની ખીંટ ઠોરે છે ધર્મ એને શાખાગી આપે છે જેની નિયતમા હિંમત નથી, તે તલવાર જીકાવવાથી નથી કાયર ગણાતો, નથી હિંમત લેખાતો. દેશની સ્વતંત્રતા રક્ષવા માટે જે આયેલી તલવારનું નામ હિંસા નથી, આત્મચરણ છે, આત્મશક્તિ છે તલવાર હિંમત આપત નથી, રક્ષાનું સાધન છે. ને તેમાં જે ત્યાગ સુભાષબાબુ જેવા બંડખોર, કાલિવીર, દેશભક્ત, ત્યાગી પુરુષ, દીર્ઘિના મોહથી નહીં, પણ સુકિતની તમતારી, પોતાના ને પારકાના પ્રાણની રક્ષા કરવા માટે, જાણના અનંતતાના જે દિવને તલવાર જીકાવે છે, ત્યાગે તે અહિંસાને લખવા

નથી, બલકે એનું નામ રોશન કરે છે. તલવારને બળે પરણ્યાને પોતાની એડી નીચે ચગદવાની એમની દુષ્ટ ઇચ્છા નહોતી; એની પાછળ તો બલિદાન દ્વારા શુદ્ધ અહિંસાની જ ભાવના હતી. એમને તો સેવેલાં સ્વપ્નાંની સાચી સૃષ્ટિ સર્જવી હતી.

નેતાજીના ‘જયહિન્દ’ સૂત્રમાં એમનો સકલ સંદેશ સમાવિષ્ટ છે. જય હિન્દ ત્યારે જ ઉચ્ચારાય, જ્યારે દૃઢ્ય રાષ્ટ્રપ્રેમથી પુલકિત થતું હોય. એમણે ને એમની આઝાદ ફ્રોન્ટ એ મંત્ર ઉચ્ચાર્યો, ને રાષ્ટ્રે તે ઝીલી લીધો. જય હિન્દે જાતિભેદ મિટાવી દીધા. ધર્મના ટંટા હુમ્મ કરી દીધા, સ્ત્રીપુરુષના અધિકારની સીમા લોપી દીધી. સ્પર્શસ્પર્શને ટાળી દીધો, જાતનીયના ભેદ ભુલાવી દીધા, રાષ્ટ્રીયતા જાગ્રત કરી દીધી, કૌમિયત પેદા કરી દીધી, ખાનપાન એક કર્યું, બોલી એક કરી, હિન્દુમુસ્લિમ શીખને, એકમેકને ગળે વીંટાતા કરી દીધા, ને મરી ખૂટવાની પણુ ગુલામ ન રહેવાની હાકલ કરી.

સુભાષબાબુ જીવ્યા છે આઝાદીનો, ક્રાંતિનો, ને બલિદાનનો દમ ધૂંટતા, ને જો ખરેખર અવસાન પામ્યા હોય તો મૂવા છે પણુ આઝાદ માનવી તરીકે. હિન્દ તો કોણ જાણે, પરંતુ આરાકાન, ઇન્ફાલ, અને પલેલની ટેકરીઓ શિર સગર્વ જાંચાં રાખીને ચિરકાલ એમની વીરતાની સાક્ષી આપતી રહેશે. એમના શ્વાસોચ્છવાસથી પવિત્ર થયેલી ત્યાંની

હવા એમની સંગઠનશક્તિનો સંદેશ સદૈવ હિન્દવાસીઓને આપ્યા કરશે, એમનાં સૂત્રો ને ગીતોથી ગાજતું અક્ષાટ આકાશ, એમના પુરુષાર્થ ને ઉન્નત ભાવનાઓની અમર કહાણી વર્ષો સુધી લલકારતું રહેશે. ત્યાંની ઘરતીની ધૂળ પર પડેલાં એમનાં પદચિહ્નો દ્વારા લખાયેલો બલિદાનનો ઇતિહાસ આવતી કાલની પેઢીઓ સદીઓ તક યાદ કરતી રહેશે; ને સ્વપ્નાંના આ સર્જકે જે કાંઈ કર્યું છે તે સંભારી સંભારીને ધન્ય બનશે, તેને અનુસરશે.

ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ

મંડળ ત્રીજું : રાષ્ટ્રદેહના પ્રજાપતિ

લોકમાન્ય બાળગંગાધર તિલક
ચિહ્નસાધ ઝવેરસાધ પટેલ
ખાન અબ્દુલ ગદુરખાન
ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારી
ભૂલાસાધ દેસાઈ

‘મહારાષ્ટ્રના મહાત્મા’

લોકમાન્ય બાળગંગાધર તિલક

(૧૮૫૬—૧૯૨૦)

મહારાષ્ટ્રી ચિંતપાવન બ્રાહ્મણ, પ્રખર ઉદામવાદી, બંધાર-
ણની પુનર્ઘટનાના હિમાયતી, નોકરશાહીના પ્રમથ વિરોધી,

વિદ્યેષનીતિના પુરસ્કર્તા,
રાષ્ટ્ર અને રાષ્ટ્રોત્થતિના
ચિંતક, મેવા ને કષ્ટસહનના
આદર્શવાદી, પરદેશીને પદ-
બ્રુ કરનાર દીતિવાદી ને
આપજાળના મંત્રવાદી, લોક-
માન્ય હિન્દી રાજકારણમાં
એકવાર એકચક્રે રાજ
કરના હતા.

એમની દૃષ્ટિ રહેતી લાખોની આમજનતા પર, એમનું કાર્યક્ષેત્ર હતું ગામડું. એ લોકો સાથે બોલતા લોકની ભાષામાં, એમનું ધ્યેય હતું સ્વરાજ. સ્વરાજને એ માનવીનો જન્મ સિધ્ધ અધિકાર માનતા, ને એ પ્રાપ્ત કરવા માટે, આકાશપાતાળ એક ઠરવાની હાકલ કરતા. પોતાના જમાનાથી તિલક ક્યાંયે આગળ હતા. એમનો મંત્ર રાષ્ટ્રનો પ્રેરણામક વારસો છે.

ગાંધીજીએ તિલકના અવસાન બાદ ‘નવજીવન’ ને પાને લખ્યું કે ‘આવું મૃત્યુ આજ લગી લોકનાયકને ભાગે નથી આવ્યું. દાદાભાઈ ગયા, ફિરોજશાહ ગયા, ગોખલે પથ ગયા. બધાની પાછળ હબરો સ્મશાને ગયા હતા, પણ તિલકે અત્રિ વાળી ! તેમની પાછળ તો આખું જગત ગયું, મુંબઈ સ્વિવારે થેલું થઈ ગયું હતું.’ ને એવી વિભૂતિનું સ્મરણ બાળવવાનો સાચો માર્ગ બતાવે છે કે ‘તિલક અત્યંત સાદા હતા, તેમના સ્મરણાર્થે આપણે સાદાઈ ગ્રહણ કરીએ. તેઓ બહાદુર હતા; આપણે તેમની નિર્ભયતાનું અનુકરણ કરી, મન સાક્ષી પૂરતું હોય તે જ કરીએ. તેઓ વિચારશીલ હતા; આપણે બોલવામાં ને કરવામાં પૂરો વિચાર કરીને જ બોલીએ ને કરીએ. તેઓ વિદ્વાન હતા; માનૃભાષા ને સંસ્કૃત ઉપર તેમનો ભારે કાબૂ હતો. આપણે તેમના જેવા વિદ્વાન થવાનો આશ્રય રાખીએ. તેઓ સ્વદેશીના શોખીન હતા; આપણે સ્વદેશીના

અર્થ સમજી સ્વદેશીનું આચરણ કરીએ. તેમને દેશ પ્રત્યે આગાધ પ્રેમ હતો; આપણે પણ તેવો પ્રેમ આપણા જીવનમાં ખીલવીએ ને યથાશક્તિ દિનપ્રતિદિન દેશસેવામાં વધારે ને વધારે પરાયણ થઈએ.’

૧૮૯૬માં પૂનામાં ગાંધીજી લોકમાન્યને મળેલા ત્યારથી જ આ મહત્તા એમને સમજાઈ ગઈ હતી. લોકમાન્ય એમને સમુદ્ર જેવા લાગેલા. જેમાં ડૂબી જવાય, તરી ન શકાય; ને પરદેશી લોઈડ જ્યોર્જને પણ એ વ્યક્તિત્વ એવું જ લાગેલું એમણે કહ્યું હતું; ‘જો તિલક વધુ તોફાની દિવસોમાં જન્મ્યા હોત તો પોતા માટે આપું સામ્રાજ્ય ઊભું કરી શકતે!’ આવું વ્યક્તિત્વ ક્યાંથી આવ્યું? કેણે એને ઘડ્યું? કેણે એમાં પ્રાણ પૂર્યો?

પ્રાર્થનાઓ કરીને ને અરજીઓ કરીને થાકેલા હિંદી નેતાઓમાં સરકાર પ્રત્યે અશ્રદ્ધા જન્મતી જતી હતી. એ માગણીઓ નકારાતાં, દુર્લ્લેખ ને ઉપેશાથી અંખવાતા એક વર્ગમાં કંઈક સક્રિય કરવાની ભાવના જાગતી જતી હતી. સફળતા મેળવવા માટે આત્મચર્ય થવાની એને જરૂર જણાઈ, ને ૧૮૯૬માં તેમાંથી એક નવું જાળ પેદા થયું, ઉદામ-વાદીઓનું અથવા અંતિમ માર્ગીઓનું અંગ્રેજીમાં જેને Disruptorism કહે છે તેઓનું. લોકમાન્ય આ દળના સૌથી લોકપ્રિય નેતા હતા.

લોકપ્રિયતા તો જાણે એમને વરી હતી. ૧૮૮૧માં, એમણે 'કેસરી' સાપ્તાહિક શરૂ કર્યું ત્યારથી જ. એ પત્રમાંના એમના લેખોએ લોકને જાગતા કર્યા હતા, એમનામાં આગ ભરી હતી, ને શાસકોને ચે ચોકતા કર્યા હતા, તે એ હદ સુધી કે ૧૮૮૨માં એમને ચાર માસની કારાવાસની સગવડ પણ સરકારે કરી આપી હતી ! ૧૮૯૫માં મુંબઈની પ્રાંતિક ધારાસલાના સભ્ય બન્યા. એ ૪ વર્ષમાં મહારાષ્ટ્રના હુકાળ વખતે, ને ૧૮૯૭માં પૂનાની મરફી વખતે, લોકમાન્યે ફરીથી 'કેસરી'ની કટારોમાં સરકારી સખતાઈ ને જીલમી પગલાંનો સખત વિરોધ કર્યો, ને એ 'સામે પોતાંની કટાક્ષમય ને મુઘાયમ વાણીને તજી, કંડક શબ્દોમાં જોહાદ જગાડી. એમનાં લખાણો માટે ૧૮૯૭ની ૧૪મી સપ્ટેમ્બરે એમને અઢાર મહિનાની ફરી સજા થઈ, પરંતુ ફરી સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૮માં એમને છોડી દીધા. એમના કારાવાસ દરમિયાન, રાજદ્રોહને લગતી અને રૈયત પરના અંકુશોને વધારે સખત કરતી બે કલમો ફ્રાન્સદારી કાયદામાં ઉમેરાઈ: ૧૨૪ A અને ૧૫૩ A. ૧૮૯૭ના આ બનાવે જ ઉદ્દામદળને જન્મ આપ્યો. ઉદ્દામદળની દૃષ્ટિ પ્રજા પ્રત્યે હતી. પ્રજાનગૃતિ ને પ્રજા-કેળવણી એના પ્રથમ પ્રયોગો હતા. એ દ્વારા રાષ્ટ્રમાં રાષ્ટ્રીયતાના લાવનો સંચાર કરવા એ દળ મથતું હતું. મહાસલામાં લોકમાન્યની લાગવગ વધવા લાગી, પણ વર્ચસ્વ તો ઉદારદળનું જ હતું.

ઉદાર ને ઉદામ દળ વચ્ચેના ઘર્ષણો એની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યાં. ૧૯૦૭ના સૂરત અધિવેશનમાં નાગપુરને બદલે, ઉદારદળવાદીઓના અડા જેવા સૂરતમાં અધિવેશન યોજાયું. ઉદામદળે પ્રમુખસ્થાન માટે લાલા લજ્જપતરાયનું નામ સૂચવ્યું. લાલાજીએ ના પાડી. લોકમાન્યનું નામ આવ્યું. એમની સામે ઉદારદળે ડૉ. રાસબિહારી ઘોષને મૂક્યા. ગેરસમજ અને ઘર્ષણ વધતાં રહ્યાં. કલકત્તામાં પડેલો વિખવાદ અહીં ઉગ્ર બન્યો, તે એટલી હદ સુધી કે બેઠક દરમિયાન જોડા ઊડ્યા, ખુરશીઓ ઊછળી, લાઠીઓ વીંઝાઈ. અવ્યવસ્થા ને ઘોંઘાટનો પાર ન રહ્યો. બેઠક મુલતવી રહી. બે પક્ષો વચ્ચે લેદ પડી ગયો. ઉદામદળ મહાસભાથી છૂટું થઈ ગયું.

૧૯૦૮માં ફરી એકવાર ‘કેસરી’માં તાતી કલમે લેખો લખવા બદલ એમની સામે મુકદ્દમે ચાલ્યો. છ વર્ષની કાળા પાણીની સજા થઈ. બ્રહ્મદેશના માંડલેમાં એમને ખસેડવામાં આવ્યા. અહીં બાળપણના સંસ્કારો અને કિશોરાવસ્થાના અંગ્રેજ સંસ્કૃત અધ્યયને લોકમાન્યને ગીતાનું રહસ્ય શોધવામાં પ્રવૃત્ત કર્યાં. મહાભારત, વેદાંતસૂત્ર, ઉપનિષદો, વેદાંતશાસ્ત્ર, મીમાંસા, સાંખ્ય, ક્ષમ્ભતિ, પુરાણ, ને બ્રાહ્મણોના વાંચનનો નિચોટ કરવાની તક મળી. લોકપ્રિય નેતાને હાથે લોકહિતનું ને રાષ્ટ્રોન્નતિનું કાર્ય અમુક કાળ સુધી ચતું અટકાવવાના ઉદ્દેશથી પરદેશી સરકાર તેને ગુરંગવાસ આપે છે, પણ એ

પ્રસંગને ચે ઇષ્ટાપત્તિ સમજી, એ નેતા તો લોકજગૃતિનું કાર્ય ત્યાં ચે કરે છે.

લોકમાન્યના અંથો ‘ઓરાયન’ અને ‘આર્કટિક હોમ ઇન ધ વેદાંજ’ એ જેલમાં જ રચાયા હતા, ને અહીં માંડલેમાં બેઠાં એમણે ‘ગીતારહસ્ય’ પાંચ માસ જેટલા ટૂંકા ગાળામાં રચ્યું. માંડલેમાંથી સોમવાર તારીખ ૮મી જુન ૧૯૧૪ને દિવસે મુક્તિ મળી. ત્યાંથી પૂના ગયા. સરકાર પાસેથી લાંબા સમય સુધી ગીતારહસ્યની હસ્તપ્રત આવી નહીં. ત્યારે કોઈકે ચિંતા દર્શાવી. લોકમાન્યે કહ્યું : ‘પ્રત સરકારના હાથમાં છે, પણ અંથ તો મારા મગજમાં છે. નિવૃત્તિના સમયમાં શાંતિપૂર્વક સિંહગઢના કિલ્લા ઉપર મારા બંગલામાં બેસી આખો અંથ ફરી ચથારિયત લખી નાખીશ.’ સાઠમે વર્ષે ઉચ્ચારાયેલી આ આત્મવિશ્વાસની તેજસ્વી ભાષા છે. ‘વેદાંગલ્યોત્તિષ’ ને ‘વેદોનો કાલનિર્ણય’ એ બે અંથો પણ લોકમાન્યની વિદ્વતાનાં પ્રતીક જેવા આપણી સામે છે. જાહે ને વ્યાપક અભ્યાસ, અધ્યાક શ્રમ, અમાપ સમાધિજલ, અગાધ તત્ત્વદૃષ્ટિ, પ્રવીણ શોધકશક્તિ ને કુશળ કલ્પકતાની આ મહોદયની પ્રાદ્યશક્તિઓનો આજે ચે આ અંથો પરિચય આપે છે. વિદ્વત્તાથી સભર ‘ગીતારહસ્ય’ની ૧૪૦૦૦ મરાઠી નકલો ને ૮૦૦૦ હિંદી નકલો ૧૯૧૭માં બપો ચૂકી હતી !

જેલમાંથી ફટી આવ્યા પછી, લોકમાન્યે લામદળનું સંગઠન કરવાનું કાર્ય હાથ પર ધર્યું. ડૉ. એની ગિસેટે

પણ ૧૯૧૬ના વર્ષમાં હોમરુલની યોજના સાથે મહાસભા જોડે હાથ મેળવ્યા. ૧૯૧૫માં ફિરોજશાહ અને ગોખલેના મૃત્યુથી, ઉદારદળના જે મોવડીઓ જતાં તે દળ મંદ-શક્તિ થઈ ગયું; ને બીજી બાજુ લોકમાન્યે પોતાના દળને મજબૂત બનાવવા માંડ્યું. પણ ૧૯૧૬નું લખનૌ અધિવેશન અનેક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનું નીવડ્યું. ત્યાં ઉદાર ને ઉદ્દામ જોડાયા; હિન્દુમુસ્લિમ એકતાના પાયા નખાયા; ૧૯૧૬ના ફેબ્રુઆરીની ૧૬ મીએ લોકમાન્યે પૂનામાં 'હોમરુલ લીગ' ની સ્થાપના કરી. એ જ વર્ષમાં એમનો હીરક મહોત્સવ હતો. પ્રજાએ ઉમંગકાબેર રૂપિયા એક લાખની થેડી એમને અર્પણ કરી, એમની દેશમેવાની કદર કરી. પણ એ રકમ લોકમાન્યે, જનતાની હતી ને જનતા માટે વપરાવી જોઈએ એ ઉદ્દેશથી, હોમરુલ લીગને અર્પણ કરી દીધી. ત્યાગ એ પ્રાક્ષણત્વનું પ્રથમ ચિહ્ન છે. પરંતુ આ પછી એમની પ્રવૃત્તિ વધારે કથળતાં, તેઓ જાતે પ્રચાર ન કરી શક્યા, પણ ડૉ. બિસેન્ટે એ કામ એટલી જ કુશળતા ને એટલા જ જતસાહથી ઉપાડી લીધું.

આ પછી આવ્યા ૧૯૧૯ના રૉલેટના કાળા કાયદા. ગાંધીજીએ સરકારને વિનંતી કરી: 'આને અટકાવો,' પણ એને ઠાકરે મારી રૉલેટ બિલ પસાર કરવામાં આવ્યું. ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહની લડત ઉપાડવાની ચેનવણી આપી.

દેશભરમાં પ્રચાર માટે ધૂમ્પા, સત્યાગ્રહ સભાઓ સ્થાપી, ને દેશમાં જાગૃતિની લહેર ફેલાવી દીધી.

સાર્વત્રિક હડતાલ તારીખ ૩૦મી માર્ચે નક્કી થઇ. તે તારીખ બદલીને ૬મી એપ્રિલ કરવામાં આવી, ને એ અરસામાં દિલ્લીમાં, પંજાબમાં, અમૃતસરમાં જે હત્યાકાંડો સ્થાપ થયા તેણે સરકારના વિરૂપ ચહેરાને ખુલ્લો કરી દીધો.

૧૯૧૬ના અંતમાં અમૃતસરમાં પંડિત મોતીલાલ નહેરુને પ્રમુખપદે મળેલા અધિવેશનમાં લોકમાન્યે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. મોન્ટેગ્યુ ચેમ્સફર્ડ સુધારાઓની અર્થા કરતાં સરકાર સાથે જ શરતી સહકાર કરવાનું વલણ દાખવ્યું હતું. તેઓને અસહકારમાં ઝાઝી શ્રદ્ધા નહોતી. અસહકારમાં જનતા પાસેથી જે ત્યાગ, બલિદાન, શાંતિ વગેરેની આશા રાખવામાં આવે છે, તે કદાચ ખોટી પડે એવી એમને ખીક હતી. છતાં એ કાર્યક્રમ તરફ એમને સહાનુભૂતિ હતી. શક્ય એટલો અંગત ફાળો આપવાની પણ એમણે તત્પરતા દાખવી હતી. ગાંધીજીને એમણે કહ્યું: ‘હું તમને વિનય કરું છું, ને જો જનતા સુધી તમે આ દ્વારા પહોંચી શકો, તો મારો સક્રિય ટેકો મારી લેજો.’

ખિલાફતના પ્રશ્નની બાબતમાં બ્રિટિશ સરકારે જે અન્યાય ને વિશ્વાસઘાત કર્યા હતા તેથી મુસલમાનો પણ

ઉશ્કેરાયા હતા. લોકમાન્યે મુસલમાનો પ્રત્યે પોતાની હૃદયથી વ્યક્ત કરી, ને તેમને સાથ આપવાનું વચન પણ આપ્યું; પરંતુ કાળને શું ગમે છે તેની બળર કોને પડે છે ?

જુન, ૧૯૨૦માં જ કાંઈક કામ પ્રસંગે તેઓ મુંબઈ આવ્યા. પરંતુ શરીર નબળાઈને લોગ તો બની ચૂક્યું હતું, ને દિનપ્રતિદિન બીમારી વધતી જતી હતી. પ્રવૃત્તિઓ હવે થઈ શકે એમ નહોતું, ને છેવટ ૩૧મી જુલાઈની મધરાતે આ મહર્ષિનો દેહ પડ્યો. હિંદના રાજકારણમાંથી એક મહાવિભૂતિ હુપ્ત થઈ, તેજનો એક અંબાર હોલવાયો. સમસ્ત ભારતવર્ષના સપૂતોએ શોકના આંસુ સાચ્યાં. રાષ્ટ્રભરમાં હડતાળો પડી. ઘેરઘેર શોક છવાઈ ગયો. તેમની વિરાટ સ્મશાનયાત્રામાં, એ કર્મયોગીને છેવટની અંજલિ આપવા આખું મુંબઈ શહેર ઊલટી પડ્યું.

ચોપાટીની રેતીમાં સુખડની ચિત્તા પર મહારાષ્ટ્રનો જોતાજ બાદશાહ સૂતો-આખરી નિદ્રામાં. ભાવનાઘેટી જનતાએ તિલક મહારાજનું બાવલું ઊભું કરાવી ત્યાં એમનું કાયમી સમારક કયું.

‘સ્વરાજ્ય મારો જન્મસિધ્ધ હતું છે, ને તે હું મેળવીશ જ.’ એ સ્ફુટિમંત્રના ઉચ્ચારનારનો શબ્દેહ ભલે પડ્યો, પણ એ મંત્રમાં જે ભાવના છે, તે વડે તો લોકમાન્ય રાષ્ટ્રના પ્રત્યેક નરનારીના અંતઃકરણમાં ટવતા છે. એ

વાતને આજ તો વીસ વર્ષ વીતી ગયાં છે, પણ પ્રતિવર્ષ એ પ્રતિજ્ઞા લઈ લઈને આપણે કેવી પ્રેરણા ને દૃઢતા પ્રાપ્ત કરતા રહ્યા છીએ ! એ મંત્રના પૂર્વાર્ધમાં એમણે ભૂત-માત્રના આત્માના સ્વભાવસિદ્ધ ગુણધર્મની ઘોષણા કરી છે, ને ઉત્તરાર્ધમાં ભૂતમાત્રની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. સ્વરાજ્ય એ ભૂતમાત્રનો ગુણધર્મ છે, ને તેની પ્રાપ્તિ માટેના પ્રયત્નો—ક્રાંતિ, વિપ્લવ, ઇન્કિલાબ, ગળવો ને કહો તે—એની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ છે. આમ કહી એમણે રાષ્ટ્રને તેનું સાધ્ય ને સાધન બેયનું માર્ગદર્શન કર્યું છે.

કલકત્તામાં, સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૦માં ભરાયેલા ખાસ અધિવેશનમાં લોકમાન્ય માટે શોકનો ઠરાવ પસાર થયો. એમના વિશુદ્ધ નિઃકલંક જીવનને, એમની એવા અને કષ્ટસહન વૃત્તિને, લોકોત્થતિની એમની વ્યાપક ભાવનાને, ને સ્વરાજ માટેના એમના એકનિષ્ઠ પ્રયાસોને ભાવભરી અંજલિ અર્પાઈ.

‘મહા ગુજરાતી’

સ્વ. વિકૃત્તભાઈ પટેલ

(૧૮૭૧-૧૯૩૩)

ઐ ટાલવાળું માથું, સદેહ લાંબી દાઢી, વિશાળ લલાટ
ને તેવી જ વિશાળ
આખો, આંખોમાં વ્યક્ત
થતી હુઆઈ ને વેધકતા,
સામાને આંજે તેવો તાપ
ને પ્રતાપ, પ્રતિપક્ષીને
રાગે તેવી સગળતા ને
આડાઈ ને તેવી કાર્ય-
પદ્ધતિ, સત્ય અને
નિખાલસતાને સદ્ગુણ
તરીકે સન્માને પણ
આચરણમાં હુમેશ તેનો
ઉપયોગ કરવો જ
જોઈએ એવી નીતિને
બદલે, સમય સમયની

જુદી સોગડી ખેલી બાણનાર ખેલંદાની વૃત્તિ, અપાર મહત્ત્વકાંધા, વાણીની માર્મિક તીક્ષ્ણતા, ને આત્મલોગની ઉચ્ચ ભાવના—આ સૌ લેગાં મળીને એક એવું વ્યક્તિત્વ સર્જે છે, જેને એક વાર જોયાબળ્યા પછી સહેજે ભૂલી શકાતું નથી, એટલું જ નહીં, આ વ્યક્તિત્વ ધરાવતી વ્યક્તિ ન્યાં ન્યાં જાય છે ત્યાં તેનાં પદચિહ્નોથી અનોખો ઇતિહાસ સર્જે છે. વિદ્વલભાઈ એવી વ્યક્તિ હતા, ને એવું હતું એમનું વ્યક્તિત્વ.

શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી ‘ગુજરાતના બે બહારવટિયા’ નું રેખાચિત્ર દોરતાં લખે છે : ‘એમની હિંમત ગાંધીજીની માફક યોગે આણેલી નથી, ને પંડિત નહેરુની માફક સુદ્ધિજન્ય પણ નથી. એ હિંમતને લાલાજીની માફક દેશભક્તિએ પ્રેરેલી છે એમ પણ ન કહી શકાય અને હો. મુંજેની માફક નિર્જાળતાથી ત્રાસી, ઉદ્ભવેલી પણ ન ગણાય. એ જાને લાઇઓની હિંમત તો જ્ઞાનતંતુઓની મજબૂતીના પરિણામે ઊપજેલી સ્વભાવજન્ય જ છે. ‘છાતીગરા’ શબ્દ તો એમને માટે જ વપરાય. ને ખરેખર સ્વભાવથી જ વલ્લભભાઈ ને વિદ્વલભાઈ છાતીગરા છે. જેઠ ખડતલ છે, ને ખડક જેવા અડગ છે. હાથ પર લીધેલું કામ સફળતાથી પાર ઉતારે ત્યારે જ એ જાંપે, ને એમ કરતાં વચમાં જે કાંઈ અવરોધ આવે તેને જાંચકીને ફેંકી દે. જેઠની કીર્તિ વધુ તો સ્વભાવની એ જ ધરીની આસપાસ ધૂમે છે.

વિલભાઈનું નામ ને કામ સુખ્યત્વે તો વડી ધાનસ-
લાના ‘સ્પીડર’ તરીકે ઊજીયું છે, પરંતુ રાજકારણની
સૃષ્ટિમાં પણ એઓ જુદે જુદે પ્રસંગે, જુદી જુદી
વ્યક્તિઓ માથે, જુદી જુદી રીતે ધૂમ્યા છે. અને
એ ઝાંની વચ્ચે રહી, વિધવિધરંગી ચૂનો હાથમાં ઝાલી,
એમણે રાજકારણના મંસારને, પટોળામાં પટેલી લાતની
માફક એવે રંગે રંગ્યો છે કે એ ફાટે પણ ફીટે નહીં.
લોક વિલભાઈને પિગાણે છે એક કુશળ ધારાશાસ્ત્રી તરીકે,
એક કાળેલ વ્યવસ્થા વહીવટ કરનાર તરીકે પરંતુ મહાસ-
લાના ઇતિહાસકારે નોંધેલાં એમનાં કાર્યોની એક ઝાંખી
ઠરતાં એ વિરલ વ્યક્તિને યોરો પરિચય જરૂર થાય છે.

માધવરાવને સોંપ્યું. વિઠ્ઠલભાઈ ખાહોશીપૂર્વક લડયા, પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ સ્પષ્ટતાથી સમજાવ્યું. દિલ્લી ઠરાવ અનુસાર તેમણે આત્મનિર્ણય ને જવાબદાર રાજતંત્રનો અધિકાર માગ્યો. એ જ અરસામાં શ્રીમતી એની બિસેન્ટ સાથે પણ તેમને મતભેદ થતાં વિરોધ થયો, ને એ વિરોધનો તેમણે ઉઘાડે છોગે પુરસ્કાર કર્યો. શ્રી. ખાપડેએ બિસેન્ટને ‘પૂતના’ બનાવી ઠકાચિત્ર દોર્યું, ને વિઠ્ઠલભાઈએ એનું સમર્થન કર્યું.

ત્યાર બાદ વિઠ્ઠલભાઈ દેખા દે છે શ્રી ચિત્તરંજનદાસ અને પંડિત મોતીલાલ નેહરુ જેવા, તે જમાનાના અને હરંકોઈ જમાનાના મહાન પુરુષોના સંગમાં. ગયા મહાસલામાં દાસબાણુ પ્રમુખ હતા. ધારાસભા બહિષ્કારની લડત વિશે વાતાવરણ તંગ થયું, તેના અનુસંધાનમાં સવિનય કાનૂનભંગની લડત શરૂ કરવી કે કેમ અને તેને અનુકૂળ દેશની પરિસ્થિતિ છે કે કેમ એ જોવા બાણુવા પ્રથમ દેશપર્યટનનો કાર્યક્રમ નક્કી કરાવ્યો. આ માટે થોડાક સભ્યોની નિમણૂક થઈ. એમાં મોતીલાલ નહેરુ, ડો. અનસારી, શેઠ જમનાલાલ બખત, ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીની સાથે વિઠ્ઠલભાઈનું નામ પણ હતું.

પરંતુ વિઠ્ઠલભાઈ અને વલ્લભભાઈએ બેઠકે સાથે નામ ઉઘાળ્યું તે તો નાગપુર જંઠા સત્યાગ્રહ નિમિત્તે શરૂ થયેલી લડત વેળા. નાગપુર સત્યાગ્રહ સમિતિના કાર્યને મહાસલાની કારોબારીએ હાર્દિક ટેકો આપ્યો, ને એના સફળ

અંત સુધી સક્રિય સાથ આપવાની પણ ઘોષણા કરી વલ્લભભાઈના હાથમા એનું સૂત્ર હતું, એટલે પૂછવું જ શું ? સરકાર મામે લડત લડવાની હતી એટલે એમને ખમણે ઉત્સાહ હતો, ને વિ'લભાઈ પણ પાછળ નહોતા રહ્યા. એમણે જે કામગીરી બજાવી તેને માટે વિજાગાપદ્મમા મળેલી કારાણારીએ લાગે પ્રશસના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા ગાંધીય ધ્વજ માટે પ્રાણ પણ કુરબાન કરવાની જે ધગશ એ બે ભાઈઓમા હતી, તેણે અવયવેવકેમા પણ નવી ચેતના પ્રેરી, ને પગિપામે નાગપુરમા જ મર્યાદિત ન રહેના, એ મત્યા-બહે અખિલ હિંદ આદોલનનું સ્વરૂપ પકડ્યું ને જેવટે મહાસભાની છત થઈ મરકાને નમતું જોખ્યું.

કરાવી છે. ખુદ વાઈસરોય સાથે લડી લેતાં ये વિઠ્ઠલભાઈને વારનાર કેાઈ નહોતું. શિસ્તપાલનના એ એવા આગ્રહી હતા, કે ધારાસભાની દીવાલો વચ્ચે કયાંય એનો ભંગ નજરે ચડતો તો તેઓ તે ભંગ કરનારની જ્ઞાન ઠેકાણે લાવીને જ જપતા.

એમણે જે નિપુણતા, જે અધિકાર અને દૂરદેશીથી આ કાર્ય બજાવ્યું હતું તે માટે જુદા જુદા પક્ષના મોવડીઓએ અભિનંદનથી એમને નવાજ્યા. એમાં હતા દીવાન બહાદુર રંગાચારિયાર, સર પી. એસ. શિવસ્વામી આચર, બાપટિસ્ટા, નિયોગી, મુહમ્મદ યાકુબ, મુડીમેન અને માલવિયાજી. એમણે આ ઉપરાંત એવી પણ ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી, કે ‘સ્પીકર’ની એમની બેઠક માટે કેાઈ હરીફ જિલો ન થાય !

વિઠ્ઠલભાઈના ત્યાગની વિરલ કથા પણ આ ઇતિહાસમાં જ સમાયેલી છે. એમણે ગાંધીજીને કહ્યું: ‘માસિક રૂપિયા બે હજાર, મારી જરૂરત તથા મોલો જળવાય તે માટે વાપરવાના રાખી, બાકી રૂપિયા ૧૬૫૬ માસિક હું તમને સોંપી દઉં છું. તમારે એની વ્યવસ્થા કરવી. પરંતુ એવડો ભાર એકલે હાથે જીંચકવાની ગાંધીજીએ તૈયારી ન બતાવી, એમણે સૂચનાઓ માગી, ને બીજા વહીવટદારો સાથે રાખ્યા. ૩૧મી મે ૧૯૩૫ને દિવસે તે રકમ રૂપિયા ચાલીસ હજારની થઈ હતી!’ વિઠ્ઠલભાઈની આ પ્રસંગથી મહેજે કેાઈને હિન્દ

સમાજના સેવક ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે સાંભરી આવે. જેડે રાજકારણના કિરણો હતા, જેડે વિરલ ત્યાગી હતા.

૧૯૩૦ની કથા, સરહદ પ્રાંતમાં સરકારે ગુજરેલા સિતમોની આસપાસ ધૂમે છે. ખાન અબદુલ ગપુરખાનની સરહારી હેઠળ સરહદના પકાણો ખુદાઈ ખિદમતગારો બની ગયા હતા. સ્વભાવે ઝનૂની એ કોમના માણસો મેઢાં લેવા થઈ ગયા હતા; ને એવી શિસ્ત એમણે લાગવી હતી કે સૌથી વધુ ભયાવહ એ ભાગ, અસહકારના આંદોલન માટે સૌથી વધુ સલામત બની ગયો હતો. છતાં સરકારના દિલમાં પકાણો વિશે આશંકા જન્મી હતી, ને સખત હાથે એમણે કામ લીધું. ત્યાં જુલમોની ઝડીઓ વરસી. વિઠ્ઠલભાઈએ વિગતો બેગી કરી, ને એના પર પોતાનાં મંતવ્યોની મહોરછાપ મારી, હેવાલ તૈયાર કર્યો; પરંતુ સરકારે એના પર પ્રતિબંધ મૂક્યો, ને દમનની એક દારુણ વાર્તા જનતાના કાન પર પડતી અટકી ગઈ. સરકારને આગરૂનો ભય હશે કે વિઠ્ઠલભાઈની કલમનો !

પણ ૧૯૩૦ પછી, વિઠ્ઠલભાઈની પ્રકૃતિ કાંઈક લથડવા માંડી હતી; છતાં તે અરસામાં શરૂ થયેલ સવિનય દાનૂત-બંગની લડતમાં એ એમણે નાનોમૂનો બાગ નથી બચ્ચ્યો. તેઓ પ્રકૃતિસુધારણા માટે વિધેના ગયા. તે સમય દરમિયાન મુબારકાબા એમની માથે હતી.

૧૯૨૯માં મહાસલાએ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના ધ્યેયની ઘોષણા કરી હતી. તે પછી સ્વેતપત્ર આવ્યું. તેમાં હિંદનાં હિતોની હાંસી ભરી હતી, ને પરદેશી સત્તાનાં મૂળિયાં આ ભૂમિમાં દબ થાય એવી યોજના હતી. મૂળ હુકો માટેની માગણી ફરી જોરજોરથી કરવામાં આવી. સવિનય ભંગનું આંદોલન વધુ વેગથી શરૂ કરવાનું હતું. રાષ્ટ્રીય ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે, રાષ્ટ્રીય સ્વમાનની જાળવણી માટે, ને લોકહુકો માટે એ જ સાથે ને એક માત્ર માર્ગ છે એવો મહાસલાએ મત રજૂ કર્યો. કલકત્તા મહાસલા પછી ગાંધીજીએ ટૂંકી મે ૧૯૩૩ને દિવસે હરિજનોને કારણે, આત્મશુદ્ધિ અર્થે એક-વીસ દિવસના ઉપવાસ આદર્યો. ગાંધીજીના આવેદન પછી મહાસલાના કામચલાઉ પ્રમુખ શ્રી. એમ. એસ. અણેએ છ અઠવાડિયા સુધી સવિનયભંગની લડતની મોઢૂફીની જાહેરાત કરી. પરંતુ સિંમલાથી પ્રગટ થયેલ સરકારી નિવેદને સત્યાગ્રહી કેદીઓને છોડવાની ના પાડી. ને આની સાથે જ વિદલભાઈ અને સુભાષભાઈની સંયુક્ત સહી સાથે, વિયેનાથી રોઈટરને નિવેદન મળ્યું.

એમાં તેઓએ જણાવ્યું હતું: સવિનય કાનૂનભંગની લડત મોઢૂફ રાખવાનું ગાંધીજીનું પગલું એમની નિષ્ફળતાનો પુરાવો છે. એક રાષ્ટ્રીય નેતા તરીકે ગાંધીજી નિષ્ફળ નીવડ્યા છે એવો અમારો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે. પોતાના જીવનસિદ્ધાંતોને અનુરૂપ ન હોય એવા કાયદામંત્રી રેખા દોરવાની ગાંધીજી

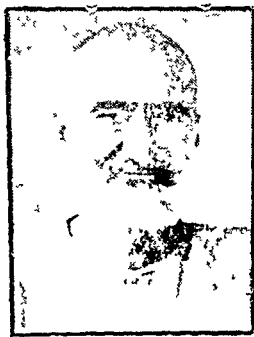
પાસે આશા રાખવી એ વાજબી નથી, એટલે નવા સિધ્ધાંત પર, નવી પદ્ધતિએ નવા નેતૃત્વ હેઠળ મહાસભાની આત્યંતિક કાયાપલટ કરવાનો સમય હવે આવી ચૂક્યો છે. જો મહાસભા સમગ્ર રીતે આવી કાયાપલટ કરી શકે તો તો ઉત્તમ; પણ એમ ન થાય તો મહાસભામાં જ ધરમૂળથી ફેરફારો કરી શકે એવાં જાણોનો નવો પક્ષ જીભો કરવો પડશે.

આ નિવેદન પાછળ સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરનાર વ્યક્તિઓનું માનસ છતું થાય છે. એમાં ગાંધીજી પ્રત્યે દ્રેષ નથી કે તિરસ્કાર નથી; પરંતુ રાજકારણની અધિમાં રાષ્ટ્રના નેતાને રાષ્ટ્રને પીછેહઠ કરાવવાનો લેશમાત્ર અધિકાર નથી એનો જ ધ્વનિ છે. ગાંધીજીના પગલાંથી હિંદી રાષ્ટ્રના વિદાસને અવરોધ થતો હોય તો આ જો જણને ગાંધીજીનું નેતૃત્વ માન્ય નહોતું. જે પ્રસંગે ચોતાને જેવું લાગતું હોય તેવું સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વ્યક્ત કરવું એ શુભ ઇશ્વરદત્ત નથી, કેળવવો પડે છે. ને તે માટે હૃદય ને ચિત્તની તટસ્થતા જોઈએ. વિઠ્ઠલભાઈ એ હમેશના લડવૈયા હતા, ને એમની આ છેલ્લી 'લડાઈ' ગાંધીજી સાથે હતી. પરંતુ ગાંધીજી આવા વિરોધી સૂરોથી ટેવાઈ ગયા છે. જગતની દીક્રા એમણે હમેશ ધરદાથી, ધૈર્યથી, શાંતિથી, પોતાનાં કષ્ટોની ગાફક જ અંદન કરી છે. દીક્રાકાર કરનાં દીક્રા મદનાર ઘણી વાર મદાન રોાય છે.

એમના મૃતદેહને મુંગઈ લાવવામાં આવ્યો, ને એ રાષ્ટ્ર-
 સેવકને શોભે એવી શાનદાર એની રમશાનયાત્રા નીકળી.
 ફૂલહારોથી લદાયેલા એ અચેતન દેહનાં જેણે દર્શન કર્યાં
 છે, તે એની ભવ્યતા હજીયે ભૂલ્યા નથી. એવા પુરુષો
 મૃત્યુ પામતાં ચે જીવંત રહે છે. રાજકારણની ભૂમિ પર
 સિંહગર્જના કરનારા મર્દ ગુજરાતી વિદ્વલભાઈને ચે મૃત્યુ
 સ્પર્શ્ય નથી.

ખાન અબ્બુલ ગફુરખાન

‘ખાન અબ્બુલ ગફુરખાન માટે, એક શક્તિશાળી,

સત્યવાદી, ન્યાયી અને
મત્યને ખાતર ગમે તે
લોગ આપવાની હમેશા
તેયારી રાખનાર વ્યક્તિ
તરીકે મને અતિશય
માન છે.’ સ્વ. ભૂવાભાઈ
સચ્ચિદના આ મહાત્મા
તરફ આ રીતે પૂજ્યભાવ
વ્યક્ત કરે છે. ખુદાના
આ ખિદમતગારે ખરેખર
આજે અહિંમા ને
મત્યના ઉપામદો બની
ગયા છે એ માધનો
દારા તેઓ બાકીના હિન્દ

સાથે દહ ને મારી મિત્રચાત્રી સ્થાપવા ઇચ્છે છે.

પડછંદ શરીર, સવા છ ફૂટની ઊંચાઈ, બે પદાણુ, ને પદાણુ હોય એટલે સ્વભાવ તીખો, વૃત્તિ લડાયક, જીવન ખટતલ, વાણી તેજવી, લાગવગ બહોળી—આવા માણસથી બ્રિટિશ સરકાર બીએ એમાં શી નવાઈ? ને આવો માણસ બ્યારે સરહદની પ્રબળ મહાસલાને પડખે લાવવાની પ્રવૃત્તિઓ આદરે, સ્વયં સેવકોની સંસ્થાઓ સ્થાપે ને પોષે, એમની હિંમત અને એમના સાહસને બઠાવે એવી એમને વાતો કહે, એમનામાં આત્મવિશ્વાસની અને સરકાર જોડે અસહકાર કરવાની વૃત્તિને ઉત્તેજે, પછીયે શું સરકાર શાંત બેસી રહીને બેઠા જ કરે? હરગીઝ નહીં. એવા માણસને તેાં તુરત તુરંગમાં ધકેલી દઈ, એણે શરૂ કરેલી પ્રવૃત્તિને, શત્રુ અને રાગની માફક ઊગતી જ ડામી દેવામાં સરકારની સહીસલામતી છે. ને એ વાત સરકાર સારી રીતે સમજે છે.

ખાત ગપ્પુરખાને શુનાઓ પણ નાનાસૂના નથી કર્યાં. એમણે મૌલાના આઝાદના લેખો વાંચીને મગજને બહેકાવી મૂક્યું હતું. રાજદ્રોહી વિચારોને પોતાના પ્રાંતમાં લાવીને, લોકોનું સંગઠન કરવું શરૂ કરી દીધું હતું; એ જ પ્રેરણા વડે, કાળા કાચદાના આંદોલન વખતે બહાર સભાઓમાં ભાગલેા કર્યાં હતાં, ને સરકારનો વિરોધ કર્યો હતો. પોતાના બાપદાદાઓને પગલે ચાલવાને બદલે એથી ઊલટી જ દિશામાં પ્રવૃત્તિ કરી હતી; હિન્દુમુસ્લિમ એકતા અને સંપ પર જોલમાં કેદીઓને ઉપદેશ આપતા હતા ને કુરાનેશરીફ તથા

તથા શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનાં રહસ્ય સમજાવતા હતા; ગાંધીજીના જીવનમાંથી એમણે પ્રેરણા લીધી હતી—ત્યાગથી જીવનને ભરી દીધું હતું, મોજશોખ છોડી સાધુજીવન શરૂ કર્યું હતું; પ્રેમ, સત્ય, અહિંસા ને અભયના પાઠ શીખ્યા હતા; ને વ્યાપક દૃષ્ટિ, પ્રામાણિકતા, વિકસિત માનસ ને સહનશીલતા દેખવામાં હતાં; ૧૨૪ A કલમ પ્રમાણે સરકારને એમણે આદર્શ ગણી નહોતી; એમણે શાળાઓ સ્થાપી શિક્ષણ-વિષયક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી હતી, ને પકાણેને હિંસાને માર્ગેથી એમણે અદ્ભુત એવી અહિંસા ને અસહકારને માર્ગે વાળ્યા હતા. આ પ્રકારના જાંડખોર માણસના હાથ નીચે તૈયાર થયેલા લાલ ખમીશવાળાઓ ક્યારે, ક્યાં, કઈ ઘડીએ કયા પ્રકારનો જાજવો કરશે એની ટોને જાણર પડે ? એમના ખુદાઈ જાદુમતગાર નામથી મરકાર છેતરાય એમ નથી તો !

સરકાર અમદુલ ગજુર ખાનસાહેબથી હમેશા ધૂનતી રહી છે. ખાનસાહેબના પિતા અને દાદા પણ એમના જેવા જ લશાયક હતા. હા, ખાનસાહેબની લડાઈની પદ્ધતિ એમનાથી જુદી છે. એમને પોતાના મૂળભૂત સ્વભાવથી વિરુદ્ધ, પણ અહિંસાના સિદ્ધાંતો અજબ ગળી ગયા છે. ને તેમી જ કચ્છાએ હિંસક પ્રતિકાર વગર એમણે દેશહીણે વાર મરકાદી નેલની ને બેટીઓની મહેમાનગીરી માગી છે.

પણ મોં પર એમણે પોતાના શસ્ત્રના વિજયનો આનંદ જ હમેશા વ્યક્ત કર્યો છે.

૧૯૧૯માં રોલેટ બિલ વિરુદ્ધ લાપણો કર્યા, ને જેલવાસ વેઠ્યો; અસહકાર ને ખિલાફત વખતે પણ એ પાછળ ન રહ્યા. તેમ ૧૯૩૦ના સવિનય કાનૂનભંગની લડત વેળા પણ એમણે પોતાના પ્રાંતને-હિન્દની સરહદને જીવનથી ધબકતી બનાવી દીધી. કરતા ને હિંસા વડે જ ઓળખાય છે, તેવા પેશાવરના પડાણોને એમણે મેઢાં બનાવી દીધા. એમની રંગેરંગમાં અહિંસાનું લોહી ફરતું કરી દીધું. હિન્દને આ સૌથી ભયદાયક પ્રાંત અહિંસક અસહકારની લડતનું સૌથી સહીસલામત કેન્દ્ર બની ગયું. સત્તાધીશોએ ત્યાં આગળ પોતાનાં શસ્ત્રો વડે જે કાળો ઇતિહાસ રચી દીધેલો, તે તો વિદ્વલભાઈનો અહેવાલ જ કહી શકતે, પણ સરકારી પ્રતિબંધે એનું ગળું ટૂંપી રાખ્યું. ખાનસાહેબ ગપુરખાન અને એમના ભાઈ ડો. ખાનસાહેબને પદ્મે આખો પ્રાંત આવીને ઊભો હતો.

૧૯૩૧માં ચે, ગાંધીજી ઇંગ્લાંડની યોજામેજી પરિવ્રતમાંથી પાછા ફર્યા, તે પૂર્વે જોઉં ખાનભાઈઓને સરહદી વટહુકમ અનુસાર પકડીને સરકારે જેલના સળિયા પાછળ, વગર સુકદંમે મોડલી આપ્યા. સરકારને બીક હતી કે આ સત્યાગ્રહી જેવા દેખાતા આદમીનો ઇરાદો કદાચ સરહદ પર સમાનતંત્ર ઊભું કરવાનું હોય, અમીર જોડે ખાનગી

સંધિ કરવાનો હોય, સરહદી ટોળીઓ ભેડે મિત્રાચારી કરવાનો હોય ને એમ કરી હિન્દ પર એને ચડાઈ પણ કરવી હોય! એમનો વિશ્વાસ કરવો એ નાદાનિયત કહેવાય. સરકારે તક જડાપી. સરહદ પ્રાતના મુખ્ય કમિશનરે ચોજેલા દરખાસ્તમાં અસહકારની વૃત્તિથી પ્રેરાઈ, હાજરી ન આપવાના અને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની ઘોષણા કરવાના શુનાસર એમને પકડવામાં આવ્યા. સાથે ઈ. ખાનમાહેજને પણ. આ ધરપકડથી આગળ વધી, સરકારે નિર્દોષ અને અહિંસક ટોળાંઓ પર નિરર્થક ને અમાનુષી ગોળીબાર કર્યો. મહાસભાની દારોજારીએ સરકારના આ પગલાંને એક ઠરાવ દ્વારા વખોટી કાઢ્યું.

સરહદમાં કે તેમના ઘરમાં પ્રવેશવાની મના હતી! મુક્ત છતાં તેઓ ખંધનમાં તો હતા જ.

ત્યાર પછી છેલ્લાં કેટલાંય વર્ષોથી ગપુરખાન મહાસલાની કારોબારીના સભ્ય છે. હિન્દના સમગ્ર રાજકારણમાં તેઓ અગત્યની વ્યક્તિ છે, તેમનામાં પંડિત માલવિયજીનું, ભૂલાભાઈનું કે મૌલાના આઝાદનું વકતૃત્વ નથી, છતાં જ્યારે તેઓ બોલે છે ત્યારે હૃદય સોંસરવું બિતરે તેવું બોલે છે. એમનું વ્યક્તિત્વ ને નામ જ એવાં પ્રભાવી છે કે એમને સાંભળવા માટે હજારોની માનવમેદની એકઠી થાય છે. વકતવ્યની જે સત્યનિષ્ઠા ને વ્યંગરહિતતા ગાંધીજીમાં છે તે જ એમનામાં છે.

યોધાને છાજે તેવું ખડતલપણું ને સાહસિકતા, અને સાધુને છાજે તેવી ત્યાગવૃત્તિ ને સાદાઈ એમના ખાસ ગુણો છે. જેલમાં એમણે કદાવર હાથપગ પર ચાંકડી બેડીઓ પહેરીને શારીરિક ઇલા ભોગવી છે, છતાં ખુશમિજાજ ખોયો નથી. એમનામાં ધાર્મિક ઝનૂન નથી, પણ ધર્મગ્રંથોમાંથી મળેલા રહસ્યે એમને માનવતાથી ભરેલા મઝહુબી બનાવ્યા છે. સેવાભાવ એમનો મુદ્રા ખ છે, ને તેથી બખ્ષે વાર રાષ્ટ્રે એમની કદર કરી, રાષ્ટ્રપતિ તરીકે એમને સિંહાસન આપ્યું, પણ તે સ્વીકારવાની પોતાની ચોક્કસતા નથી એમ જણાવી એમણે નમ્રતાથી ના પાડી છે, અને માતૃશૂભિના એક અદના છતાં અનન્ય એવક તરીકે જ જીવન ગુજાર્યું છે. એક સાચો

ઇસ્લામી જે રીતે ગુલામીમાં જીવવું એ પાપ મમજે છે, તે જ રીતે તેઓ પાણુ આઝાદી એ માનવ માત્રનો હક છે એમ પ્રામાણિકતાથી માને છે. આમજનતાના દુ ખદર્દો એમણે જોયાં છે, એમની રહેણીકરણીથી એઓ વાકેફ છે, ને તેથી એમનાં હિત જળવાય તેવી પ્રવૃત્તિને તેઓ સાચા દિલથી ટેકો આપે છે, ને વેગ આપે છે.

એમની વ્યવસ્થાશક્તિ અદ્ભુત છે. મન્હુદ પ્રાંતના પકાણોને એક તાતે બાધી લઇ, અહિંસા ને અમરકારને શસ્ત્રે તેમને અજલવામા, ને વખત આવે દેશને માટે પોતાનો જીવન કુરબાન કરી દેવાની તૈયારી રાખવામા તેમણે ભારે કાળો આપ્યો છે. એટલું જ નહીં, પરંતુ આ સંસ્થાને તેમણે એવી યગત કરી છે, ને એવી એકનિઃ જનાવી છે કે મરકારને માટે એ ભયરૂપ છે ગમે તેવી નાતીર-આડીનો પરિચય આપના એને તોડવામા મરકારની ફંડનીનિ નિશ્ફળ નીવડી છે. ને ભેદનીનિ પણ ત્યાં નિશ્ફળ નીવડી છે ત્યાં મામ ને દામની તો વાત જ શી ?

ફંધી નથી દીધી, ને અંગત અજયે એમને નિરુસાહી નથી કર્યા. અંગત સુખદુઃખને તો એમણે હમેશાં સરખા માન્યાં છે.

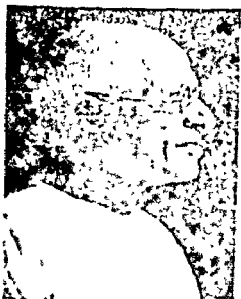
ગપુરખાન ગીતામાં દર્શાવેલા મુનિ જેવા નથી ? ને તેથી જ હિન્દના લોકોએ એમને વહાલથી સરહદના મહાત્મા કહીને સંબોધ્યા છે.

‘તામિલનાડના માદાત્મા’

ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારી

(૧૮૭૬-)

બુદ્ધ પાતળા થે નહિ, બુદ્ધ સૂચળ પણ નહિ, માધા
પર તાલ ને આર્યસંસ્કૃતિની પતાકા સમી ફરફરતી નાની

શિખા, જે આંખો વચ્ચેથી
ઊપત્તી આવતું લાંબુ નાક,
જરાક મુક્તા ખભા, રંગીન
ચગમાં, ઘસીર આંખે અદ્વેદ
ખાતીનાં વચ્ચ ને પગમાં
ગંધત. આ વ્યક્તિત્વને લોક
ભાષે જ આકર્ષક કરે. હા,
જે વ્યક્તિત્વ આકર્ષક બને
ન હોય, એને ભોપા પડી
બહે ભૂલી જાયો; પણ
એકવાર એની નિષ્ઠ જાયો,
પરિચય માર્યા, પ.ને વચ્ચે

તો એ વ્યક્તિત્વની ઝીણી ખૂબીઓથી તમે જરૂર મહાન થાઓ. એ નાક, આંખ ને હોઠ દરેકની આકૃતિની વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ભારે કિંમત છે. આંખો તમારા હૃદયના અંતરતલ સુધી પ્રવેશ કરે છે ને ત્યાંના મર્મ પકડી લે છે; ને હોઠ જ્યારે મરકે છે વા મરડાય છે ત્યારે સમજવું કે તમે એમના વ્યંગના ભાગ બની ચૂક્યા છો. એ વ્યક્તિત્વ છે, આત્માની સમૃદ્ધિવાળા નહીં, પણ ઔદ્વિક રિષ્ટિવાળા મહાત્માનું, સી. આર. તું. ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીનું, રાજાજીનું.

આમ છતાં આ આદમીનો કોઈ વિશિષ્ટ ગુણ હોય તો અનેક ભિન્નભિન્ન તત્ત્વોનાં રસાયણોથી ઘડાયેલું એનું વ્યક્તિત્વ જ છે, એ જોલે ત્યારે બધું જ જોલે, ને તેમ છતાં એના હૃદયમાં હજી આવિષ્કાર પામવા મથતા ભાવો હોય જ, છતાં બહાર આવેલા ભાવો, સ્વયંપર્યાપ્ત હોય. આનાથી એમનું વક્તવ્ય વધુ ગંભીરતા ધારણ કરે છે. એ રાજનીતિજ્ઞ છે; એની વાણીમાં સત્યસાધકની નિષ્કપટ નિતાંત અભિવ્યક્તિ નથી હોતી. રાજગોપાલાચારી લોકને માટે એક કોયડા જેવા છે, લોક સમજી શકે એ પ્રકારના એ નેતા નથી.

૧૮૭૯માં તામિલનાડુના સેલમ જિલ્લામાં એમનો જન્મ. શાળા ને કૉલેજમાં મેધાના ચમકારા કરેલા, ને શુદ્ધિશક્તિની તીવ્રતાનો અનુભવ અદાલતોમાં થે કરાવેલો. ૧૯૧૭માં ડૉ. બિસેન્ટની ચળવળે રાજાજીને રાજકારણના

બુદ્ધિપ્રધાન ક્ષેત્રમાં સ્વાભાવિક રીતે આકર્ષ્યા. ને ૧૯૨૧માં શ્રી. વિજય રાઘવાચાર્યના મકાન પર મહાત્માજીની પ્રથમ મુલાકાતે, એ જોઈને એકમેક પ્રતિ દૃઢ ગાંઠે જાંધી લીધા. સાઠ હજારની વાર્ષિક આમદાનીને ઠેસ મારી, ભારતના દલિત, પીડિત, અપમાનિત મૂર્છિત કુટુંબોને માટે જીવનભ્રમણની તેમણે દીક્ષા લીધી.

દેશના એ અગ્રણી નેતા જન્યા, નારદેરવાદી દળના મુખ્ય પુરસ્ક્રતાં જન્યા, મહાસલાની મહાસમિતિના સભ્ય ને રચનાત્મક કાર્યના જન્મદાતા જન્યા, મદ્રાસ સરકારના મુખ્યમંત્રી જન્યા, ને હજી હાલ સુધી મહાસલાનાં સૂત્રો હાથમાં લઈ ફરતા હતા. પરંતુ મહાયુધ આગ્યું. મહાસલાની નીતિ નક્કી થઈ. રાજાજીને મતભેદ પડ્યો. પરિણામે રાજાનામું આગ્યું. મહાસલા ને લીગે જોગા મળી પોતાનો પ્રશ્ન ઉકેલવો જોઈએ એ મતનો પ્રચાર કરતા રહ્યા. ને આજે ફરી ?

લો, ને એટલો જ અટલ આત્મવિશ્વાસ. પંડિતજી ને દેશ-
ખંધુ ઉશ્કેરાય, દાંત કચકચાવે, ગુસ્સો કરે, પણ રાજજી
અદ્વર, અડગ, સ્વસ્થ. પરિણામે ધારાસભાખડિષ્કારની નીતિ
કાયમ રહી. રાજજીની આ વખતે હાક વાગતી. દેશખંધુએ
પ્રમુખપદેથી રાજનામું આપ્યું. સ્વરાજપક્ષની સ્થાપના થઈ.
જવાહરલાલે ને મૌલાના આઝાદે સમાધાન માટે તનતોડ
પ્રયાસ કર્યા, ને દિલ્લીના ખાસ અધિવેશનમાં એક પક્ષને
ગુણે એવું પરિણામ આપ્યું.

૧૯૩૨માં ગાંધીજીએ ઉપવાસ આદર્યા, ને બ્રિટનના
વડાપ્રધાન મિ. રાગ્સે મેકડોનલ્ડે જે કેમી ચૂકાદો આપ્યો
હતો તેના સંબંધમાં, હરિજનોનું હિત સુધારવા પૂરતા
પ્રયાસો કરવામાં હુઃખમાં દિવસો ગુળરવા લાગ્યા, ત્યારે આ
જ રાજજીએ પોતાની કુનેહથી, બુદ્ધિશક્તિથી, ધૈર્યથી, ને
સતત એકનિષ્ઠ પ્રયાસોથી સમાધાનની શક્યતા ઊભી કરી
આપી હતી.

૧૯૩૫માં એમણે ડૉ. રાજન જેવા પ્રતિષ્ઠિત નેતાને
મહાસભામાંથી ને બીજી બાંધી સાર્વજનિક સંસ્થાઓમાંથી,
અનુસાસનની વિરુદ્ધ જવાતા અપરાધ માટે રાજનામું
આપવાનો આગ્રહ કર્યો. રાજજીની કૂટનીતિનું એ સાદું
ઉદ્દાહરણ છે, પણ રાજ ને નૈતિક કર્તવ્ય કર્યાની દલીલ કરી
તેય જોટી નહોતી. એ તો ઠીક, પણ આ પછી પોતે પણ
બાહરે કર્યું કે ચમસ્ત સાર્વજનિક જીવનથી પોતે પણ

પ્રતા થાય છે ! ને કર્યું પણુ તેમ જ; ને લાગી ગયા ઉપનિવદના અધ્યયનમાં.

વિચિત્રતા-સામાન્ય માણસની સાદી સમજમાં ન હતરે એવી ઔદ્ધિક વિચિત્રતા એ એમની ખાસિયત બની ગઈ છે. નહીં તો, આટલું કર્યા પછી, મદ્રાસના રાજકારણનો માત્ર સાદ સાંભળીને મુખ્યમંત્રી બની જવા માટે એ કેમ તૈયાર થાય ? ને એ રાજકારણની અનેક સમસ્યાઓ, વિષમતાઓ ને શૂંચોનો ઉદ્ધેલ કેવી સાહસિકતાથી ને કુશળતાથી એમણે કરી દીધો છે.

માટે ઉચ્ચ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે છે. એ વિચક્ષણ રાજનીતિજ્ઞ છે, તેમ જ સૂક્ષ્મદષ્ટિવાળા દેશસંકત પણ છે.

અને એ સૂક્ષ્મદષ્ટિનું ને વિચક્ષણતાનું ઉદ્કૃષ્ટ ઉદાહરણ તે દિલ્લી ઍંકર. રાજાજીની લાગવગથી ને સમજાવટથી પૂનાની મહાસમિતિએ એ ઍંકર માન્ય રાખી, પણ બ્રિટિશ શાસકોએ મચક ન આપી. રાજાજીની ખીજ ચોંકાવનારી ઍંકર તે જનાળ ઝીણાને રાષ્ટ્રીય સરકારના વડા નીમવાની ને એમની પસંદગીનું મંત્રીમંડળ રચવાની છૂટ આપવાની. હૃદયથી પાકિસ્તાનના વિરોધી ને કૂટજતાની દષ્ટિએ એના સમર્થક એવા રાજાજીની આ વાતોથી લોક સહેજે વિસ્મિત થઈ ગયા. પરંતુ સરકાર ક્યાં એમ દોરવાય કે ભોળવાય એમ હુત્તી ? ફરી નકાર આવ્યો, ને રાજાજીના હાથમાંનાં સૂત્રો ગાંધીજી પાસે જઈ પડ્યાં.

‘ ‘ વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ શરૂ થયો. ગિરફતારી શરૂ થઈ. જેલમુક્તિ પણ શરૂ થઈ, રાષ્ટ્રીય સરકારની સ્થાપના કરવાનાં આંદોલનો ચે શરૂ થયાં. ને ફરી રાજાજીએ પાકિસ્તાનની માગણીની પીઠ યાળડી. ખીલ પ્રાંતો મિદ્ધ મંત્રી-મંડળોને સહકાર ન આપે તો પણ મદ્રાસમાં એલું જ મંડળ રચવાના એમના આશયે મોટા ભાગના મહાસભાવાદીઓને આઘાત પહોંચાડ્યો. પણ મહાસમિતિએ બદ્ મોટી બદ્ધમિતિએ એ દાવાને ઉગારી મૂક્યો. રાજાજીએ

મહાસભામાંથી જ રાજીનામું આપી દીધું ને ૧૯૪૨ના 'બળવા'થી આઘા રહ્યા.

આતું શું કારણ ? આજે પહાડને શિખરે ને કાલે તળેટીમાં ? આજે કાર્યક્ષેત્રના મધ્યમાં, ને કાલે નિષ્પત્તિ-પરાયણ ? એક પક્ષે મહાસભાના સભ્ય ને બીજે પક્ષે પાકિસ્તાનના આગ્રહી ? રાજીણ પલટયા છે કે પરિસ્થિતિ ?

ના, પરિસ્થિતિ જ પલટી છે, રાજીણ અને ગાંધીજીના આટલા મતભેદો વચ્ચે ચે એ જે વચ્ચે અદ્યપિ એટલો જ મીઠો સંબંધ છે. ગાંધીજી રાજીણું હૃદય છે, તો રાજીણ તેણું મસ્તક છે. હૃદય તો ખુલ્લું હોય, નિષ્કપટ હોય, દાવપેચ ન ખેલતું હોય; એ તો સીધી સડકનું પ્રવાસી

કોઈક પંડિત મોતીલાલ સાથે, તે કોઈક જવાહરલાલ સાથે એમને સરખાવે છે. સરખામણી એ વિચિત્ર પદ્ધતિ છે, છતાં જો એવી વિચિત્રતાને અનુસરી જોઈએ, તો મોતીલાલની માફક જ રાજાજીએ પોતાની વર્કપ્રધાનતા ને બુદ્ધિશક્તિને આટલો વ્યાપક ને ઊંડો ઉપયોગ કર્યો છે. એ જ ઝીણવટ, એ જ દલીલશાસ્ત્ર, એ જ પ્રશ્નોના અંતર સુધી પહોંચવાની કુનેહ, ને એ જ ગૂંચવણો વચ્ચેથી તાજગી પ્રાપ્ત કરવાની ખાસિયત. ને વિશેષમાં મોતીલાલજીમાં નહોતી તેવી નિશ્ચિન્તતા, સ્થિરતા, વિનયવિવેક, પ્રળળ ઇચ્છાળળ ને જાતશ્રદ્ધા.

ને જવાહરલાલ જેવા જ બુદ્ધિવાદી હોવા છતાં એટલા ભાવનાવિવ્રથ રાજાજી નથી. ગમે તેવા ઉરકેરનારા ણનાવો વચ્ચે એ એમના પેટનું પાણી હાલતું નથી. અધીરાઈ કે ચાંચસ્ય એમના સ્વભાવની બહાર છે. જે આધુતા બાહ્ય આચરણમાં છે, તે જ સાધુતાનો ગુણ 'સ્થિતધી' અંદર પણ છે. ને એ સ્થિર બુદ્ધિએ એમનામાં શક્તિ ને ગર્વને પોષ્યાં છે. જવાહરલાલ વિવશતામાં આવી કદાચ ગમે ત્યાં ફટી પડે. રાજાજી વીરે હિમા રહી પહેલાં તમાગો જુએ. જવાહરલાલ ને રાજાજી જોડે શિદ્ધિવંત છે-પણ પહેલાંની શિદ્ધિ વંશપરંપરાની છે, ખીમ્મની બુખિની છે. જવાહરલાલે પૂર્વના પર પશ્ચિમનો પાસ ચાલ્યો છે, ને

રાજાજી તો ત્યાગી, સેવાલાવી, હિન્દી બ્રાહ્મણ છે. એ બે એક થાય તો....મગર વો દિન કહાં.... ? !

ને રાજાજીએ ગાંધીજીના સિધ્ધાંતો તો બહુ જીવનમાં એકાકાર કરી લીધા છે કે ‘મારે વિશે હું એટલી જ શ્રદ્ધાનો ભૂખ્યો છું કે જે સમે તેણે જે ખડું ધાર્યું તે નિર્ભયપણે લોકોની આગળ રજૂ કર્યું.’ ને એની તો કેણ ના પાડી શકશે ? પૂનઃથી એ આદમી ભૂલાવામાં પડે એમ નથી, ને તિરસ્કારથી કર્તવ્ય છોડે એમ નથી. વહુમથી અવિશ્વાસ કરે એવા ઉદ્ધત કે નાસ્તિક નથી; ને અવિશ્વાસનું કારણ મળ્યે વિશ્વાસ રાખે એવા નાદાન નથી. ને ગાંધીજીનાં દેટકેટલાં રચનાત્મક કાર્યોમાં, એમણે ઊલટભેર ભાગ લીધો છે ! અસ્પૃશ્યતા નિવારણનો પ્રશ્ન હો, કે ખાદીપ્રચારની વાત હો, કે પછી દાકૃણંધીનું આદોલન હો, રાજાજી હમેશ તૈયાર. ને કદી ગાંધીજીને જ પૂછી જુઓ કે રાજાજી માટે શું ધારો છો ? તો એ કહેશે. ‘ધારવાનું શું ? હું દારાવાસમાં હતો ત્યારે યંગ ઇન્ડિયા એમણે મંભાળેલું. ૧૯૨૦માં પણ એ આગળ દેના. અમદકારનો એમને પૂના અભ્યાસ છે, ને સમજીને જ એ મારી પાછળ ચાલ્યા આવે છે. માન છે ઉત્તમ ઉત્તરાધિકારીઓ કેણ એમ કહે પૂછે તો હું જરૂર રાજાજીનું નામ મળાવું.’

આવા છે આ નામિત મહાત્મા.

‘ગુજરાતના મહાન આત્મા’

ભૂલાભાઈ દેસાઈ

(૧૩ મી ઓક્ટોબર ૧૮૭૭—૬ ફી મે ૧૯૪૧)

‘આઝાદ હિન્દ ફોજ’ સમક્ષ જ્યારે સર્વત્ર ગાઢ

અંધકાર જામી ગયો હતો,
નેતાજીનું નામ લેવું પણ
હિંદમાં ખતરનાક થઈ
પડતું હતું, તેવી દુર્ભાગી
પળે, તેવી કટોકટીને સમયે,
આસમાનમાંથી ઓલિયો
ઊતરી પડે તેમ શ્રી. ભૂલા-
ભાઈ દેસાઈ લાલ કિલ્લામાં
ઊતર્યા, અને નેતાજીની,
નેતાજીની આઝાદ હિન્દ
ફોજની ને હિંદની ઇજ્જત
જાળવી રાખવા માટે શ્રી.
ભૂલાભાઈ દેસાઈએ પોતાની
જાનને પણ ખતરમાં

નાખીને હિન્દની નોક રાખી છે, અને આઝાદી હાંસલ કરવા માટે, સાધન-સામગ્રી અને તાકાત હોય તો સશસ્ત્ર લડાઈ લડવાનો પરાધીન પ્રજાઓનો અણાધિત હક છે, એવા સિદ્ધાંતનું આંતરરાષ્ટ્રીય કાનૂનોમાં સ્થાન અપાવીને હિન્દની મહાન સેવા બજાવી છે.’ ચોપાટીની રેતી પર શ્રી. ભૂલાભાઈના અવસાન નિમિત્તે મળેલી વિરાટ સભામાં સ્વર્ગસ્થને અંજલિ અર્પતા, આઝાદ હિન્દ ફોજના વતી કર્નલ શાહનવાઝે પોતાની લાગણીઓ ઉપલા શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી હતી. આઝાદ હિન્દ ફોજ ખટલો જેમ હિન્દના સમગ્ર ક્રાંતિકારી જીવનનો ઇતિહાસ હતો તેમ જ ભૂલાભાઈની યશસ્વી કારકિર્દીનો પણ યશસ્વિત હતો. ન્યાય તોળનાર ન્યાયદેવતાઓને એમણે ચીમટી આપેલી કે તમારા અંતરના અવાજને ઓળખીને, તમારી સામે રજૂ થયેલા તમારું દેહીઓનો ન્યાય તોળજો. આવા પ્રકારના મુદ્દમાઓમાં ન્યાય આપતાં જરૂરી તટસ્થતા સાચવવાનું અન્યત્ર કહિન છે. ને ભૂલાભાઈને એમાં જે જય પ્રાપ્ત થયો તે ભેદને દેટલા સમર્થ, ધારાશાસ્ત્રીઓનાં હૃદયમાં દર્શાવેલો બાવ ઉદિત થયો હશે ! પરંતુ આગલી દરોગમાં ચોખ્ખા સૌ ધારાશાસ્ત્રીઓમાં એવું અમાધારજી કૌશલ, એવી અદ્ભુત ગદ્યશક્તિ, એવી બુદ્ધિમત્ત, વક્રવચનું એવું જોગ્યું ને છતાં, પ્રતિપક્ષીના મુઠા પકડી એની જ આંટીપટ્ટીમાં એને સપડાવવાની દક્ષતા, ને બંધારણનું જીવંત ને વ્યાપક જ્ઞાન નહીં હોત. બંધારણને માટે આગળ થયેલા સુધારે

આજની ઘડીએ ભૂલાલાઈ જતાં કેવી ખોટ પડી છે એ વાત કેને કહેવી ?

ભૂલાલાઈએ આમ છતાં મહત્તાની શોધ કરીને એને પ્રાપ્ત કરી છે, એવું નથી. જીવનમાં એમણે માનવતાને મહત્તાને માથે સ્થાપી હતી. એક સ્નેહાળ કુટુંબી તરીકે, એક અદના સાહિત્યકાર તરીકે, એક ઉદારચિત્ત યજમાન તરીકે, ભારતીય પ્રવાસીઓના હિતચિંતક તરીકે, એક બહાર વ્યક્તિ તરીકે, એક ધંધાદારી મિત્ર તરીકે એમણે જે સુજનતા, ઉદારતા, સંસ્કાર-પ્રેમ, ને સહનશીલતા વ્યક્ત કર્યા છે, તે કોણ ભૂલી શકશે ?

ને એ જ માનવતાને વધુ મહેકાવવાના પ્રયત્નો એમણે રાષ્ટ્રસેવાના કાર્યમાં પણ કર્યા છે. ૧૯૪૪ના ઓગસ્ટમાં રાષ્ટ્રને દુર્ભાગ્યે નિષ્ફળ નીવડેલી ગાંધી-ઝીણા વાટાઘાટે, હિંદુ-મુસ્લિમ એકતાના પાયા હતા તેવા જ હચમચતા રાખી દીધા હતા. પણ એ પાયાના ચણતરમાં પથ્થર બનવાની શુભ નેમથી ભૂલાલાઈએ નવાળજાંદા લિયાકતઅલીખાન બેટે દિલ્લીમાં કરારનામું કર્યું. એ કેવું હતું, એમાં કયા મુદ્દાઓ હતા, એમાં કેની સહીઓ હતી એ તો આજે ગૂઢતાનો અથળો ઓઢીને બેઠેલી વાત છે, પરંતુ એની પાછળ રાષ્ટ્રના રાજકીય વાતાવરણનાં ડહોળાયેલા નીરને સ્થિર કરવાની મુશ્કેલી હતી, લીંગ અને મહાસલા વચ્ચે આવશ્યક ને અનિવાર્ય એવી ચર્ચા કરવાની પ્રેરણા હતી. ને એમાં ચે, ભૂલાલાઈએ પોતાની જવાબદારીના પૂર્ણ ભાન સાથે આ આદોલન શરૂ

કર્ચું હતું. એક ફૂટમીતરને છાને તેથી રીતે, પરિણામ આવે તે પૂર્વે એ વાતનો એમણે કોઈને અદેશો પણ આવવા નહોતો દીધો. આને એમ થાય છે કે એ કરારો પર બેઠે પક્ષના મોવડીઓની સહી થઈ હોત તો આને રાષ્ટ્ર ક્યાંયે આગળ વધી ગયું હોત ! ભૂલાભાઈને આવી શક્તિ ને આવી સત્તા ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયાં હતાં ?

એ શક્તિ ને સત્તા કોઈનાં અપાયાં અપાતાં નથી. ભૂલાભાઈએ વડી ધારાસભામાં, દેશળાંધુ અને પંડિત મોતીલાલજીની યાદ તાણ કરાવે એમ એ સમર્થ ધારાશાસ્ત્રીઓની ખાસી પટેલી ગાદી પર બેસીને પોતાની ચોખ્ખતા પુરવાર કરી હતી. વડીધારાસભાના સર્વ પક્ષોને એમણે પ્રથમ બ્યાખ્યાને જ પોતાની ઓળસભરી વાગ્ધારા અને કાયદાની બારીકીના જ્ઞાનનો પરિચય આપી દીધો. એ બોલે ને વચ્ચમાં કોઈ અવરોધે તોયે એમના સાતત્યનો જરાયે બગ ન શકે.

વિરોધ કરવાનો હોય તો ભૂલાભાઈ બાણે પોતે એકચક્રે દરેક વિષય પર રાજ ભોગવતા હોય તેમ તર્કબદ્ધ વ્યાખ્યાનો આપ્યા જ બાંધ.

આ તર્કબદ્ધતા, આ દલીલબાજીની સચોટતા, ને આ પ્રભાવી વક્તૃત્વનો પરિચય એમણે અદાલતોમાં, એક સમર્થ ધારાશાસ્ત્રી તરીકે પણ આપ્યો છે. એમની અજબ સ્મરણશક્તિ, તેવી જ સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણશક્તિ, સુદાસરનાં, દલીલો અને હકીકતોથી ભરપૂર બાંધણો નામદાર ન્યાયાધીશોને મન પણ આશ્ચર્યના વિષયો હતા. કર્નલ કોલિન્સ, નામદાર આગાખાન, રાબાળહાદુર શિવલાલ મોતીલાલ વગેરેના મુકદ્દમાઓમાં એમણે જે વિજયો પ્રાપ્ત કર્યા તેણે એમની કીર્તિને દેશવ્યાપી બનાવી દીધી. ભૂલાભાઈના એ ચાદગાર વીજળી દિવસોની મીઠી વાતો આજે પણ યથાતથ કહી શકે તેવા એમના કેટલાયે શિષ્યો, ને સમવયસ્ક એવા સહયોગીઓ છે. આ ધારાશાસ્ત્રીની શુભવત્તાથી લોભાઈ, ૧૯૨૫માં એમને ન્યાયાધીશ બનવાની વિનંતી થઈ, સરકારી તંત્રમાં બિચ્ચાધિકારે બેસવાની અરજ થઈ પરંતુ ભૂલાભાઈ એ પ્રલોભનથી દૂર જ રહ્યા. ૧૯૨૬માં એડવોકેટ જનરલ તરીકે કામ કર્યું એ સમય બાદ કરીએ તો પોતાનું સ્વાભિમાન ને સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ટકાવી રાખવા માટે એમણે સરકાર સાથે નહ અસહકાર જ સેવ્યો છે.

રાજકારણના ક્ષેત્રમાં ભૂલાભાઈ સૌથી પ્રથમ પ્રવેશ્યા ૧૯૧૬-૧૭માં. મુંબઈની હોમરુલ લીગના મંત્રીપદે રહી, ત્રણેક વર્ષ સુધી એમણે જનાબ ઝીણા જોડે સહયોગ સાધેલો. ત્યાંથી રાજનામું આપી, સ્વદેશી પ્રચારની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી. પછી તો ઘણાં વર્ષો વીત્યાં, ને ઠેક ૧૯૨૮માં બારડોલી સત્યાગ્રહની લડત ઊપડી ત્યારે જ વાસ્તવિક રીતે તેઓ બહિરજીવનમાં આવ્યા. બારડોલીના ખેડૂતો વચ્ચે આ ખેડૂતના પુત્ર ક્યાં, એમની આર્થિક સ્થિતિ તપાસી, એમની આજીવિકાનાં સાધનો જોયાં, એમના જીવનનું દારિદ્ર્ય જોયું ને સરકારી શોષણ પદ્ધતિનો એમને ખ્યાલ આવ્યો. આ ખેડૂતોની માગણીઓની ચોખ્ખાચોખ્ખતા તપાસવા અને તે મુજબ સરકારને સલાહ આપવાના હેતુથી એક તપાસ સમિતિ નીમાઈ. મિ. ધ્રુમદ્રીદેવ અને મિ. મેકસવેલ તેના સભ્યો હતા. પ્રજાપક્ષેથી સરદાર વલ્લભભાઈએ ભૂલાભાઈને પસંદ કર્યા; ને ભૂલાભાઈએ અજળ કુનેહથી, મહેસૂલી અમલદારોની ખોટી ગણતરી પર, ખોટાં અનુમાનો પર, ખોટી ભલામણો પર, અમપૂર્ણ હુવાલો પર, ને આખા વિષય પરત્વે અમલદારોએ દાખવેલી બેપરવાઈ પર પ્રહારો કર્યા, એટલેથી જ ન અટકતાં એમણે તો ગામેગામે ફરીને એકઠી કરેલી હકીકતો ને આંકડાઓ રજૂ કર્યા, ને ધ્રુમદ્રીદેવ સમિતિએ ખેડૂતોની માગણી વાજબી હોવાનો સ્વીકાર કર્યો. સત્યાગ્રહ અટક્યો. દેશમાં આનંદની લહેર ફેલાઈ ગઈ. ભૂલાભાઈ પર અભિનં-

દનની વર્ષા થઇ રહી, પ્રજા પાસેથી ત્યાગના જીવનનું જે શિક્ષણ એમને અહીં મળ્યું, તેને એમણે જીવનમાં જિતાર્યું, ને ત્યારથી તે છેવટ સુધી એ પ્રજાના જ રહ્યા. રાષ્ટ્રની સેવામાં જીવન અર્પણ કરવાનો એમનો દૃઢ નિર્ણય વલ્લભભાઈએ ને ગાંધીજીએ વધાવી લીધો.

૧૯૩૨ની સાલ આવી, ને આ રાષ્ટ્રસેવકે જેલની મહેમાનગીરી પણ અનુભવી. એમને નાસિક જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાં સ્વાસ્થ્ય કથળતાં, માંદા પડ્યા. જેલ હોસ્પિટલમાં ખસેડયા, ને ખીજે દિવસે મુક્તિ પણ આપી. બહાર નીકળી તમીખી સારવારનો લાલ લઈ, ફરી પાછા એ તો મંડી પડ્યા એ જ કાર્યમાં.

૧૯૩૪માં ડૉ. અનસારીએ ધારસભાપ્રવેશની હિમાયત કરનારા મહાસભાવાદીઓની સભા યોજાવી. પ્રજા રજૂ કર્યો. સ્વરાજ પક્ષની પુનર્ઘટના થઈ. એ પક્ષની સામે સૌથી અગત્યનું કામ, વડી ધારાસભાની ચૂંટણીમાં રાષ્ટ્રવાદી સભ્યોની સફળતાનું હતું. આ માટે એક મધ્યસ્થ પાર્ટીમેન્ટરી બોર્ડ નીમાયું. બૂલાભાઈ તેના મંત્રી થયા. ચાર મહિના એમણે દેશભરનો પ્રવાસ કર્યો, લોકમતને કેળવ્યો, ને ચૂંટણીનાં પરિણામો જાહેર થયાં. મહાસભાનો વિજય જ્વલંત હતો. બૂલાભાઈ ધારાસભામાં મહાસભાજૂથના આગેવાન થયા; ૧૯૩૭માં મુંબઈ મહાસભા સમિતિના પ્રમુખ થયા; રાષ્ટ્રીય મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિમાં પણ નીમાયા.

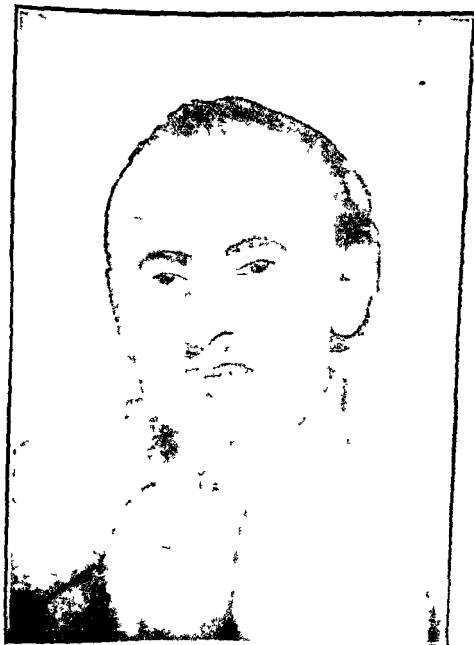
૧૯૪૦માં, ધારાસભાની બેઠકોનો બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો તેને પરિણામે ફરી એમને પકડવામાં આવ્યા. આ વેળા લઈ ગયા યરવડામાં. પણ ત્યાં એ જ જૂના ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન થયું. તે પછી આવ્યો આઝાદ હિંદ ફ્રોન્ટનો ખટલો ને ભૂલાભાઈ અમર થઈ ગયા.

ભૂલાભાઈ જેવા સફળ નેતા, ને જેવા સફળ ધારાસભી હતા, તેવા જ સફળ પ્રાધ્યાપક ને વિદ્યાર્થી પણ હતા. ગામડી નિશાળે લણ્યાગણ્યા, પછી વલસાડની અંગ્રેજી શાળામાં અંગ્રેજી શીખ્યા, ત્યાંથી છટ્ટી ચોપડી લખવા માટે મુંબઈ આવ્યા, ને સોળમે વર્ષે શાળામાંથી પહેલે નંબરે મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી. ૧૮૯૨માં-૫૬રમે વર્ષે તો ઇન્છાગહેન સાથે એમનાં લગ્ન પણ થઈ ગયાં હતાં. કોલેજમાં જોડાયા, ને ત્યાંથી ૧૮૯૭ માં ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રના વિષયો સાથે પહેલા વર્ગમાં બી. એ. થયા. ૧૮૯૯માં ભાષા અને સાહિત્ય સાથે, એમ. એ. થયા, ને પછી પ્રાધ્યાપક તરીકે ગુજરાત કોલેજમાં જ જોડાયા. ને જુવાન પ્રાધ્યાપકે વિદ્યાર્થીઓ પર જે છાપ પાડેલી તે આજના અભ્યાસદરિદ્રતાના જમાનામાં વિસ્મરણીય રહે એવી છે. સાથે સાથે દાયદાશાસ્ત્ર શીખતા ગયા. સ્વ. ડૉ. આનંદશંકર ધ્રુવના પરિચયમાં આવ્યા, ને સાહિત્ય બહી વળ્યા, ને એ સાહિત્યપ્રીય સમાગમનું શુભ પરિણામ તે ૧૯૩૧માં નડિયાદમાં મળેલી દશમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદનું એમનું પ્રમુખપદ.

૧૯૦૩માં ગુજરાતી કોલેજ છોડી, ને ૧૯૦૫માં એડ-વોકેટની પરીક્ષા પસાર કરી. સનદ મેળવી ને અદાલતોનાં પગથિયાં ચડી, છેવટ તેને સર કરી. એ આવ્યા, એમણે જોયું, ને એ હત્યા.

આવા રાષ્ટ્રસેવક, દેશભક્ત દેશદ્વીપક, ભૂલાભાઈને જન્મ ખેડૂત પિતા જીવણજી દેસાઈને ત્યાં, સુરત જિલ્લાના વલસાડ નજીક આવેલા ભદ્રેલી ગામમાં ૧૮૭૭ના ઓક્ટોબરની ૧૩મીએ થયો હતો. તે વખતે આકાશના તારાઓ નાચ્યા હશે ?

4/1/1941

૧૯૦૩માં ગુજરાતી કોલેજ છોડી, ને ૧૯૦૫માં એડ-વોકેટની પરીક્ષા પસાર કરી. સનદ મેળવી ને અદાલતોનાં પગથિયાં ચડી, છેવટ તેને સર કરી. એ આબ્યા, એમણે બોયું, ને એ જત્યા.

આત્રા સમ્રસેવક, દેશભક્ત દેશદ્વીપક, ભૂલાભાઈને જન્મ બેડૂત પિતા જીવણજી દેસાઈને ત્યાં, સુરત જિલ્લાના વલસાડ નજીક આવેલા ભદેલી ગામમાં ૧૮૭૭ના ઓક્ટોબરની ૧૩મીએ થયો હતો. તે વખતે આકાશના તારાઓ નાચ્યા હશે ?

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ੨੫/੧੧/੨੦੨੩

પરિચિટ્ટ : ૨

શ્રોત્રીના સંસ્કાર

આચાર્યશ્રી જીવતરામ કૃપલાણી

(જન્મ ૧૮૮૮—)

મેરઠ ! પાટનગર દિલ્હીથી દોડતી આગગાડી વીસેક માઈલ જ દોડે છે, ને ત્યાંતો યુક્તપ્રાંતની ભૂમિ પર બિલેટી

ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ નગરી
મેરઠ આંખે ચડે છે.
મેરઠ શબ્દ સાથે પુરાણ
ઇતિહાસ આકાર ધારણ
કરે છે. રામાયણ ને
મહાભારતના પ્રસંગો
સાંભરે છે. કહે છે રાવ-
ણના સસરા મહીદાનવની
મયરાષ્ટ્ર તરીકે ઓળ-
ખાતી રાજધાની અહીં
હતી: કહે છે કાલી નદીને
તીરે આવેલા બિલ્વેશ્વર
મહાદેવના મંદિરમાં
ચોખ્ખ પતિ મેળવવા

મંદોહરીએ અહીં જ તપસ્યા કરી હતી; કહે છે શિવપર્યા-

પત્નના કલાકાર મયદાનવે લાખાગૃહની ઇંદ્રજાળરચના પણ આ સ્થળે જ ઊભી કરી હતી. આ જ મેરઠભૂમિની ઉત્તરે, લોકમાતા ભાગીરથીનાં ગીતળ તટ પર યાત્રાધામ જડ-મુક્તેશ્વર ઊભું છે.

લાખાશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ ને મગોધનના રમિયાઓ મયરાપ્તમાથી મયરાટ, મેરટ, મેરઠ, ને અંત્રેજોએ જેને છેવટ મીઠત ણનાવી દીધુ એ ક્રમ સ્વીકારતા હોય તો મેરઠનો ઇતિહાસ આટલો જૂનો છે

ને પછી તો મંત્રમગ્ધો આપણને દોઢીને લઈ નત્ય છે નવ દાયકા પાછળ, ને ૧૮૫૭નો ઝગઝગ ચમકી ઊઠે છે. એ ગાય-દુષ્કરની ચઘીવાળી કાગ્તૂનો, એ પલટણુ નખર ઓગળીમ, એ ઝગઝગપુગની છાવણી, એ બ્રાહ્મણ મગગ પાડે, એ ચપાટી ને કમગફૂલના મહેત, એ માત લીમડાના ઝાડ, એ ફાસીના માચડા, એ ભાટૂની જલ્લાદો—માની હો એ બાગ-તીય રાષ્ટ્રે તે વેળા શુભાસીની શૃણવા નોડવાનો એક નડા પ્રમગ પણ દર્ભાગ્યે નિષ્ક્રમ પ્રયાસ કર્યો. પણ મેરઠની ધરનીમાઓ જે બીજવાવી દીધા હતાં તે એજે નથી ગયાં. અમેજ હકુમન મામે ઝિંદગા એ પ્રથમ અગ્નિવૃણા ખાલી રોડવ નથી ગયા.

આજે એ જ મેરઠની ભૂમિ પર બેગા રૂળી ગાંધીજીએ ફરી વાર હાડલ કરી છે, દિનને દિનિદાસ નવેસરની રચવાની રાષ્ટ્ર જે આજેકૂચ શરૂ કરી

૧૬ નારાયણ ગણેશ ચંદાવરકર	લાહોર	ડિસેમ્બર ૧૯૦૦
૧૭ દીનશા વાઘ્લા	કલકત્તા	" ૧૯૦૧
૧૮ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી	અમદાવાદ	" ૧૯૦૨
૧૯ લાલમોહન ઘોષ	મદ્રાસ	" ૧૯૦૩
૨૦ સર હેનરી કોટન	મુંબઈ	" ૧૯૦૪
૨૧ ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે	કાશી	" ૧૯૦૫
૨૨ દાદાભાઈ નવરોજી	કલકત્તા	" ૧૯૦૬
૨૩ રાસ બિહારી ઘોષ	સૂરત	" ૧૯૦૭
૨૩ (ફરી) રાસ બિહારી ઘોષ	મદ્રાસ	" ૧૯૦૮
૨૪ પંડિત મદનમોહન માલવીય	લાહોર	" ૧૯૦૯
૨૫ સર વિલિયમ વેડરબર્ન	અલ્લાહાબાદ	" ૧૯૧૦
૨૬ પંડિત બિશનનારાયણ ધાર	કલકત્તા	" ૧૯૧૧
૨૭ રઘુનાથ નરસિંહ સુધોલકર	બાંકીપુર	" ૧૯૧૨
૨૮ નવામ સૈયદ અહમદ બહાદુર	કરાચી	" ૧૯૧૩
૨૯ ભૂપેન્દ્રનાથ બસુ	મદ્રાસ	" ૧૯૧૪
૩૦ સર સત્યેન્દ્રનાથ સિંહા	મુંબઈ	" ૧૯૧૫
૩૧ અંબિકાચરણ મજુમદાર	લખનૌ	" ૧૯૧૬
૩૨ ડૉ. એની ગિસેન્ટ	કલકત્તા	" ૧૯૧૭
૩૨ (ખાસ) સૈયદ હસન ઇમામ	મુંબઈ	સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૮
૩૩ પંડિત મદનમોહન માલવીય	દિલ્લી	ડિસેમ્બર ૧૯૧૮
૩૪ પંડિત મોતીલાલ નેહરુ	અમૃતસર	" ૧૯૧૯
૩૪ (ખાસ) લાલા લજ્જપતરાય	કલકત્તા	સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૦

પરિશિષ્ટ

મહાસલાની વાર્ષિક બેઠકોની સૂચિ

ક્રમ	પ્રમુખ	સ્થળ	વર્ષ
૧	વ્યોમેશચંદ્ર બેનરજી	મુંબઈ ડિસેમ્બર	૧૮૮૫
૨	દાદાભાઈ નવરોજી	કલકત્તા	„ ૧૮૮૬
૩	બદરુદ્દીન તૈયબજી	મદ્રાસ	„ ૧૮૮૭
૪	લ્યોર્ડ યૂલ	અલ્હાબાદ	„ ૧૮૮૮
૫	સર વિલિયમ વેઠરગર્ન	મુંબઈ	„ ૧૮૮૯
૬	ફિરોજશાહ મહેતા	કલકત્તા	„ ૧૮૯૦
૭	આનન્દ યાજ્ઞ	નાગપુર	„ ૧૮૯૧
૮	વ્યોમેશચંદ્ર બેનરજી	અલ્હાબાદ	„ ૧૮૯૨
૯	દાદાભાઈ નવરોજી	લાહોર	„ ૧૮૯૩
૧૦	આર્થર વેબ	મદ્રાસ	„ ૧૮૯૪
૧૧	સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી	પૂના	„ ૧૮૯૫
૧૨	મદમદ રતીમતુલા સયાની	કલકત્તા	„ ૧૮૯૬
૧૩	ચિતૂર ચંદ્રન નાયર	અમરાવતી	„ ૧૮૯૭
૧૪	આનન્દમોહન બોઝ	મદ્રાસ	„ ૧૮૯૮
૧૫	રમેશચંદ્ર દત્ત	લખનૌ	„ ૧૮૯૯

૧૬ નારાયણ ગણેશ ચંદાવરકર	લાહોર	ડિસેમ્બર ૧૯૦૦
૧૭ દીનશા વાચ્છા	કલકત્તા	,, ૧૯૦૧
૧૮ સુરેન્દ્રનાથ જેનરલ	અમદાવાદ	,, ૧૯૦૨
૧૯ લાલમોહન ઘોષ	મદ્રાસ	,, ૧૯૦૩
૨૦ સર હેનરી કોટન	મુંબઈ	,, ૧૯૦૪
૨૧ ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે	કાશી	,, ૧૯૦૫
૨૨ દાદાભાઈ નવરોજી	કલકત્તા	,, ૧૯૦૬
૨૩ રાસ બિહારી ઘોષ	સૂરત	,, ૧૯૦૭
૨૩ (ફરી) રાસ બિહારી ઘોષ	મદ્રાસ	,, ૧૯૦૮
૨૪ પંડિત મદનમોહન માલવીય	લાહોર	,, ૧૯૦૯
૨૫ સર વિલિયમ વેડરબર્ન	અલ્લાહાબાદ	,, ૧૯૧૦
૨૬ પંડિત બિશનનારાયણ ધાર	કલકત્તા	,, ૧૯૧૧
૨૭ રઘુનાથ નરસિંહ સુધોલકર	ળાંક્રીપુર	,, ૧૯૧૨
૨૮ નવામ સૈયદ અહમદ બહાદુર	કરાચી	,, ૧૯૧૩
૨૯ જૂપેન્દ્રનાથ બસુ	મદ્રાસ	,, ૧૯૧૪
૩૦ સર સત્યેન્દ્રનાથ સિંહા	મુંબઈ	,, ૧૯૧૫
૩૧ અંબિકાચરણ મજુમદાર	લખનૌ	,, ૧૯૧૬
૩૨ ડૉ. એની બિસેન્ટ	કલકત્તા	,, ૧૯૧૭
૩૨ (ખાસ) સૈયદ હસન ઇમામ	મુંબઈ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૮	
૩૩ પંડિત મદનમોહન માલવીય	દિલ્લી ડિસેમ્બર ૧૯૧૮	
૩૪ પંડિત મોતીલાલ નેહરુ	અમૃતસર ,, ૧૯૧૯	
૩૪ (ખાસ) લાલા લજ્જપતરાય	કલકત્તા સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૦	

३५ चक्रवर्ती विजय राघवाचार्य	नागपुर	डिसेम्बर १९२०
३६ हुडीम अम्भलभान	अमदावाद	,, १९२१
३७ देशभंधु चित्तरंजन दास	गया	,, १९२२
३७ (भास) मौलाना अबुल कलाम आजाद	दिल्ली	सप्टेम्बर १९२३
३८ मौलाना महुमदअली	कोकोनाडा	डिसेम्बर १९२३
३९ मोहनदास गांधी	जेलगाव	,, १९२४
४० अरोजिनी नाथु	कानपुर	,, १९२५
४१ श्रीनिवास आयरंगर	गोडती	,, १९२६
४२ डो. सुभतार अहुमद अनसारी भद्रास		,, १९२७
४३ पंडित मोतीलाल नडेडु	कलकत्ता	,, १९२८
४४ पंडित नवाहरलाल नडेडु	लाहोर	,, १९२९
४५ सरदार वल्लभभाई पटेल	करांची	मार्च १९३१
४६ शे. रजुओरलाल अमृतलाल	दिल्ली	अप्रैल १९३२
४७ श्रीमती मेहरी सेनगुप्ता	कलकत्ता	मार्च १९३३
४८ जालु राजेन्द्रप्रसाद	मुंबई	ऑक्टोबर १९३४
४९ पंडित नवाहरलाल नडेडु	लखनौ	दिसम्बर १९३६
५० पंडित नवाहरलाल नडेडु	कानपुर	डिसेम्बर १९३६
५१ मुन्नाचन्द्र जोश	दरिपुन	दिसम्बर १९३८
५२ मुन्नाचन्द्र जोश	त्रिपुरी	,, १९३८
५३ मौलाना अबुल कलाम आजाद	मामरु	,, १९४०
५४ आचार्य कृपलानी	मेरठ	नवम्बर १९४६

૧૬ નારાયણ ગણેશ ચંદાવરકર	લાહોર	ડિસેમ્બર ૧૯૦૦
૧૭ દીનશા વાઘ્લા	કલકત્તા	,, ૧૯૦૧
૧૮ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી	અમદાવાદ	,, ૧૯૦૨
૧૯ લાલમોહન ઘોષ	મદ્રાસ	,, ૧૯૦૩
૨૦ સર હુનરી કોટન	મુંબઈ	,, ૧૯૦૪
૨૧ ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે	કાશી	,, ૧૯૦૫
૨૨ દાદાભાઈ નવરોજી	કલકત્તા	,, ૧૯૦૬
૨૩ રામ બિહારી ઘોષ	સૂરત	,, ૧૯૦૭
૨૩ (ફરી) રામ બિહારી ઘોષ	મદ્રાસ	,, ૧૯૦૮
૨૪ પંડિત મદનમોહન માલવીય	લાહોર	,, ૧૯૦૯
૨૫ સર વિલિયમ વેડરબર્ન	અલ્લાહાબાદ	,, ૧૯૧૦
૨૬ પંડિત બિશનનારાયણ ધાર	કલકત્તા	,, ૧૯૧૧
૨૭ રઘુનાથ નરસિંહ મુખોલકર	બાંકીપુર	,, ૧૯૧૨
૨૮ નવામ સૈયદ અહમદ બહાદુર	કરાચી	,, ૧૯૧૩
૨૯ ભૂપેન્દ્રનાથ બસુ	મદ્રાસ	,, ૧૯૧૪
૩૦ સર સત્યેન્દ્રનાથ સિંહા	મુંબઈ	,, ૧૯૧૫
૩૧ અંબિકાચરણ મજુમદાર	લખનૌ	,, ૧૯૧૬
૩૨ ડૉ. એની ગિન્સેન્ટ	કલકત્તા	,, ૧૯૧૭
૩૨ (ખાસ) સૈયદ હસન હંમામ	મુંબઈ	સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૮
૩૩ પંડિત મદનમોહન માલવીય	દિલ્લી	ડિસેમ્બર ૧૯૧૮
૩૪ પંડિત મોતીલાલ નેહરૂ	અમૃતસર	,, ૧૯૧૯
૩૪ (ખાસ) લાડા લજપતરાય	કલકત્તા	સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૦

પત્નના કલાકાર મયદાનવે લાખાગૃહની ઇંદ્રજાળરચના પણ આ સ્થળે જ ઊભી કરી હતી. આ જ મેરઠભૂમિની ઉત્તરે, લોકમાતા ભાગીરથીનાં શીતળ તટ પર યાત્રાધામ જડ-મુક્તેશ્વર ઊભુ છે.

ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ ને સંગોધનના રસિયાઓ મયરાધ્રમાથી મયરાટ, મેરટ, મેરક, ને અગ્રેજોએ જેને છેવટ મીરત બનાવી દીધું એ ક્રમ સ્વીકારતા હોય તો મેરકનો ઇતિહાસ આટલો જૂનો છે

ને પછી તો સંસ્મરણો આપણને દોગીને લઇ જાય છે નવ દાયકા પાછળ, ને ૧૮૫૭નો બળવો ચમકી ઊઠે છે. એ ગાય-હુકકરની ચળ્લીવાળી કાગતનો, એ પલ્લટણ નબર ઓગણીમ, એ બરાકપુગની છાતણી, એ બ્રાહ્મણ મંગળ પાડે, એ ચપાટી ને ડમળકૂલના સ કેલ, એ માત લીમડાના ઝાડ, એ ફામીના માચડા, એ ભાટૂતી જલાદો—માની લો ડે ભારતીય રાષ્ટ્રે તે વેળા ગુલામીની શૃંગાર તોડવાનો એક મહા પ્રયત્ન પણ દુર્ભાગ્યે નિષ્ફળ પ્રયામ કર્યો. પણ મેરકની ધરતીમા એણે જે બીજા વાવી દીધા હતાં તે એજે નથી ગયાં. અગ્રેજ હકુમત મામે ઊડેલા એ પ્રથમ અગ્નિજ્વળા ખાલી હોલવાઈ નથી ગયા.

આજે એ જ મેરકની ભૂમિ પર ભેગા મળી રાષ્ટ્રનાયકોએ ફરી વાર હાથલ કની છે, હિન્દનો ઇતિહાસ નવેમરડી રચવાની રાષ્ટ્રે આગેફૂથ શરૂ કરી

પરિશિષ્ટ : ૨

કંદોકંદોના કુર્ણધાર

આચાર્યશ્રી જીવતરામ કૃપલાણી

(જન્મ ૧૮૮૮—)

મેરઠ ! પાટનગર દિલ્હીથી દોડતી આગગાડી વીસેક માઈલ જ દોડે છે, ને ત્યાં તો યુક્તપ્રાંતની ભૂમિ પર બિલેલી

ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ નગરી મેરઠ આંખે ચડે છે. મેરઠ શબ્દ સાથે પુરાણો ઇતિહાસ આકાર ધારણ કરે છે. રામાયણ ને મહાભારતના પ્રસંગો સાંભરે છે. કહે છે રાવણના સસરા મહીદાનવની મયરાષ્ટ્ર તરીકે ઓળખાવી રાજધાની અહીં હતી; કહે છે કાલી નદીને તીર આવેલા ગિરેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં ચોચ પતિ મેળવવા

મંદોદરીએ અહીં જ તપસ્યા કરી હતી; કહે છે શિવપત્યા-

પત્નના કલાકાર મયદાનવે લાખાગૃહની ઇંદ્રજાળરચના પણ આ સ્થળે જ ઊભી કરી હતી. આ જ મેરઠભૂમિની ઉત્તરે, લોકમાતા ભાગીરથીનાં શીતળ તટ પર યાત્રાધામ ગડ-મુકેશ્વર જીભું છે.

ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ ને સંશોધનના રસિયાઓ મયરાષ્ટ્રમાંથી મયરાટ, મેરટ, મેરઠ, ને અંગ્રેજોએ લેને છેવટ મીરત બનાવી દીધું એ કમ સ્વીકારતા હોય તો મેરઠનો ઇતિહાસ આટલો જૂનો છે.

ને પછી તો સંસ્મરણો આપણને દોરીને લઈ જાય છે. નવ દાયકા પાછળ, ને ૧૮૫૭નો બળવો ચમકી ઊઠે છે. એ ગાય-ડુકરની ચરખીવાળી કારતૂઓ, એ પલટણ નંબર ઓગણીસ, એ બરાકપુરની છાવણી, એ બ્રાહ્મણ મંગળ પાટે, એ ચપાટી ને કમળકૂલના સંકેત, એ માત લીમડાના ઝાડ, એ ફાંસીના માંચડા, એ ભાટૂતી જડલાદો—માની ફો દે ભારતીય રાષ્ટ્રે તે વેળા ગુલામીની શૃંગાર તોડવાનો એક મહા પ્રયત્ન પણ દુર્ભાગ્યે નિષ્ફળ પ્રયાસ કર્યો. પણ મેરઠની ધરતીમાં એણે જે બીજા વાવી દીધાં હતાં તે એજે નથી ગયાં. અંગ્રેજ હકુમત મામે ઊઠેલા એ પ્રથમ અમિતલુખા ખાત્રી હોલવાઈ નથી ગયા.

આજે એ જ મેરઠની ભૂમિ પર બેગા મળી રાષ્ટ્રનાયકોએ ફરી વાર હાકલ કરી છે; હિન્દનો ઇતિહાસ નવેસરથી રચવાની. રાષ્ટ્રે જે આગેદૂર ચર કરી

છે તેમાં માર્ગે કાંટાકાંકરા જે હશે તેને દૂર કર્યા વિના છૂટકો નથી. બલિદાન વિના દેશમુક્તિનો કયો મહાયજ્ઞ કયારે સફળ થયો છે ? સ્વાતંત્ર્યના સ્વાતા જતા ઇતિહાસમાં એક અતિ મહત્વના સીમાચિહ્ન તરીકે મેરઠની ભૂમિ નોંધાઈ રહેશે, એમાં શંકા નથી.

મેરઠમાં ભરાયેલા મહાસભાના આ ચોપનમાં અધિવેશનના સુકાની છે આચાર્ય શ્રી જીવતરામ કૃપલાણી. ૧૮૫૭ની ક્રાંતિના અગ્નિતણુખા આ જ આદમીના હૈયામાં ઘર કરી બેઠા હોય તો કોણ જાણે ! દેહ છે સૂક્ષ્મકડી, વેશ છે સાહોઃ સદ્દેહ ધોતિયું, સદ્દેહ કંકની, ઉપર બંડી ને સાથે ઊડતો ઉપરણો, વાળ લાંબા ઊડતા, પણ આ દેખાવ પાછળ પણ કંઈક વિચક્ષણતા ને વિલક્ષણતા રહી હશે એમ તો ગમે તે જોનારને લાગે. ને જ્યારે હૈયાની આગને હોઠ પરથી એ રેલવા માંડે છે ત્યારે તો સાંભળનાર મૂક જ બની રહે છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના આચાર્યપદેથી, આચાર્ય ગીરવાની, કૃપલાણી ને મલકાનીએ ગુજરાતના જીવનમાં સેવા, શિક્ષણ, ને સાદાઈના અંકુરો પ્રગટાવ્યા છે. સાબરમતીના એ શિક્ષણધામમાં કૃપલાણી પ્રથમ વાર આવ્યા ત્યારે ગુજરાત એમને અર્જુન હોતું પિછાણતું, પણ કૃપલાણીજીએ ગુજરાતની નાડ પારખી લીધી હતી. એના સંસ્કાર, એની જીવનકક્ષા, એનું સાહિત્ય, એના દેશસેવકો, સૌ તેમને

પરિચિત હતા. ને એ પરિચયનાં મૂળ હતાં મુંમઈ ને પૂનાની કોલેજમાં વિતાવેલાં વિદ્યાભ્યાસનાં વર્ષો.

પણ વિદ્યાપીઠમાં આવ્યા ને ત્યાં મહાત્માજીમાં એમણે વિદ્યાપીઠનો આત્મા મૂર્ત સ્વરૂપે જોયો. સાથે મળ્યા સ્વામી આનંદ ને કાકાસાહેબ કાલેલકર. ગુજરાતીતા જાણે શુદ્ધ નિર્ભેળ રૂપે ખડી થઈ ગઈ. ને પછી તે આ સૌની સાથે કરેલો પગ-પાળો હિમાલયનો પ્રવાસ એમને કંઈ દેટકુંયે કડી ગયો હતો. દેટલાકને ડિયોરાવડ્યા પછી સીધી જ પ્રેાડાવડ્યા આવે છે. કુદરત એમને જીવાની આપતી જ નથી; જ્યારે દેટલાક વૃદ્ધત્વમાંયે જોશીલી જીવાનીના નશામાં જ હોય છે. આજે અદાવત વર્ષની ઉંમરે પણ દ્રુપદાણીજીના બોલમાં કાંતિ-કારી માધાદેલ જીવાની ધૂમી રહી છે. તેજીલો સ્વમાની સ્વભાવ, છલકતો રાષ્ટ્રપ્રેમ, સૈનિકની ઉત્કટતા ને આદર-વૃત્તિ, નરાતલ સાદાઈ ને દીર્ઘ રાજકીય દૃષ્ટિ : જે માટીમાંથી મહાન કાલિધીર સુભાષચંદ્ર બોઝ સરન્ઝયા હતા, તે જ માટીમાંથી જાણે વિધાનાએ આચાર્યને પણ સરન્ઝયા છે.

૧૮૮૮માં આચાર્યનો મિંધમાં જન્મ થયો. એમને સાત ભાઈઓ. એમાં એ છઠા. એમના પિતા લલેન્દ્રીતરા હતા. એમના બે ભાઈઓનો ઇસ્લામનો અંગીકાર કરેલો. એમાંથી ખિતાબની લડત વેળા નાસતા રહ્યા આરોપી તરીકે એકતું મૃત્યુ મળ્યું. જ્યારે ત્રીજાએ તુરકો સ.થે રહી બ્રીટિશ સાથે મુલ ખેતનાં પ્રાણ ઉગાદા હતા.

મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કર્યા બાદ, તેઓ મુગડની વિદ્યસ્ત્ર કોલેજમાં જોડાયા ગણિત એમનો પ્રિય વિષય. માથે તત્ત્વજ્ઞાન પણ પગ તુ પુસ્તકો વાચીને માત્ર જ્ઞાનનો સલામ ચિત્તમાં લેતો કરવાનો એમનો સ્વભાવ નથી ગુલાબી ધરતી ને અડાટ ભૂરૂ આકાશ, વનગરિ, નદીનાળા, પર્વતો—આ મૌનુ આવાહન એ નડારી નથી શક્તા એ સૌમાથી એમને વિનિષ્ટ બળ મળે છે જીવન જાણે જીવવા જેવું લાગે છે એમનો તો વિદ્યાર્થીઓને હમેશને સદ્બોધ છે કે જીવનમાંથી આનંદોન્નામને તજશે નહીં જવાબદારીના કાળથી ડરશે નહીં કદી મૂર્ખાઈ કરે તો તેને હસી કાઢવાની ને તેથી હતાશ ન થવાની ગીત ગીખી લેજે. હજીમાંથી ને પતનમાંથી જ આગળ વધવાનો રસ્તો છે.

કૃપલાણીજી ૧૯૧૬ની માલ સુધી તો ગેશમી પાટવૂત ને ફાક કોટમાં મજા થઈ, હાથમાં લાકડી રાખી ફક્કડ સભ્ય મજાનની માફક ફરતા હતા પણ પછી એ પોશાક તો મદાનો તજ્યો ૧૯૧૭માં જાણે દેશને ખુલ્લો એમને આવાહન મળ્યું ને એમણે જગમાં જુન યુ મહાત્માજી જ્યાં એ પાગાનના નીલનરો મામે જગે ચડ્યા હતા, ત્યાં કૃપલાણીજી બિહારમાં જ હતા સિધમાં જન્મ્યા છતાં સિધી ડગતા એ બિહારી જ વિશેષ યે મુઝફ્ફરપુરની મગકારી કોલેજમાં એ અધ્યાપનનું કાર્ય ડગતા હતા. નવીન યુગ ને નવીન આદર્શો, નવી સંસ્કૃતિ ને નવા આધનોગી

સજ્જ થયેલ સંતને નીરખીને કૃપલાણીજી અરધા થઈ ગયા. એમણે એમનો ભાવભીનો સત્કાર કર્યો. પણ આ ઉમળકાને સરકારી અધિકારીઓ જીરવી ન શક્યા. પરિણામે અધ્યાપકપદ શુભાચ્યું. પણ તેનું હૈયે દુઃખ નહોતું. ઊલટું, રાષ્ટ્રના રણરંગે રંગાવાનો અનાયાસે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થઈ ગયો. જીવનનાં ઉત્તમ વર્ષો, પ્રિય છતાં સરકારી કોલેજના અધ્યાપનકાર્યમાં ગાળવાને બદલે માનવસેવાની પવિત્ર પ્રવૃત્તિમાં કાં ન ગાળવાં ? ને માનવસ્વતંત્ર્યના સંગ્રામમાં એક નાચીજ સિપાહી તરીકે એમણે પોતાનું જીવન સમર્પી દીધું.

અંપારણની લડત પૂરી થઈ, કે આચાર્ય સ્વ. મદન-મોહન માલવીયજીએ રૂથાપેલી કાશી વિદ્યાપીઠમાં અધ્યાપક તરીકે જોડાયા. ત્રિંધીમાંથી બિહારી જન્યા, હવે ‘ભયા’ જન્યા. એમની ભાવનાએ, એમના વ્યક્તિત્વે, ને એમના વક્તૃત્વે વિદ્યાર્થીઓનાં દિલને જીતી લીધાં. પણ જ્યાં એમને ભાગ્યે નિર્માયો ન હતો. અસહકાર આંદોલનની રણભેદી ફરી ફૂંકાઈ, ને એ વિદ્યામંદિરનોએ ત્યાગ કરી તેઓ ફરી નીકળી પડ્યા, આઝાદીના આશક તરીકે આત્માર્પણ કરવા.

અસહકારનું આંદોલન વેગથી વળું જતું હતું; તે દિવસો દરમિયાન એમણે આચાર્ય નરેન્દ્રદેવને કાશી વિદ્યાપીઠની રૂથાપના કરવામાં સહાય કરી ને કાશીના ગાંધી આધારનો પાયો પણ નાખ્યો. કૃપલાણીજી મૃદે જ શિશુ-પ્રેમી તાગે છે.

આ પછી આની ૧૯૨૧ની સાલ. સરકારે સુક્ષ્મપ્રાંતના સુખ્ય સુખ્ય ગણનાપાત્ર દેશસેવકોને ચૂંટી ચૂંટીને જેલમહેલના મહિમાન બનાવ્યા. તેમાં કૃપલાણીજીને પણ લહાવો મળી ગયો. જેલમાંથી છૂટીને એમણે તો પાછી આશ્રમવ્યવસ્થાની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી દીધી, પણ ૧૯૨૨ની અઘવચમાં ગુજરાતે એમને ખોલાવ્યા ને વિદ્યાપીઠના આચાર્યપદે સ્થાપ્યા. સિંધી, બિહારી, લેયા ને હવે ગુજરાતી બનવાનો વારો આવ્યો ને એ બન્યા. સાડાપાંચ વર્ષની એકધારી, પ્રેરક સેવા કરી, એમણે પોતાની કીર્તિની સુવાસ તો ચારેકેર પસારી પણ સાથે સાથે ગુજરાતનાં ગામડાંઓમાં પણ નવચેતન ને નવજીવનનાં બીજ વાવ્યાં ને ગુજરાતના બહિરજીવનમાં ઉત્સાહના ધીરગંભીર પ્રવાહો વહેતા કર્યા. પણ ૧૯૨૮માં એમણે ગુજરાતને જુકાર કર્યા; ગુજરાતને ખોટમાં મૂકી એમણે કાથીને સમૃદ્ધ કર્યું. મહાત્માજીએ 'યંગ ઇન્ડિયા'માં એ પ્રસંગની નોંધ લીધી હતી.

મહાસભાના ઇતિહાસકાર દા. ૦ પદ્મભી સીતારામૈયા સાથે કૃપલાણીજીએ વર્ષો સુધી મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિમાં કામ કર્યું છે. એ ઇતિહાસનવેશ પર આચાર્ય-શ્રીની કેવી છાપ પડી છે તે જોવા જેવું છે. એમના લેખનો સાર કહી જાય છે કે, કૃપલાણીજીમાં અધ્યાપકની શૂન્યમનસ્કતા છે, આસપાસની વાસ્તવિકતા પરની પકડ છે,

માનવસ્વભાવની ઊંડી સમજ છે, બાહ્ય અણુધડતા પાછળ ધુપાયેલા સ્વભાવ માટે સહાનુભૂતિ છે, બાહ્ય નાસ્તિક દેખાવ ને વર્તાવ પાછળ હિન્દુની આસ્તિકતા છે, ને સિંધના હિન્દુની વ્યવહારકુશળતા ને વેપારીબુદ્ધિ છે. એઓ અચ્છા દેખવણીકાર, માનસશાસ્ત્રી ને તત્ત્વજ્ઞાની છે.

એમના સ્વભાવનાં અનેક પાસાં છે, એમાંથી સુખ્યત્વે નજરે પડે તેવાં છે એમનો મળતાવડો સ્વભાવ, પ્રેમ ને કાળજી, સાહસિકતા, નિખાલસતા, સ્પષ્ટ વકૃત્ત્વ, સાદાર્થ, ગરીબોનો પ્રેમ, કાર્યપરાયણતા, પરિશ્રમની શક્તિ, ને અભિપ્રાયની એકવાક્યતા.

મહાત્માજીની સાથે રહેવા છતાં, સાથે સંકળાવા છતાં કોણ બાણે કેમ તેઓ એમની સાથે એકરૂપ નથી થઈ શક્યા. સુભાષચંદ્ર, જવાહરલાલ, વલ્લભભાઈ ને કૃપલાણીજી, સૌ ક્રાંતિકારો છે, પણ ગાંધીજીની છાયા હેઠળ એ ક્રાંતિના દેવતા પર રાખ વળી રહેલી છે, ને છતાં એઓ અહિંસાના પૂરા પૂજારીઓ તો નથી જ. કૃપલાણીજી કહે છે કે 'ગાંધીવાદ' જેવી વસ્તુનું પ્રાકટ્ય હજી દેશમાં થયું નથી.

કૃપલાણીજીનું રાજકારણનું તત્ત્વજ્ઞાન સદંતર આગવું છે. એમની વિચારસરણી, એમની વ્યૂહરચના એમની ગત્યુત્તરી સૌ અનેખાં છે. તેઓ શાંત બચાવને નર્સી પણ આક્રમણને સાચો ને ઉત્તમ બચાવ માને છે. ત્યારે એમની સમજૂતી ને દલીલ યાકે છે, ત્યારે તેઓ મર્મકટાક્ષથી

આ પછી આવી ૧૯૨૧ની સાલ. સરકારે યુક્તપ્રાંતના મુખ્ય મુખ્ય ગણનાપાત્ર દેશસેવકોને ચૂંટી ચૂંટીને જેલમહેલના મહુમાન બનાવ્યા. તેમાં કૃપલાણીજીને પણ લહાવે! મળી ગયો. જેલમાંથી છૂટીને એમણે તો પાછી આશ્રમવ્યવસ્થાની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી દીધી, પણ ૧૯૨૨ની અઘવચમાં ગુજરાતે એમને બોલાવ્યા ને વિદ્યાપીઠના આચાર્યપદે સ્થાપ્યા. સિંધી, બિહારી, લેયા ને હવે ગુજરાતી બનવાનો વારો આવ્યો ને એ બન્યા. સાડાપાંચ વર્ષની રૂએકધારી, પ્રેરક સેવા કરી, એમણે પોતાની કીર્તિની સુવાસ તો ચારેકેર પસારી પણ સાથે સાથે ગુજરાતનાં ગામડાંઓમાં પણ નવચેતન ને નવજીવનનાં બીજ વાવ્યાં ને ગુજરાતના જાહેરજીવનમાં ઉત્સાહના ધીરગંભીર પ્રવાહો વહેતા કર્યા. પણ ૧૯૨૮માં એમણે ગુજરાતને જુદાર કર્યા; ગુજરાતને ખોટમાં મૂકી એમણે કાશીને સમૃદ્ધ કર્યું. મહાત્માજીએ ‘યંગ ઇન્ડિયા’માં એ પ્રસંગની નોંધ લીધી હતી.

મહાસભાના ઇતિહાસકાર દા.૦ પદ્માબી સીતારામૈયા સાથે કૃપલાણીજીએ વર્ષો સુધી મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિમાં કામ કર્યું છે. એ ઇતિહાસનવેશ પર આચાર્ય-શ્રીની કેવી છાપ પડી છે તે જોવા જેવું છે. એમના લેખનો સાર કહી જાય છે કે, કૃપલાણીજીમાં અધ્યાપકની શૂન્યમનસ્કતા છે, આસપાસની વાસ્તવિકતા પરની પકડ છે,

માનવસ્વભાવની ઊંડી સમજ છે, બાહ્ય અણુઘડતા પાછળ છુપાયેલા સ્વભાવ માટે સહાનુભૂતિ છે, બાહ્ય નાસ્તિક દેખાવ ને વર્તાવ પાછળ હિન્દુની આસ્તિકતા છે, ને સિંધના હિન્દુની વ્યવહારકુશળતા ને વેપારીબુદ્ધિ છે. એઓ અચ્છા દેખવણીકાર, માનસશાસ્ત્રી ને તત્ત્વજ્ઞાની છે.

એમના સ્વભાવનાં અનેક પાસાં છે, એમાંથી મુખ્યત્વે નજરે પડે તેવાં છે એમનો મળતાવડો સ્વભાવ, પ્રેમ ને કાળજી, સાહસિકતા, નિખાલસતા, સ્પષ્ટ વક્તૃત્વ, સાદાઈ, ગરીબોનો પ્રેમ, કાર્યપરાયણતા, પરિશ્રમની શક્તિ, ને અભિપ્રાયની એકવાક્યતા.

મહાત્માજીની સાથે રહેવા છતાં, સાથે સંકળાવા છતાં કોણ જાણે કેમ તેઓ એમની સાથે એકરૂપ નથી થઈ શક્યા. સુભાષચંદ્ર, જવાહરલાલ, વલ્લભભાઈ ને કૃપલાણીજી, સૌ કાંતિકારો છે, પણ ગાંધીજીની છાયા હેઠળ એ કાંતિના દેવતા પર રાખ વળી રહેલી છે, ને છતાં એઓ અહિંસાના પૂરા પૂજારીઓ તો નથી જ. કૃપલાણીજી કહે છે કે ‘ગાંધીવાદ’ જેવી વસ્તુનું પ્રાકટ્ય હજી દેશમાં થયું નથી.

કૃપલાણીજીનું રાજકારણનું તત્ત્વજ્ઞાન સદંતર આગવું છે. એમની વિચારસરણી, એમની બ્યૂટરચના એમની ગણતરી સૌ અનેખાં છે. તેઓ શાંત બચાવને નહીં પણ આક્રમણને સાચા ને ઉત્તમ બચાવ માને છે. ત્યારે એમની સમજૂતી ને દલીલ ધાકે છે, ત્યારે તેઓ મર્મકટાક્ષથી

નવા દાવ ખેલે છે. એ મર્મકટાક્ષમાં કાતિલ ઝેર નથી હોતું, પણ તાજગી, મજા, ને સખળતા હોય છે. એ વસ્તુની રજૂઆત એવી કુશળ રીતે ને છટાથી કરે છે, કે એક નવું જ વાતાવરણ સરળાય છે, જેમાં પ્રતિપક્ષી કાં તો ઉત્સાહમાં લીન થાય, કાં હારી જાય, કાં ચિડાય. એ ક્યારે શું ખોલશે એ તમે ન કહી શકો. છતાં એ વક્તવ્યની પાછળ એક પ્રકારની મોહની તો હોય છે જ. પણ એ મોહની ટોઈ પ્રતિષ્ઠિત પીઠ વક્તાની મોહનીથી ભુદ્ધી જ છે.

ઈ. સ. ૧૯૩૪માં આચાર્ય કૃપલાણી મહાસલાના મહામંત્રીપદે આરૂઢ થયા, ને ત્યારથી આજ સુધી એ સ્થાનની બધી જવાબદારી નિપુણતાથી અદા કરતા રહ્યા છે. આ એકધારી સેવાની પરાકાષ્ટા ૧૯૪૬ના આ વર્ષમાં આવી. આ વર્ષે મોલાના અબુલકલામ આઝાદ જાણે થાક ઉતારવા અળગા થયા, ને દેશની ધુરા આચાર્યજીને સોંપી.

કટોકટીની એ પળ હતી. દેશમાં અનાજ નહોતું, વસ્ત્ર નહોતાં. ભયંકર આર્થિક લીંસ ને ન કલ્પેલી એવી મોંઘવારીમાં દેશનો મધ્યમ ને ગરીબ વર્ગ લીંસાતો હતો. ને જાણે એ અધૂરું હોય તેમ કોમવાદનાં ઝેરથી વાતાવરણ ફેલુપિત થઈ ગયું. બંગાળ, બિહાર, કલકત્તા, મુબાઈમાં સ્વાર્થસાધુઓએ નિર્દોષ જનોની હરરાજી ખોલાવી. મુસ્લિમ લીજે મહાસલા સાથે હાથ મિલાવવાની ના પોકારી ને મેરઠની ધરતી પર મહાસલાનું ત્યારે અધિવેશન ભરાયું. એ ચોપનમા અધિવેશનમાં કશો ઠાક નહોતો,

કશી લલક નહોતી, કશી હોહા નહોતી. હતી માત્ર સાદાઈ, શાંતિ, કર્તવ્યપરાયણતા, શુલાળના કાંટાની સેજ. પણ મેરકની એ અતિહાસિક ભૂમિ પર ઊભી કરાયેલી વ્યાસપીઠ પરથી ઉત્તરવળ આશાવાદ પ્રગટ કરનાં રાષ્ટ્રીય એકતા વિષે એમણે પ્રવચન કર્યું ને કહ્યું :

‘ભૂતકાળની ઘટના બૂઝી જાયો. ડેરા પાના પર આપણે એક જ માનુષ્યભૂમિના બાળકો તરીકે બંધુભાવના, પ્રેમ ને સહકારથી આપણી તવારીખ લખીશું. હિંદુ અને મુસ્લિમ બે ગુલી પ્રાણ છે, એ ઇતિહાસની, વિજ્ઞાનની કે બીજી કોઈ પણ દૃષ્ટિએ ખોટું છે. હિંદુઓ અને મુસ્લિમોના રાજકીય, સામાજિક તેમ જ આર્થિક હિતો તદ્દત સરખાં જ છે. દિન્દને દિન્દની બદાર એક રાજ તરીકે જ ઓળખવામાં આવે છે. કોમી અયદામણોને પરિણામે માત્ર ગરીબો ને નિરાધારોનો જ મંડળ થાય છે. જેવી રીતે દેશ દેશ વચ્ચે હિંસામય લડતથી એટલે બોજની ઉત્પત્તિ થઈ તેમ હિન્દુ-મુસ્લિમોની આ લડતમાંથી પણ કંઈક એવું જ ઉત્પન્ન થશે જે હિન્દુ ને મુસ્લિમ બંનેના નાશ કરશે. સ્વતંત્રતા ને પ્રગતિના માર્ગમાં આ મોટી રુકાવટ છે.’

અર્થા સ્વતા ને અતમા ઉપસ હાર કરતા એમણે કહ્યું હતું કે,
 ‘ હિન્દનો જ નહિ, પણ સમગ્ર વિશ્વનો ઉદ્ધાર અહિં સાને
 માર્ગે છે, કારણકે હિન્દે, સદીઓને અતે મજી શકે એવા
 એક માણસની આગેવાની નીચે એ વસ્તુ અનુભવી છે
 હિન્દમા આઝાદીની મશાલ પ્રગટી ચૂકી છે ને આપણે
 ઇઝ્રીએ કે તેનું તેજ વધુ ને વધુ પ્રકાશમાન ને
 જાન્યવંતમાન બને ’

આચાર્યશ્રીએ એવી પણ આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા છે કે
 વ્યારે હિન્દના દરેક માનવીના હૈયામા આવતી કાલ માટે
 આશંકા ભરી છે. છતાં એ આશંકાના પડ લેદીને જોતા
 ઊંડેડે સ્પષ્ટ લાગે છે કે ભગવાન નીલકંઠની માફક
 ડોમવાદના ઝેર પી જઈ, ભારતવર્ષ ઝળઝળો ગધ્ગવાદ
 ફેલાવશે, ને એ ડોમવાદ ગયે, ખ્રિષ્ટિય સામાન્યવાદ વિનીન
 વઈ જશે, આપોઆપ ને સત્વર ભારતના સતાનો !
 નિરાશ થવાની જરૂર નથી માટીના જડ દેહમા પણ
 આપમેળે બીજાં જોગી નીકળે એવી પ્રકૃતિની લીલા છે, તો
 પત્રી શુ આપણા મનુષ્યોના હૃદય સાથે સૃષ્ટિનિયતાને
 રમત આદરવી છે કે આપણા હૃદયની લોભમા વાગેલા
 શ્રદ્ધાના, આશાના, આઝાદીના બીજ ન જોગી નીકળે ?

નોંધ - આ પુસ્તક લખાયું ન હોય તે વચગાળાના અમય
 દરમિયાન અનેક મહત્વના ફેરફારો થઈ ગયા છે મૌઠી નોંધનીય
 બનાવ, આપણા સંસ્કારમૂર્તિ લાડીના નેના પદિત મદનમોદન
 માવત્રિયનો સર્ગવામ તા ૧૨-૧૧-૪૬ ના રોજ તેઓ
 મરજે મર્યા છે